

ПОЛТАВСЬКИЙ
АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЗБІРНИК

4

COLLECTION OF VARIOUS
MATERIALS
OF POLYGRAPHIC

1975-1987

COLLECTION OF VARIOUS
MATERIALS
OF POLYGRAPHIC

Poltava Regional Department of Culture
Centre of Protection & Research of Archaeological Objects

**COLLECTION of ARTICLES
on ARCHAEOLOGY
of POLTAVA REGION**

4

Poltava
1995

63.4(ЧУКР - ЧІТОЛ.)

П52

Управління культури
Полтавської обласної державної адміністрації

Центр охорони та дослідження пам'яток археології

КНИГОЗБІРНЯ

Центру охорони та
дослідження пам'яток археології
Полтавської обл.

ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК

4

Пам'яті В.М.Щербаківського
(1876-1957)

КНИГОЗБІРНЯ

ЦЕНТРУ АРХЕОЛОГІЇ

ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛ.

№

1695

Полтава

Видавничий центр «Археологія» ЦОДПА
1995

ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК

УДК 930.26

ББК 63.4 (4 УКР.) 91.5:85

П 52

П 52. ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК: Збірник наукових праць. — Пам'яті В.М.Щербаківського (1876-1957). /Редкол.: Бондаревський П., Кулатова І., Моця О., Супруненко О. (відп. ред.), Ханко В. — Полтава, 1995. — Число четверте. — 208 с., іл. — /Центр охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації/. — Укр. та рос.м. — Рез англ.

Четверте число збірника вміщує матеріали наукових читань, що відбудуться у Полтаві, присвячених пам'яті Вадима Михайловича Щербаківського (1876-1957) — видатного українського археолога, етнографа, мистецтвознавця, пам'яткохоронця, професора українських університетів у Полтаві, Празі, Мюнхені, ректора Українського Вільного Університету у Мюнхені (1945-1946). Творча спадщина Вадима Щербаківського з археології, історії, мистецтвознавства України та інших слов'янських народів має європейське і світове значення.

Публікуються наукові праці археологів, археографів, літературознавців та мистецтвознавців, філософів з Дніпропетровська, Єкатеринбурга, Києва, Львова, Мюнхена, Полтави, Сум і Харкова.

Для широкого кола шанувальників стародавньої історії, археології, мистецтвознавства України.

Редколегія:

Бондаревський П., заслужений працівник культури України;

Кулатова І. (відп. секретар); Моця О., доктор історичних наук;

Супруненко О. (відп. редактор); Ханко В., заслужений працівник культури України (заст. відп. редактора).

На обкладинці: кістяний виріб — т.з. «жезл» з Гінців та срібна монета Володимира Святославича з курганного могильника у Ліплявому з розкопок Вадима Щербаківського. Художник Золотницька Т.

© Абросимова С., Бірюков В., Василенко Н., Звагельський В., Звіринська-Гелітович М., Кононенко Ж., Кулатова І., Мірчук І., Моця О., Нестуля О., Нестуля С., Павличко Я., Приймак В., Ротач П., Селівачов М., Супруненко О., Ханко В., Шрамко Б., Юрченко О., 1995.

© Світлини: Звіринська-Гелітович М., Моця О., Селівачов М., Супруненко О., 1995.

© Кресленики, малюнки: Золотницька Т., Макаренко М., Супруненко О., 1995.

© Укладання та комп'ютерне забезпечення: Видавничий центр «Археологія ЦОДПА», 1995.

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Серед повернених нещодавно Україні імен відомих синів нашої батьківщини визначне місце посідає Вадим Щербаківський – широко знаний у світі український археолог, етнограф, історик мистецтва, пам'яткоохоронець і педагог. Видатний учений і сумлінний дослідник присвятив понад десять років свого насыченої творчими здобутками життя Полтавщині (1912-1922), на теренах якої він зриє до рівня відомого дослідника старожитностей та народного мистецтва України.

Вадим Щербаківський з'явився у Полтаві навесні 1912 р. за рекомендацією Дмитра Яворницького і через деякий час зайняв за конкурсом посаду завідувача Археологічним відділом Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Серед археологів початку ХХ ст. жоден із дослідників на Полтавщині не працював так плідно й інтенсивно, жоден не розгорнув таких масштабних польових робіт, жоден не був таким яскравим практиком-спеціалістом широкого профілю.

У Полтаві ім'я Вадима Щербаківського завжди згадували впродовж 1920-1960-х рр., у найбільш складні часи «боротьби з націоналізмом» 1970-х залишали його прізвище в музеїчних етикетках коло виставлених знахідок, з 1980-х – віддавали данину шані внеску вченого у вивчення старожитностей краю цілою низкою опублікованих наукових робіт.

Четверте число «Полтавського археологічного збірника» склали матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Вадима Щербаківського з нагоди 120-річчя від дня народження вченого, що відбудуться у Полтаві 1995 р. Вони дещо змінили тематику і традиційну структуру видання, адже до «Збірника» увійшли наукові праці не тільки археологів, істориків, але й археографів, мистецтвознавців, літературознавців, музеїніків. Усі вони об'єднані єдиним тематичним стрижнем, висвітлюючи наукову творчість, пам'яткоохоронну і музейну діяльність Вадима Щербаківського.

«Збірник» відкривається передруком статті відомого українського філософа діаспори, професора І. Мірчука про Вадима Щербаківського, вміщеної разом з некрологом в лондонському часописі

«Визвольний шлях» 1957 р. Своєрідною знахідкою для видання став передрук й іншої, невідомої більшості дослідників, брошури широко знаного в світі російського літературознавця, фольклориста і краєзнавця, археолога за освітою В. Бірюкова про лекції з українознавства В. Щербаківського в Хоролі 1917 р., що побачила світ на Полтавщині 80 років тому мізерним тиражем. Коментарі до цієї роботи подав письменник і літературознавець П. Ротач.

У статті мистецтвознавця В. Ханка вперше в українській науці аналізується мистецтвознавча спадщина В. Щербаківського. Доктор історичних наук О. Моця присвятив своє дослідження внеску вченого у вивчення давньоруських некрополів Дніпровського Лівобережжя; доктор історичних наук, професор Б. Шрамко продовжив тему розвідок В. Щербаківського, який вперше локалізував місто Гелон в «Історії» давньогрецького історика V ст. до н. е Геродота як Більське городище на Полтавщині, піддаючи аналізові свідчення історичних джерел про гелонів. Стаття В. Приймака висвітлює коло проблем, пов'язаних з появою на Русі терміну «боляри» в світлі археологічних даних, а робота кандидата мистецтвознавства М. Селівачова продовжує тему ряду досліджень В. Щербаківського про дерев'яні церкви рідної йому Кіївщини.

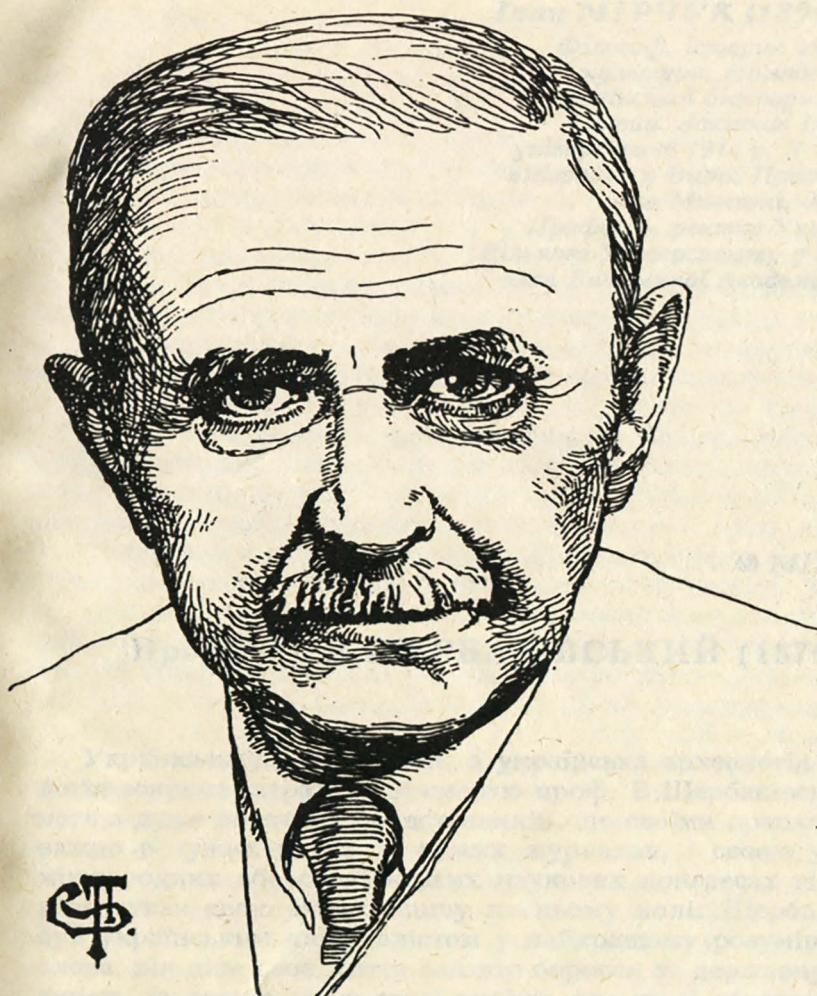
Розділ публікацій репрезентований роботами історика мистецтва Я. Павличко про внесок В. Щербаківського у розбудову колекції Національного музею у Львові на початку ХХ ст., мистецтвознавця М. Гелітович про давні церковні тканини, придбані вченим для львівської музеїної збірки, історика науки, кандидата філологічних наук В. Звагельського про дослідження роменського і давньоруського городища біля с. Ведмежого на Сумщині В. Щербаківським та М. Макаренком. Історик О. Юрінко висвітлює загальноісторичне тло національно-культурного життя на Полтавщині в 1919 р., коли досягає свого апогею пам'яткохоронна та збиральницька діяльність В. Щербаківського.

Традиційний розділ «Епістолярія» включає оприлюднені вперше листи В. Щербаківського до видатних діячів української та світової науки, культури і музейництва – академіків Д. Яворницького, М. Біляшівського, Ф. Вовка, В. Вернадського, котрі підготували до друку археологи, археографи та історики кандидати історичних наук С. Абросимова, Н. Василенко, С. Нестуля, Ж. Кононенко, О. Супруненко, документи про пам'яткохоронну діяльність вченого на Полтавщині, подані кандидатом історичних наук О. Нестулею, та публікацію описів матеріалів з розкопок курганів скіфського часу на Переяславщині В. Щербаківського 1913 р., здійснену археологами І. Кулатовою та О. Супруненком.

«Збірник» доповнений матеріалами до бібліографії праць Вадима Щербаківського, що вийшли другом як на батьківщині вченого, так і за кордоном.

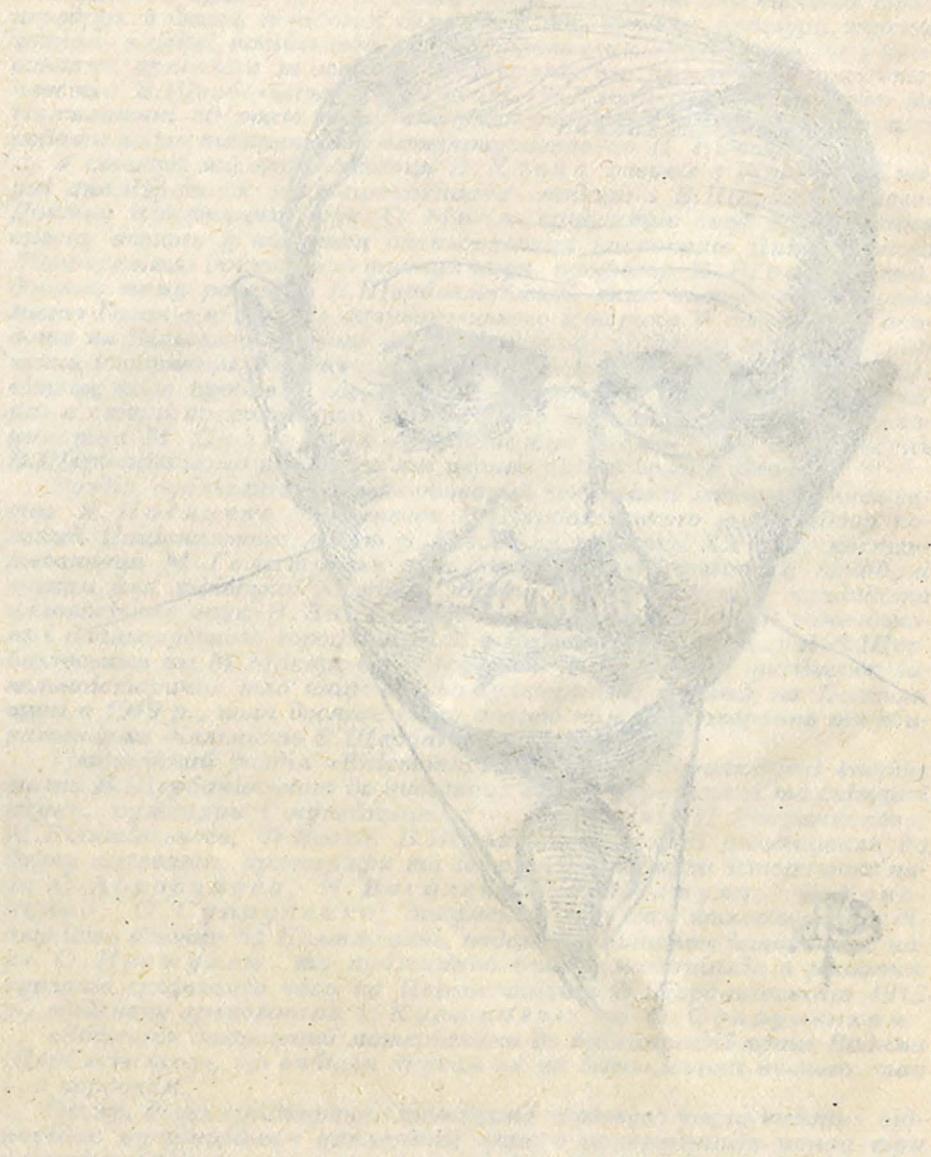
Отже, дещо «розширене» тематика чергового числа видання відповідає традиційним уявленням наших попередників понад три четверті століття тому про предмет і завдання археологічної науки в широкому розумінні слова.

CTATTI

На звороті:

Вадим Щербаківський (1876—1957)

Мал. Є. Путрі, 1992.

Іван МІРЧУК (1891—1961)

Філософ, історик української культури, громадський діяч української діаспори. Родом із Стрия. Закінчив Віденський університет 1914 р. З 1919 р. на еміграції: у Відні, Празі, Берліні та Мюнхені, де і помер.

Професор, ректор Українського Вільного Університету у Мюнхені, член Баварської Академії Наук (з 1949 р.).

© МІРЧУК І.

Проф. д-р В.ЩЕРБАКІВСЬКИЙ (1876-1957)

Українська наука взагалі, а українська археологія та етнологія зокрема, втратили зі смертю проф. В.Щербаківського одного з дуже видатних представників, що своїми працями, переважно в чужих мовах та чужих журналах, і своєю участю у міжнародних або слов'янських наукових конгресах гідно представляв свою Батьківщину на цьому полі. Щербаківський був українським націоналістом у найкращому розумінні цього слова, він ціле своє життя завзято боровся за державну незалежність та кращу долю своєї країни, але не зі зброею в руках на фронті, ані не в рядах революціонерів, як учасник атентатів на представників ворджого світу, а як визначний воїн на культурному полі, що високо ніс прapor української науки на міжнародному форумі.

В.Щербаківський народився в священичій родині у Шпичинцях, коло Козятиня на Київщині. Університетські студії розпочав у Москві в математично-природописному факультеті, а продовжував їх в історично-філологічному відділі університета.

ту в Києві, де слухав виклади з обсягу історії у проф. Володимира Антоновича, сеньйора українських істориків, а з археології — у відомого вченого чеського походження, проф. Вікентія Хвойки, дослідника трипільської культури. Вже в короткому часі молодий адепт науки звернув на себе увагу старших фахівців і на їх доручення самостійно проводив на Київщині розкопки для дослідження давнього минулого української землі. Ці розкопки з доби палеоліту, трипільської культури та старого княжого періоду були для Щербаківського вихідною точкою і підставою для дальших його археологічних студій. В археологічних з'їздах, одиноких тоді маніфестаціях вільної української думки, брав він активну участь, виголошуючи доповіді зі свого фаху. Однаке ця чисто культурна діяльність не була до вподоби офіційним царським органам, і тому, щоб унеможливити йому дальшу працю, під претекстом участі в нелегальних гуртках, поставлено його під поліційний нагляд, а з часом примушено покинути рідні сторони. Щоб уникнути дальших переслідувань, він виїхав за кордон, де з малими перервами жив аж до самої смерті. Головні етапи його мандрівки — це Австрія, Італія, Чехо-Словаччина, Баварія і вкінці Англія, де він закінчив своє багате на духовні скарби життя в домі для реконвалесцентів у м. Байрон. Але це були місця довшого його перебування, попри них відвідав він майже всі країни Європи, як Швеція, Данія, Бельгія, Франція, ціла Німеччина, Польща, Югославія та Болгарія.

Діяльність В. Щербаківського така багатогранна, що ні в якому разі не можна її вичерпати в рамках короткої статті. Тому хочу звернути увагу тільки на головні етапи його мандрівки по цьому світі, а саме на перебування в Празі від 1922 до 1945 року та на активність, зв'язану з відновленням чинності Українського Вільного Університету на баварському ґрунті. Приїхавши до столиці Чехо-Словацької держави, перебрав він катедру праісторії та археології на філософічному факультеті Українського Вільного Університету. В зимовому семестрі 1922/23 р. розпочав він свою педагогічну діяльність виклада-ми передісторичної археології. В дальших семестрах продовжує лекції на цю саму тему, узагальнюючи пізніше такі питання, як: «Залізна доба на Україні», «Скитське панування на Україні», «Сарматське панування і заміна його іншими кочовиками», «Культура мальованої кераміки», «Бронзова доба на Україні» і т.д. Було б здивом вираховувати теми усіх курсів ученого. Загально можна підкреслити факт, що він старався у

своїх лекціях дати повну систему репрезентованої ним дисципліни, яка дотепер в українській науковій літературі знаходила тільки фрагментарне опрацювання.

Після приїзду до Праги, Щербаківський шукав зв'язків зі своїми колегами по фаху чеської національності, а саме, з археологом європейської слави, проф. Любомиром Нідерле, та другим чеським ученим — Стоцьким. Засяг його знайомств з чужоземними вченими був дуже великий і ріс з кожним роком, коли Щербаківський почав брати активну участь в різних слов'янських та міжнародних конгресах. Можна сміливо сказати, що з-поміж усіх українських науковців він під цим оглядом займає перше місце. Знову ж за браком місця не можна подати усіх інформацій з цієї ділянки, тому мушу обмежитися до найважніших дат:

XIII-й Міжнародний конгрес антропології та археології в Празі 1924 року,

V-й Міжнародний конгрес історії та філософії релігії в Лунді (Швеція) 1929 року,

III-й З'їзд слов'янських географів та етнографів у Белграді 1930 року,

XIX-й Міжнародний конгрес передісторичних таprotoісторичних наук у Лондоні 1931-го року,

II-й Славістичний конгрес у Варшаві 1934 року,

VI-й Міжнародний конгрес історії та філософії релігії в Брюсселі 1935 року,

XX-й Міжнародний конгрес передісторичних та protoісторичних наук у Осло 1936-го року,

XVII-й Міжнародний конгрес антропології та передісторичної археології в Букарешті 1938 року.

Тут треба додати, що у всіх цих та інших чисельних з'їздах Щербаківський виступав з власними рефератами, які друкувалися пізніше у французькій, німецькій, чеській, українській мовах у фахових журналах. Знову подаю тільки деякі зразки: «Les rites funéraires dans la culture de la céramique piéte de l'époque en néolithique Ukraine»; «Au problèmes des Slaves primitives»; «Reste der ursprünglichen Religionen in der Ukraine»; «Souziti lidstva malovane keramiky a skrcenych okrovych pohrbov»; «L'habitude de populace de s'éviter», etc.

Друга світова війна припинила дальшу участь у конгресах, бо наука втратила зв'язок між поодинокими своїми центрами, а Європа під керівництвом Гітлера не мала інтересу для обміну думок поміж ученими, які були примушенні працювати перш за

все для воєнних цілей, оскільки предмет їхніх занять мав як-небудь практичне застосування.

Доба в діяльності Щербаківського після 1945 року заповнена новим завданням, а саме реорганізацією Українського Вільного Університету в столиці Баварії, Мюнхені. Коли советська армія зняла Прагу, велика частина професури й студентства покинули гостинні мури чеської метрополії, подалися на захід до найближчої країни Баварії, щоб тут шукати захисту від більшовицької небезпеки. І. Щербаківський покинув чеську територію, на якій він прожив майже чвертьстоліття, і перенісся до Мюнхену, найбільшого сконцентрованої української еміграції по цьому боці залізної заслони. Тут, цілком в чужому оточенні, забрався він з молодечим запалом, — а було йому тоді вже 70 років — до відновлення діяльності українського університету, який у короткому часі під керівництвом вченого вийшов на нормальній шлях і став такою поважною установою, що викликає загальний подив у чужинецьких колах.

Перед нами лежить список праць проф. В. Щербаківського з обсягу археології, мистецтва та етнології, що нараховує понад 60 позицій в різних мовах: це переважно спеціальні розвідки, невеликі об'єми, але глибокі змістом. Вони розкидані по різних, переважно чужоземних, журналах і мали за мету ознайомити світ з українською науковою. Із більших праць згадаю знов тільки деякі, а саме: «L'art de l'Ukraine: L'Architecture et la sculpture en bois», Leopol-Kiew, 1913; «Формація української нації», Прага, 1941, «Кам'яна доба України», Мюнхен, 1947. На жаль, велика його робота «Українська хата» з ілюстраціями залишилася в портфелі Покійного, де правдоподібно найдеться ще не одна невидана його праця. Я не уважаю себе упраїненим видавати осуд про наукову вартість творів Щербаківського, до цього покликані тільки колеги по фаху, які є компетентні і мають обов'язок висловитися та підкреслити його заслуги на полі археології та етнології. Але доказом його наукової ваги є ця пошана, якою втішався він серед чужоземних товаришів праці. Проф. В. Щербаківський був прикладом вченого, овіянного національним духом, і організатора української наукової роботи.

ПРИМІТКИ

Публікується за виданням: Проф. І.Мірчук. Проф. д-р В.Щербаківський (1876-1957): [Некролог]. //Визвольний шлях. — Лондон, 1957. — № 3. — Березень. — С. 328-330.

Mirchuk I.

Prof. Doc. V.Shcherbakovsky (1876—1957)

Resume

The Reprint of the V.Shcherbakovsky's obituary published in «Vysvolny shlyakh» (The Path of Liberation), a magazine edited in London. The obituary was published in March, 1957. The author of the publication is Ivan Mirchuk, an outstanding philosopher of Ukrainian emigration.

10.02.1957.

**Володимир БІРЮКОВ
(1888—1971)**

Відомий уральський письменник-краєзнавець, фольклорист. Народився біля м. Шадринська Пермської губ. Закінчив Казанський ветеринарний та Московський археологічний інститути. Під час військової служби проживав у Хоролі на Полтавщині, де заснував краєзнавчий музей. Зібрав величезну колекцію літератури, унікальний архів, що зараз є окрасою літературно-краєзнавчих зіброк Єкатеринбургу. Автор величезної кількості публікацій на літературно-краєзнавчу тематику, в тому числі трьох брошур, виданих 1917 р. у Хоролі.

© БІРЮКОВ В.П.

**В.М.ЩЕРБАКОВСКИЙ И ЕГО ЛЕКЦИИ
ПО АРХЕОЛОГИИ НА КУРСАХ УКРАИНО-
ВЕДЕНИЯ В ГОРОДЕ ХОРОЛЕ,
ПОЛТАВСКОЙ ГУБ. (Июль, 1917 г.)**

Публікується за окремою брошурою та частиною її тексту, вміщеною у газеті «Хорольское Народное Слово». Видання побачило світ 1917 р. тиражем 50 прим. (м.Хорол, друкарня Хайкіна).

В нашем отечестве все еще настоящее безлюдье, а с войной и тем более. В этом сказывается результат малого числа всяко-го рода школ. Вот почему там, где бы нужно работать врачу, инженеру, адвокату и т.д., обходятся фельдшерами, техника-ми, частными поверенными и подпольными адвокатами. По той же самой причине стране поневоле приходится уступать луч-шие места в своих учреждениях людям с тем или другим каким бы то ни было образованием, смотря, конечно, по важности ме-

ста, лишь бы это последнее не возглавлялось неучем. И, смотришь, впереди как новых, послереволюционных, так и старых учреждений и организаций стоят как будто бы и общественные работники и даже порою с нужным образованием, но когда приглядишься, то видишь, что все это далеко не лучшие силы, не лучшие люди страны.

Несмотря на последнее, они важно и с достоинством отправляют свою службу; фамилии их вы читаете всюду: под казенными объявлениями, в протоколах, отчетах, в газетной хронике, в статьях и даже книгах. Однако, за некоторыми исключениями, всегда можно с успехом заменить одну фамилию другой; и дело все равно пойдет также, ни лучше, ни хуже, потому что у этих средних, сероватых, но на безлюдье оказавшихся лучшими, людей нет инициативы, творчества и огня воодушевления. Кроме важности службонесения, они ничего больше дать не могут.

Люди другого рода крайне редки. Благодаря 80%-ной безграмотности (для Полтавской губ.) подлинно лучшие люди редко выкарабкивались на свет Божий и на свою дорогу. В очень еще недавнее старое время такие люди не признавались ни властью, ни большинством общества. Непонимаемые последним, они слыши у него под кличками чудаков, непристроившихся, а у властей — вольнодумцами, неблагонадежными. Фамилии их больше всего встречались в делах жандармских управлений, редко они упоминались в разговорах между людьми, а еще реже встретили бы эти фамилии в печати.

Между тем эти люди — душа страны. Вся их жизнь — служение высокой идее. Отнимите ее у них, что однако почти невозможно, и прежние апостолы в большинстве случаев добровольно уйдут от жизни, в которой они потеряли бы смысл.

Точно также отнимите у общества этих людей, и останутся тогда в нем лишь машины, добывающие и пережевывающие пищу, заботящиеся об одежде, жилище, о низких удовольствиях, но не будет духовного совершенствования этого человеческого стада.

К великому счастью, в противоположность старой, новая жизнь... уже начала признавать таких людей и призывать их к общественной работе, чтобы они, эти отмеченные перстом Божиим люди, делились с обществом своими духовными сокровищами.

Замалчивать таких, пока еще редких, людей нельзя. Нужно о них говорить и писать, чтобы граждане обновляющегося го-

Ир80 $\frac{8-4}{10}$ Ир80 $\frac{8-4}{10}$

В. М. ЩЕРБАКОВСКІЙ

и его лекції по археології

на курсахъ украиновѣдѣнія въ городѣ
Хоролѣ, Полтав. губ. (юль 1917 г.).

Въ цашемъ отечествѣ все еще
настоящее безлюдье, а съ войной и
тѣмъ болѣе. Въ этомъ сказывается
результатъ малаго числа всякаго
рода школъ. Всѣ почему тамъ, гдѣ
бы нужно работать врачу, инженеру,
адвокату и т. д., обходятся фельд-
шерами, техниками, частными повѣ-
ренными и подпольными адвокатами.
По той же самой причинѣ сранѣ
ионенолѣ приходится уступать луч-
шія мѣста нѣ своихъ учрежденіяхъ,
людямъ съ тѣмъ или другимъ ка-
кимъ бы то нибыло образованіемъ,
сматря, конечно, по важности мѣста,
лишь бы это послѣдовѣе не воевало

Мал. 1. Титульна сторінка брошюри В.П.Бірюкова.
Хорол, 1917. За примірником з РПБ у Санкт-Петербурзі.

сударства знали, что их жизнь направляется не только учреждениями, организациями и стоящими во главе их людьми рядовыми, заурядными, но и теми, кто во все это вдыхает душу живую и животворящий дух.

В.М.Щербаковский — это один из лучших сыновей Украины. Ему и прошлому дорогой ему его родины мы и посвящаем эту статью.

В.М.Щербаковский родился в 70-х годах прошлого столетия в Киевской губернии, в семье сельского священника. По окончании гимназии В.М. Щербаковский поступил в Киевский университет на математическое отделение. Однако, потом жизнь из кандидата математических наук сделала настоящего, Божьей милостью подлинного ученого археолога, без археологического диплома, и преданнейшего сына своей родины, даже гонимого за любовь к ней.

В.М.Щербаковский — натура непоседливая, общительная. Будучи студентом, он в каникулярное время далеко исходил окружности своего родного угла, запечатлевая фотографическим аппаратом наиболее интересное.

В то время в Киевской губернии было еще много деревянных церквей милой украинской архитектуры. Случайное фотографирование их и их внутренностей увлекло В.М., что и послужило причиной знакомства его с родной стариной. Неутомимый археолог и патриот-славянин, киевский колонист, чех Хвойка¹ и большой-большой ученый, профес. Антонович², с которыми потом познакомился В.М-ч, сделались его лучшими друзьями по археологической работе и учителями.

По их-то советам В.М-ч сделал свой первый доклад об украинской церковной архитектуре в среде киевских археологов. Такие профессора-украинофобы, как Ф. и К., накинулись на докладчика с пеной у рта, откуда де он выдумал какую-то там украинскую архитектуру, но докладчик привел в доказательство свои многочисленные снимки с натуры, а один старичок-архивист, бывший вне всяких украинофильских подозрений, подтвердил слова В.М. и сказал, что украинские церкви есть и их еще много по губерниям, несмотря на шипение Ф.и К., доклад В.М-ча прошел с успехом. Это послужило для него новым толчком к дальнейшей работе в том же направлении.

Впоследствии В.М-ч выступил со своим докладом об украинской церковной архитектуре на одном из всероссийских археологических съездов³. Теперь этим вопросом заинтересовались уже и бывшего императорская московская⁴ археологическая ко-

центру археологии

Политехнической обще

на

1695

миссия и б.императорское московское археологическое общество, во главе с графиней Уваровой⁵. Как первая, так и второе решили купить фотографические снимки В.М-ча. Это, однако, удалось лишь частично.

1905 год доставил В.М-чу много неприятностей. Пока он был в Петрограде и вел там переговоры с арх.комиссией, сидя почти без гроша в кармане и в ожидании открытия движения поездов после всеобщей ж.д. забастовки, на родине В.М-ча, в его квартире был обыск за обыском и каждый раз с порчей его ценных археологических коллекций. По возвращении домой, В.М-ча встретили полицейские и «порекомендовали» ему убраться подальше от родных краев. Тогда В.М-ч отправился за границу, где главное свое внимание он уделил славянским землям. В Галиции В.М-ч, по-видимому, был принят как свой человек. Здесь он, между прочим, произвел много археологических раскопок.

Такое невольное путешествие сыграло, однако, большую роль в жизни и взглядах В.М-ча. За это время он многому и многому научился, бывал в музеях, на раскопках, имел общение с людьми науки, читал, наблюдал и изучал жизнь зарубежных славян, а в частности украинцев. В настоящее время В.М-ч самым серьезным образом говорит, что он очень благодарен тому приставу, который дал совет В.М. убраться с родины, живя на которой он столько бы не почерпнул, сколько ему дало путешествие по чужбине. Этому приставу он даже письмо потом написал и шутливо благодарил того за столь удачно осуществившийся совет.

Когда острота впечатлений от первой революции (1905-1906 гг.) прошла, В.М-ч возвратился на родину.

В последнее время он занимает должность заведующего археологическим отделом музея Полтавского губернского земства. В этой роли он не только руководит своим музеем, но и деятельно изучает живую и вымершую старину Полтавской губернии. На сколько деятельного археолога мы видим в лице В.М-ча, можно уже судить по тому, что за всю жизнь им произведено более 700 раскопок⁶.

Работая в Полтаве, В.М. принимал участие и в общественной жизни. Там есть общество «Баян» и «Украинский клуб». По мысли В.М-ча, группой местных украинцев было предложено устроить в здании клуба ряд популярных лекций на украинском языке по археологии и истории Украины. Лекции эти, конечно, администрацией не были разрешены. Тогда реше-

но было осуществить эти лекции в виде докладов на заседаниях о-ва «Баян». Первый доклад-лекция на украинском языке прошла благополучно, но вторая была строжайше воспрещена. Начали тогда искать другие обходные пути. Назначено было, между прочим, одно из заседаний о-ва «Баян». На повестке стояло обсуждение вопроса об охране памятников украинской и др. старины. Под видом прений по вопросу выступает опять В.М. и начинает читать целую лекцию о значении того или другого памятника для Украины. Все слушали с интересом и даже пристав, бывший на заседании, от любопытства и по незнанию развесил уши. Когда, однако, заседание окончилось, тогда он спохватился. И много таких обходов, при участии В.М., а может быть, и всецело по его мысли, делали полтавские украинцы, чтобы избежать административные рогатки.

Революция показала, что украинцы, вместе с В.М-чем, много крови испортили полтавской администрации. Губернатор послал в Петроград подробнейший доклад, защищая всю необходимость крутых мер против украинцев. Положительный ответ оттуда прийти не замедлил, и только революция спасла от высылки и В.М-ча, и всех наиболее «щирых» украинцев, а в частности и некоторых учителей от перевода в великорусские губернии.

В.М-ч несколько раз сетовал пред нами на свою несчастливую судьбу в отношении печатания его работ по археологии. Свет увидели до сих пор лишь немногие. Перед войной он выпустил первый том своих трудов и намерен был продолжать издание и дальше, но дороговизна типографских работ заставила издателя пока отказаться от этого дела⁷.

Будучи на курсах в Хороле, В.М-ч показывал нам свой небольшой труд, отпечатанный на пишущей машинке, и с досадой говорил, что он послал было эту работу в какой-то журнал, но тот не принял ее и возвратил работу автору, задержав (умышленно?), однако, не менее ценное приложение к ней — библиографический указатель со ссылкой на много сотен авторов, читанных В.М. за очень большой промежуток времени. И, таким образом, издательство лишило его весьма ценного пособия, которое для В.М-ча чуть ли даже и не представляется возможным вновь восстановить. А журнал, обездоливший так полтавского ученого, ведь может и не отказаться от мысли поместить у себя работу на тему В.М-ча, для этого только стоит заказать ее кому-либо и дать тому в руководство оставленный указатель сочинений.

Всегдашим недругом В.М-ча было его безденежье. Нельзя без волнения слушать его рассказы о том, как он собирал этнографический материал для киевского музея, причем часть этого материала являлась настоящим даром музею. Случалось, что у В.М-ча выходили положительно все деньги, а тут как раз попадался где-либо ценный в научном отношении старый ковер или другой какой-либо подобный предмет. Тогда В.М-чу, которому ни за что не хотелось расстаться с научным добром, приходилось его прямо вымаливать, чуть ли даже не выплакивать у хозяев. И таких вымоленных предметов он подарил музею много.

То же безденежье явилось помехой для В.М-ча и в опубликовании им всех работ. Целые тысячи негативов лежат у него неотпечатанными, и чем дальше, тем все больше и больше портятся. К тому же война отняла даже самую возможность достать нужный фотографический материал (бумагу, реактивы и др.).

Все эти биографические данные мы передали крайне неполно, лишь постольку, поскольку случайно и в разное время удалось узнать от В.М-ча.

Школа Антоновича-Хвойки отразилась на многих научных взглядах В.М.Щербаковского. Мы, ученики школы В.А.Городцова⁸ (Московск.Археол. Институт) с большим интересом слушали лекции В.М-ча и находили в них много для себя нового. Поделившись этим последним с В.М-чем, мы получили от него в ответ, что, действительно, в его лекциях он высказывает много тех мыслей, которые когда-то высказывали Антонович и Хвойка, и которые, однако, редко где были опубликованы. Если эти мысли и взгляды Антоновича, а в особенности Хвойки и были иногда знакомы некоторым русским ученым, то последние обычно не соглашались с воззрениями киевлян. Однако, по словам В.М-ча, жизнь берет свое, и постепенно воззрения киевской школы начинают подтверждаться. Вот это то, раньше или не бывшее известным для других, или отрицавшееся ими, стало существенной частью воззрений В.М-ча.

В.М-ч, начав свои лекции в Хороле, сперва кратко набросил схему хронологической археологической классификации, а потом приступил к обозрению жизни человека и памятников этой жизни в палеолитическую (древнекаменную) эпоху. Пришло сначала коснуться древнейших культур, открытых главным образом во Франции, так как в России памятников того времени не найдено. Для второй половины описываемой эпохи

(ближе к концу ее) уже и в России кое-что открыто, при том главным образом на юге или ближе к югу, таковы стоянки: Кирилловская (в Киеве), Костенковская (Воронеж.губерн.), Гонцовская (Полт. губерн.); только, однако, Карочаровская (Владим.губерн.) открыта на севере. В частности, Гонцовская стоянка найдена в Лубенском уезде, Полтавской губ., в уезде вообще богатом открытиями памятников времени второй половины палеолитической эпохи⁹.

В.М-чу самому посчастливилось открыть некоторые из них¹⁰ и произвести большие раскопки с весьма интересными результатами. Так, им найдена, между прочим, кость мамонта (кажется, бивень), где человеческой рукой нанесены глубокие черты — нарезки¹¹. Судя по характеру их расположения, В.М. считает, что эти черты являются, по-видимому, скорее какой-то счетной записью, в роде русских бирок, но не орнаментом.

Описывая жизнь палеолитического человека, В.М-ч кратко набросал те естественно-исторические условия, среди которых жил тогда в Европе «царь природы»: ледники, то отступающие к северу, то снова подвигающиеся; смена климатов и растительного покрова; гиганты-животные, как мамонт, носорог, бизон, широкорогий олень, пещерный медведь, вымершие одновременно с концом палеолитической эпохи.

В борьбе за свое существование человек делает себе первые несовершенные орудия из камня, кости, дерева, раковин и проч. Питается этот человек мясом животных, в частности и гибнущих своей и несвоей смертью мамонтов, а также плодами разного рода растений, одевается он в шкуры убитых зверей; хоронится от непогоды в дуплах деревьев, в пещерах, под естественными навесами из камней и т.д.

Во время, свободное от основного своего занятия — поисков пропитания, человек не только мастерит разные орудия, но и занимается уже искусством: рисует охристыми и др. красками на камнях, на стенах пещер, вырезает не только рисунки, но и целые скульптурные произведения из дерева и кости, удовлетворяя тем свои духовные потребности. Сюжетами для таких художественных произведений служил сам человек и окружавшие его дикие животные: мамонты, носороги, олени, лошади, а бивни мамонта и рога оленя были самым частым материалом для палеолитической скульптуры.

Основной мыслью В.М-ча в лекциях по доисторической археологии является такая: украинское славянское (русское) население, возможно предполагать, ведет свое происхождение от

живших на территории Украины же палеолитических обитателей. Это еще возможнее для обитателей последующих эпох.

Первой, следующей за палеолитом эпохой, является неолитическая (новокаменная). Ко времени неолита человек научился хорошо изготавлять, путем дополнительной обивки, свои каменные орудия. Открывши в дальнейшем способ шлифования или полирования камня, человек делает большой шаг вперед, и от начала этого самого момента в истории человечества и возникает та новая, неолитическая эпоха, о которой мы только что выше упомянули.

В течение неолита человек научается в совершенстве обрабатывать камень для своих орудий. Он не только великолепно полирует его, но и сверлит на нем дыры, с помощью трубчатой кости, вращаемой тетивой лука, подсыпая песок и смачивая водою; таковы дыры на топорах для укрепления рукояток¹². В эту эпоху человек еще совереннее начинает обрабатывать кость и дерево, выжигая из больших стволов последнего челночки, положившие начало судоходству.

Пищей человеку этого времени служит уже не только мяса диких животных, но и домашних, которых человек постепенно уже начинает приобретать путем приручения. Кроме того, стол неолитического человека разнообразится плодами искусственно возделанных растений, в чем вполне определенно видно начало земледельческому труду. Последнее обстоятельство повело к другому большому культурному завоеванию человечества — к изобретению гончарства, равно как земледелие же, привязав человека к одному месту, сделало его оседлым.

Одежда человека стала разнообразиться тканями, в частности, из лыка и других растительных волокон.

В неолитическую эпоху человек не довольствуется уже естественными убежищами, он сам роет искусственные пещеры и землянки, строит навесы и шалаші, чтобы скрываться в них от непогоды и греться во время зимней стужи.

Еще с большей убежденностью говорит В.М-ч, что оседлое неолитическое население Украины было тем человеческим ядром, от которого произошли современные украинцы. Неолитические жители по оба берега Днепра — это первые в крае земледельцы; они оставили по берегам рек многочисленные чепки от своих глиняных сосудов, в которых варили плоды — зерна искусственно разведенных растений. Кочевники никогда бы не дошли до изобретения и употребления глиняных изделий, т.к. последние не только для них неудобны, но и не нуж-

ны — у кочевников нет зерен искусственно разведенных растений, а потому им нечего и варить. По глубокому убеждению В.М-ча, глиняная посуда и была изобретена с целью варки в ней зерен, что подтверждается, кроме тех или иных соображений В.М-ча, находками глиняных сосудов с пригоревшими к их бокам хлебными зернами.

Земледельцы, как неолитической эпохи, так и последующих — бронзовой и железной, всегда и всюду отличаются одним свойством — привязанностью к земле. Раз где-нибудь появилось земледельческое население, оно продолжает существовать здесь и после. Случится ли какое-нибудь нашествие чужеземцев, туземные земледельцы, конечно, частью делаются жертвами этого нашествия, но масса-то останется в живых, убежав в сторону от торной дороги, — с берегов реки в леса, болота, а где есть, то и в горы. Если даже на оставленных бежавшими туземцами местах и осядут пришельцы-завоеватели, то последние скоро установят мирные отношения с земледельцами, предложат им возвратиться на свои места и заняться добычей хлеба, который нужен и для пропитания завоевателей.

Такое явление, по убеждению В.М-ча, неоднократно повторялось на Украине, начиная с неолитической эпохи и кончая самыми последними днями истории, сохранив до наших дней первоначальное неолитическое ядро украинского населения в оболочке из самых разнообразнейших наслойений, создавших современный тип украинца.

С неолитом окончился так называемый каменный период человеческой культуры, и последняя после этого вступила уже в металлический, причем первой эпохой этого периода была бронзовая эпоха.

Остатки только что упомянутой эпохи, в частности, ее начала, особенно хорошо представлены на Украине памятниками «трипольской» культуры, получившей свое название от села Триполья Киевской губ. и уезда.

Памятники этой культуры найдены почти по всей Украине, а также в Австрии и на Балканском полуострове, т.е. главным образом как раз в местах современного славянского расселения.

Народ трипольской культуры жил задолго до времени Рождества Христова и был народом земледельческим. Это доказывается уже одним тем, что Хвойке, наприм., удавалось находить в трипольских землянках остатки окаменелых лепешек. Последние состояли из муки и мяса, от которого остались сде-

ды косточек; эта смесь муки и мяса была перемешана, сформована в виде небольших шаров и поджарена. Кроме того, случаи нахождения зерен проса, пшеницы и ячменя, которые безусловно были возделаны искусственно, среди памятников трипольской культуры очень и очень часты.

О трипольской одежде можно судить по тем многочисленным статуэткам из глины, которые найдены в большом количестве. По ним видно, что одежда часто совсем отсутствовала, но у женщин иногда встречались длинные юбки. Впрочем, этот вопрос должны окончательно решить недавние находки моделей трипольских жилищ среди остатков трипольской же культуры. Одна такая модель, довольно-таки больших размеров, из обожженной глины, была найдена в 1916 году сотрудницей Киевского городского музея, г-жей Козловской¹³. Модель — хижина сделана со всеми ее подробностями: вся она на столбах-сваях (сколько нам помнится по рассказу В.М-ча), с крышей; внутри хижины сделана печь, около которой стоит женщина и что-то, по-видимому, месит в сосуде. Такая же модель, также во время настоящей войны, найдена (кажется) в Волынской г. одним ученым- поляком. В этой хижине, совершенно похожей на первую, стоит также женщина, а неполадку от нее находится и мужчина.

Эти-то модели, которые, надо думать, встретятся еще и в будущем, разрешают и несколько старый вопрос об устройстве трипольских жилищ, которые, по словам В.М-ча, своим наружным видом, планом и техникой живо напоминают украинские хаты. Последнее лишний раз укрепляет В.М-ча в его основной мысли о преемственности человеческого ядра в населении Украины с древнейших времен и до наших дней.

Почти все орудия, найденные среди остатков трипольской культуры, преимущественно каменные, как сколотые, с дополнительной обивкой, так и шлифованные, иногда со сверлинами (топоры). Орудий из меди найдено крайне незначительное количество. Найдка металлических орудий прежде всего и дает право отнести трипольскую культуру к металлическому периоду, незначительное же количество их объясняется очень просто — отсутствием залежей медной руды на всей территории Украины, а потому все найденные орудия из меди привезены откуда-то из другого места.

Богата зато территория Украины всякого рода глинами. И в силу этого, трипольская культура и была богата глиняными изделиями: глинистые хижины, глиняные хижины, глиняные

статуэтки и посуда из глины, сделанная от руки, без гончарного круга, но украшенная, мы бы сказали, великолепным, расписным орнаментом.

Читая свои лекции, В.М-ч очень волновался и сожалел, что для его предмета уделено было мало времени. Поэтому он, пропуская второстепенное и даже многое главное, выхватывал из своего курса самое существенное, в особенности имеющее отношение к вопросу о происхождении населения Украины.

Не останавливаясь более на культурах бронзовой эпохи, В.М-ч начал железную эпоху прямо со скифов. Описав время и обстоятельства появления скифов в Южной России и их возможный антропологический тип, а также некоторые черты быта скифов и влияние на последний со стороны черноморских греческих колоний, В.М-ч обратил внимание своих слушателей на следующее обстоятельство.

В губерниях, лежащих севернее места скифских кочевьев, очень часто попадаются древности, которые по одним признакам нужно было бы приписать скифам, по другим — какой-то иной народности. По словам В.М-ча, обстоятельство это вполне удовлетворительно объясняется тем предположением, что народности, жившие севернее скифов, были иного и, можно думать, весьма древнего происхождения, но под влиянием скифов, переняли многие черты скифской культуры. Вот почему, наряду с предметами тонкой греко-скифской техники здесь встречаются, например, глиняные сосуды весьма примитивного изготовления, грубые, слепленные от руки, т.е. не знавшие еще гончарного круга.

Скифы-пришельцы, как народ, в особенности в начале, кочевой, жили в черноморских степях и на всех северных лесных соседей влияли более лишь в культурном отношении, но едва ли много антропологически. Эти соседи, будучи земледельцами, вели свой род и свое основное занятие — земледелие от местных же трипольских и неолитических предков. Ближе к нашему времени эта соседняя скифам народность превратилась в земледельцев же славян-русских, или украинцев.

В древних римских источниках первой половины первого тысячелетия по Р.Хр. часто упоминается слово «*Sclavii*». Слово это обозначало «рабы», но в тоже время оно обыкновенно приурочивалось к рабам, взятым из мест современного славянского обитания. Возможно, что с течением времени это слово «*Sclavii*» превратилось потом в «*Slavii*», т.е. славяне.

Другое слово — название части славянского племени — «Русь» и его производные: «Россия», «русский» и др. — не выясненного, но, можно думать, норманского (варяжского) происхождения.

В памятниках славянской письменности начала второго тысячелетия по Р.Хр. встречается уже и другое слово — «Украина» для обозначения того, что теперь официально называется «Малороссия». Слово это произошло уже из родного языка тех жителей, которые получили потом название русских славян.

В настоящее время украинцы борются не только за свою самостоятельность, но и за самое название своего края и нации — «украинцев», как жителей «Украины». По словам В.М-ча, слово «Украина» — слово родное и всем понятное. Украина, значит, восточная окраина славянского племени; слова же «Русь» и «Россия» какие-то непонятные, да и произошли они, повидимому, из чужого языка, если только не видеть в этом слове корня «русь» с его производными «руський» и «русьвый» — преобладающий цвет волос славянского населения.

Славяне-украинцы, центром государственной жизни которых служил Киев, в конце I и в начале II тысячелетия по Р.Хр. во многих отношениях были значительно более культурным народом, чем это многим теперь кажется. Известная высота культурности объясняется тем обстоятельством, что Украина расположена на том великом историческом пути, который вел тогда «из варяг в греки», связывая скандинавский север и Балтийское море с Византией и другим морем, Черным.

Вот почему археологи, производя те или иные раскопки, бывают иногда прямо поражены своими открытиями. Таковы, например, раскопки в м. Белгородке (18 верст от Киева), древнем Белгороде — укрепленной загородной резиденции, как предполагают, киевского великого князя Владимира Святого. Здесь находят много таких предметов, которые бывают удивительно высокой техники, и в то же время ясно видно, что предметы эти сделаны тут же, на месте их находки, и, быть может, местными же мастерами.

Кроме таких вещественных доказательств, многие письменные памятники свидетельствуют о самом Киеве начала II тысячелетия, как о действительно большом и богатом городе того времени с сотнями церквей и с многими тысячами жителей. И в это время, когда современный нам мировой город Париж был еще только небольшим селением.

Но Киев был не единственным городом в тогдашней Украине. До нашего времени здесь сохранилось большое количество городищ, которые порою поражают своими размерами, — очевидно, тут когда-то были большие города. На месте многих таких старых городов, т.е. существовавших в то время, теперь также стоят большие и малые города и mestечки, села и хутора; но не меньше встречается и таких пустых городищ, для которых иногда сохранилось название старого города, а чаще всего эти имена так и затерялись в памяти потомства.

Между прочим, здесь интересно обратить внимание на некоторые странные названия современных, но существующих издавна, поселений, над которыми ученым иногда приходится ломать долго голову, пока они дойдут до настоящего смысла в этих названиях. Так, в одном месте Полтавской губ. есть селение «Кудове». По исследовании оказалось, что это слово можно произнести и «Чудове». И теперь еще украинцы часто сбиваются с «ч» на «к» и наоборот, говоря, напр., в одном случае «керез», а в другом «через» и др. Вот почему «Кудове» означает и «Чудове», т.е. чудовые люди (кудесник ныне тоже самое, что «чудесник»); «Чудь», под каковым именем в древности у украинцев слыли их северные соседи финского происхождения: весь, меря, мурома и др. Можно предполагать, что когда-то, давным-давно, на месте последнего селения Кудове на Украину каким-то образом попала горсточка чуди, которая и осела здесь.

Есть, между прочим, еще такое селение с названием «Кишень». Кишень или киса — это мешок. Местность, где расположилось селение, ничем не напоминает собою мешка. По научным изысканиям оказалось, что слово «Кишень» в данном случае вышло не из украинского языка, а из татарского, на котором и обозначает «зима». Очевидно, когда-то татары дошли до этого места и здесь остановились на зимовку.

Только что приведенные два примера говорят за те былые или сношения, или невольные столкновения украинцев с различными народностями, и как эти исторические явления запечатлеваются в географических названиях. При восстановлении истории задачей ученых является хорошо читать и уменье правильно расшифровать такие непонятные названия, как два вышеупомянутых.

У народа с таким могучим культурным центром, каким был Киев, безусловно интересны должны быть и черты его быта. Но восстановить их теперь — дело нелегкое, т.к. письменных

памятников того времени сохранилось мало. В этом деле большую услугу должны оказать современные нам записи народных обычаяв и произведений народной словесности, а также и археология.

Север России, как Архангельская губерния, с ее сохранившимся в сравнительной чистоте русским населением, дал в этом отношении много интересного. Там записаны различного рода произведения народной словесности, в частности, былины, содержание которых очень часто всецело приурочивается к киевскому периоду Руси: так велика память народа, вышедшего около тысячи лет тому назад из своей прародины — современной Украины.

Не менее важны и интересны в этом отношении и местные, украинские, произведения народной словесности. Взять хотя бы очень древнюю песню: «А мы поле оремо, оремо..., а мы просо сімо, сімо», с припевом: «Ой дід, Ладо»... Просо — это тот злак, который очень и очень издавна был славянским национальным культурным растением. Употребление его, как пережиток старины, сохранилось среди славян и теперь в различных житейских обрядах. Так, просом кое-где обсыпают новобрачных, новобрачных же угощают кашей из просяной крупы. Даже слово «жито», производное от «жити» (живь), употребляющееся теперь в значении рожь, когда-то обозначало то же самое просо.

По словам В.М.Щербаковского, в г. Константинограде (Полт. губ.) или в его уезде, живет один самоучка-фольклорист, которому теперь уже под 60 лет. Этот человек всю свою жизнь занимался собиранием и записыванием народных обычаяв и произведений народной словесности, в результате чего у него образовалась из таких записей в писчий лист, сложенный, как обычно, вдвое, стопа до трех четвертей аршина толщиной. Все это уже переписано начисто и готово к печати. Если бы пришлось напечатать этот материал хотя бы in quarto, то получился бы том четверти полторы-две толщиной с несколькими тысячами страниц. И такой труд был бы ценнейшим вкладом в историческую науку, т.к. записанные константиноградцем народные обычай и произведения словесности нередко дышут глубочайшей стариною дохристианского периода, и по ним, быть может, самым нагляднейшим образом удалось бы нарисовать жизнь и нравы наших предков с отдаленнейших времен. К сожалению, константиноградский фольклорист теперь болен, с рукописями же он ни за что не хочет расстаться, все мечтая

напечатать их где-нибудь. Из-за этого такому огромному и весьма ценному труду, при том труду всей жизни, всегда грозит опасность погибнуть от огня, от невежества наследников, если автор его безвестно умрет. Это-то вот уж, действительно, будет большой обидой для науки.

О былом напоминает не только это малоисследованное народное творчество, но и предметы неодушевленные, которые попадаются на глаза наблюдательному человеку.

Так, по рассказу В.М-ча, недавно, при расчистке днепровского дна вблизи Киева, на одном из перекатов был найден ствол прямого 150-летнего дуба, в кору которого уже вросли три (?) вбитых челюсти дикой свиньи. Благодаря тому, что случайно землечерпательными работами руководил инженер, приходившийся близким родственником упомянутой уже выше г-жи Козловской, то он заинтересовался находкой, выпилил часть дуба с челюстями и доставил ее в Киевский музей. Ствол дуба сильно почернел, т.к. пролежал в речном иле, Бог весть, сколько времени.

Найдка эта переносит нас мыслями в то далекое время, когда наши предки были еще язычниками. Кланялись они тогда различным проявлениям сил природы, в частности, быть может, и животным. Были у предков заповедные рощи, посвященные тому или иному божеству. Вот одна из таких рощ, или вся посвященная богу ли свинье, или богу Богу-покровителю свиньи, или одни только какие-нибудь деревья, — стояла, по-видимому, на берегу Днепра. В одно из наводнений подмыло берег, и дуб со свиными костями свалился в реку, чтобы показать через тысячу лет потомкам — украинцам, как их предки также любили свинок, чтили их и с неменьшим, быть м., удовольствием кушали и свиное сало.

Цветущий теперь Киев и тяготеющая к нему Украина не всегда были такими. Времена и исторические обстоятельства то и дело менялись, что обычно отражалось и на судьбе Киева.

Видим ли, как Андрей Боголюбский, основывая оплот самодержавия в Суздальской стране, задумал придушить опасного себе соперника, разорил и сжег Киев до тла, увозя к себе в Суздаль ценную добычу и уводя продавшихся ему в кабалу всякого рода дел киевских мастеров... Вскоре после того татары учиняют набег на Киев, но щадят город и людей больше, чем когда-то свой же брат, Андрей Боголюбский...

Бот польское засилье...

Дальше видим, как, по подговору Москвы, крымский хан Менгли-Гирей(?) налетает на Киев, сделавшийся снова опасным северному самодержцу. Снова Лавра и киевские церкви ограбляются, а священные сосуды из них, в виде ханова дара, попадают в Москву, в Успенский Собор.

Наконец, тяжко становится Украине, и она «волит под царя Московского», выговаривая себе при этом разные льготы. Москва соглашается на принятие под свою державу единоверцев и братьев, но систематически не считает нужным сдерживать условия договора.

Появляется на Украине горячий патриот Мазепа, который отстраивает Лавру, ставит к св. Софии колокольню, заводит школы, всячески стремится поднять материальную и духовную культуры своего народа, мечтая в любимом им Батурине открыть университет, приготовив для него даже здание. В мыслях Мазепы было, при помощи шведов, отделиться от Москвы и вывести Украину на путь самостоятельной политической жизни. Попытка эта, однако, не удается, войска Мазепы и Карла XII, будучи разбиты, бегут. По приказу Петра, мазепинский Батурин немилосердно громится, и жители его беспощадно вырезываются...

Не получив политической самостоятельности, казацкое население Украины в 17 и 18 веках все же довольно высоко стоит в отношении умственного развития. Так, по переписям 1740-48 гг. в 8 полках Гетманщины на 1091 населенный пункт (в том числе 206 хуторов) приходилось 866 школ, а в Черниговском полку — 143 школы.

Продолжительно жившие на Украине иностранцы, равно как и путешественники, также оставили свои отзывы о значительной распространенности образования среди казачества, причем не только среди мужчин, но и среди женщин. Таков отзыв инженера польской службы, фраззуза Боплана, в его описании Украины, а также архидиакона Павла Алеппского, путешествовавшего через Украину при Богдане Хмельницком.

В то время, когда в Великороссии нет еще ни одного высшего учебного заведения, Украина, не осуществив батуринский университет, снова решила обзавестись им, под видом второй академии в Переяславе (первая уже давно существовала в Киеве). Но императорское правительство не разрешило этого гетману Выговскому.

Высокая степень народного искусства и по сию пору говорит о неменьшей культурности населения Украины и в про-

шлом. Если теперь большинство ремесленников на Украине почти все евреи, то 100 и более лет тому назад было обратное явление. Так, по рассказу В.М-ча, в церкви одного захудалого местечка Киевской губернии хранится евангелие, пожертвованное в складчину цехами местечка, что видно из вкладной записи на самом евангелии. В этой записи перечислено очень много цехов, что свидетельствует о большой захудалости местечка, бывшего раньше крупным населенным и промышленным пунктом, в котором находили себе работу ремесленники самых разнообразных, при том многогодных цехов.

По одним подсчетам, в Киевской епархии в 18 (?) столетии ежегодно строилось по 45 церквей. Строились же главным образом те деревянные церкви, из-за которых В.М-чу пришлось во время своего первого археологического доклада выслушать злобное шипение профессоров Ф. и К. Иконостасы в этих церквях поражают богатством своих резных работ. Стоит обратить внимание хотя бы на прорезные колонны этих иконостасов. Прежде всего они поражают, не говоря о большой художественности рисунка, своей толщиной. Надо только удивляться, как это мастера того времени не только успевали, но и умели в совершенстве высушивать такие толстые стволы лип, что они потом не растрескивались. Насколько также сложна была работа по устройству одного иконостаса, то видно, что его средняя мастерская делала обычно два года. Нужно вспомнить теперь, что Киевская епархия ежегодно святила 45 церквей. Сколько же, значит, нужно было мастерских и мастеров — искусственных резчиков по дереву, чтобы подготовить иконостасов для стольких церквей!

Заговорив о церквях украинского стиля, в роде Покровского храма из Ромен, что теперь в Полтаве на архиерейском дворе, отметим еще следующее обстоятельство. В.М-ч, наблюдая эти церкви, подметил, что они, при действительной меньшей своей высоте, кажутся зрителю более высокими. Как математик, В.М-ч нашел соответствующий закон, в силу которого такие церкви с «баниями» (рундуками) одна другой меньше, построенные друг над дружкой, должны, действительно, казаться более высокими, чем они есть на самом деле; готические колокольни показывают зрителю настоящую высоту, а круглые купола церквей всегда уменьшают их в глазах зрителя, т.е. явление уже обратное впечатлению от церквей украинского стиля.

Когда речь зашла о Киево-Печерской Лавре, то В.М-ч высказал удивление по поводу долгой народной памяти. Надо только удивляться, говорил он, что народ все еще по старой привычке продолжает посещать Лавру. В сущности, последняя дает ему теперь мало, а берет много. Современные монахи, жадные на деньги, пышно взбив себе волосы, ходят «аки львы рыкающие», вожделенно взирая на женщин. Ведь только оттолкнуть могут от себя такие святые отцы.

Не то наблюдалось раньше. Лавра тогда была, действительно, центром духовной жизни и просвещения, а также одним из центров вообще национальной жизни Украины. В монахи шли не только люди простые, но часто люди с большим, порою высшим образованием, нередко генералы и полковники и различные государственные деятели. Разные причины приводили их в монастырь. У одних во время какого-либо вражеского набега погибло все нажитое добро и семья. Другие потеряли свое высокое место, благодаря интригам более счастливых своих соперников на государственном поприще, третьи... и много других причин. А что тогдашние руководители государственной жизни Украины были, действительно, образованными людьми, показывает следующее обстоятельство. Во Львовском церковном музее, собранном униатским митрополитом Шептицким¹⁴, хранится книга философского содержания какого-то не то французского, не то английского автора, в польском переводе, книга — последнее слово науки того времени. Вся эта книга испещрена различными отметками и весьма дельными замечаниями прочитавшим эту книгу одним из украинских гетьманов.

И вот в старую Лавру шли люди всякого рода непрерывной рекой с разными нуждами: и за духовным утешением, и за советом со стороны подлинно опытных и умудренных жизнью людей, за всякого рода справками, указаниями, в особенности о том или ином без вести пропавшем на войне родственнике, который мог быть там или убитым или взятым в полон неприятелем и, в последнем случае, — где и как этого родственника искать. Часто богатая Лавра тут же давала и деньги на выкуп того или иного пленника.

В этой же Лавре был одно время послушником знаменитый украинский духовный композитор Ведель, живший в конце 18 и в начале 19 столетия,

В.М.Щербаковский передает биографию Веделя главным образом со слов своего отца-священника, получившего в молодости эти сведения от современников Веделя.

Ведель, унаследовавший свою фамилию от предка-шведа, оставшегося в России после Полтавского поражения, был офицером русской службы, достигнув впоследствии чина капитана, что было большой редкостью для украинца того времени. Состоял он капельмейстером в капелле киевского генерал-губернатора и даже жил в доме последнего. Хозяин дома один, а по-рою и со всеми своими гостями часто ходил к комнате Веделя подслушивать как он, молясь у себя ежедневно, распевал своим приятным тенором псалмы, великолепно при этом импровизируя. Обладая натурой высокоодухотворенной, Ведель нередко впадал в экстаз; когда он плакал, то плакали за ним и подслушивавшие его и хозяин дома, и его гости.

Впоследствии генерал-губернатор, переведясь в Москву, взял с собою туда и Веделя, для его усовершенствования в своей специальности. Москва однако не удовлетворила Веделя, и он скоро сбежал оттуда в Киев и поступил в Лавру послушником. Здесь Ведель, однако, пробыл недолго и ушел из монастыря странствовать по родной земле, чтобы здесь изучать мотивы украинской народной песни. Постоянно наблюдая угнетение родного народа как со стороны агентов власти, так и помещиков, Ведель не мог остаться к этому равнодушным и принял участие в одном из народных восстаний. Во время розысков зачинщиков восстания, схвачен был и Ведель, но уже вдали от того места и, за неимением улик, на этот раз выпущен на свободу. Вскоре, однако, он был замешан в другом восстании, схвачен вторично и на этот раз посажен в сумасшедший дом, где вскоре и умер.

В произведениях времени странствований Веделя ясно слышатся напевы украинских народных песен. К этой же поре относится и его знаменитое «На реках вавилонских», написанное под впечатлением страданий дорогое ему народа. Надо только вспомнить, с какою силою поются слова: «Дзи вавилоня окаянная» и т.д., чтобы понять, с какою страстностью было написано произведение. Сам еврейский народ, по словам В.М-ча, не создал ничего более сильного для выражения народной скорби.

До сих пор все сочинения Веделя передавались в рукописной форме, и только в самое последнее время кем-то был издан их небольшой сборничек. Пользуясь рукописной передачей, почти вся православная Россия пела из Веделя и любовалась его творениями, и до сих пор не подозревая, что за этим именем композитора скрывается революционер-украинец.

Заключительная лекция В.М-ча была прочитана с большим подъемом. Здесь он, между прочим, вновь очень сожалел, что для такого важного предмета, как украинская археология, было отведено мало времени, и предлагал слушателям восполнить свои археологические познания путем посещения музеев, в частности, и недавно возникшего музея в самом Хороле¹⁵. О музее Полтавского губ. земства В.М-ч сказал, что в недалеком будущем этому учреждению суждено будет сыграть большую роль:

«Когда пройдет хмель войны, то настанет еще более тяжкое похмелье. Задолженность государства достигла небывалых размеров. Ежегодно придется выплачивать не по одному миллиарду рублей для частичного погашения долга и процентов по нему. По моим расчетам, Полтавская губерния с каждой десятиной, включая сюда водные пространства и все неудобные земли, должна будет выплачивать в фонд погашения долгов ежегодно по 50 рублей; если же взять только землю, дающую доход, то эта цифра выразится 75 рублями. Ведь у нас в губернии нет ни фабрик, ни заводов, которые бы взяли на себя часть этого непомерного обложения. Великорусские промышленники противятся введению украинской автономии, т.к. тогда поневоле возникнет автономия и промышленности. И вот здесь музей и кустарный склад губернского земства, уже до войны широко развившие свою деятельность в отношении заграничного сбыта кустарных художественных произведений: глиняной посуды, ковров, плахт и др. тканей и проч., должны нажать свои силы, чтобы увеличить этот сбыт. Полученные таким путем лишние миллионы прибыли облегчат населению губернии выплату страшного долга...»

Задачей нашей не было в точности передать содержание лекций В.М.Щербаковского, читавшего на украинском языке. Некоторые места написанного даже не были читаны пред аудиторией, а рассказаны нам В.М-чем в частных беседах. Мы написали это с мыслью дать хотя бы ту частицу тех археолого-исторических сведений, которые, быть может, не без интереса будут прочтены широким кругом читателей, стоящим обычно не в курсе археологической науки.

ПРИМІТКИ, ЛІТЕРАТУРА

Публікація праці В.П.Бірюкова здійснена за фотокопією брошури з фонду Російської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, люб'язно наданої хорольським краєзнавцем, істориком В.А.Козловим.

1. **Хвойка Вікентій Вячеславович** (1850-1914) — відомий український археолог, музейник чеського походження.

2. **Антонович Володимир Боніфатійович** (1834-1908) — визначний український історик, археолог, музеєзнавець, професор Київського університету св. Володимира.

3. **Щербаковский В.М.** К вопросу о деревянной архитектуре малорусских церквей Киевской губернии XVIII века // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. — М., 1907. — Т.1.

4. В.П.Бірюков помилується: Імператорська Археологічна Комісія знаходилася у Санкт-Петербурзі.

5. **Уварова Парасковія Сергіївна** (1840-1923) — відомий російський археолог, дружина гр. О.С.Уварова, голова Імператорського Московського археологічного товариства.

6: Мається на увазі понад 700 археологічних об'єктів, досліджених В.М.Щербаківським під час розкопок на Київщині, в Галичині та на Полтавщині.

7. Це видання: **Щербаківський В.** Українське мистецтво. Вип. 1. Деревляне будівництво і різьба на дереві. — Львів, К., 1913. — ХХ с., 127 світл., 2 кол. репр.

8. **Городцов Василь Олексійович** (1860-1945) — видатний російський археолог, доктор археології, дослідник пам'яток найрізноманітніших епох, в т.ч. палеоліту та раннього залізного віку на Полтавщині.

9. Перші знахідки решток палеолітичного стійбища здійснені у с. Гінцих на Лубенщині 1823 року. За випадковим відкриттям кісток мамонта 1871 року гінцівським краєзнавцем Г.С.Кир'яковим (1805-1883) про місце знаходження стало відомо лубенському археологові Ф.І.Камінському (1845-1891), який і здійснив перші дослідження пізньопалеолітичної стоянки. Див.: **Камінський Ф.І.** Следы древнейшей эпохи каменного века по р.Суле и ее притокам // Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878. — Т.1. — С.147-152; **Феофілактов К.М.** О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с.Гонцах на реке Удай, Лубенского уезда, Полтавской губернии // Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878. — Т.1. — С.153-159; **Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина.** /Укл. **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** — Полтава, 1992. — С.5-20.

10. В.М.Щербаківський провів у 1914 — 1917 рр. археологічні дослідження на Гінцівській пізньопалеолітичній стоянці. Див.: **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в с.Гонцах Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // ЗУНТ. — Полтава. 1919. — Вип.1 — С.61-78. Він також був причетним до відкриття палеоліту у Краснознам'янці Гадяцького району та в Полтаві. Див.: **Scherbaikowski W.** Eine paläolithische Station in Honci // Die Eiszeit.- Wien, 1926. — Band III. — S.100-116; **Scherbaikowski W.** Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit.- Wien, 1927. — Band IV. — S.27 u ff. + Abb.; **Супруненко О.Б.** З історії відкриття

палеолітичного місцезнаходження у Сергіївці (Краснознам'янці). // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.2. — С.64-65.

11. Про знахідку бивня мамонта з нарізками з Гінців та бібліографію її вивчення див.: З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського. / Публ. Кононенко Ж.О., Супруненка О.Б. // ПАЗ. — Полтава: ОДГВ «Полт.літератор», 1994. — Число 2. — С.170-176.

12. Автор, слідом за В.М.Щербаківським, вважав кам'яні свердлені сокири-молоти виробами неолітичної доби, хоча останні належали переважно епосі бронзового віку.

13. Козловська Валерія Євгеніївна (1889-1956) — український археолог, член Всеукраїнського Археологічного Комітету.

14. Шептицький Андрій (1865-1944) — визначний український церковний, культурний і громадський діяч, митрополит галицький, архієпископ львівський і єпископ кам'янець-подільський, засновник Національного музею у Львові.

15. Див.: Бирюков В. Виставка древностей и украинского народного творчества в г.Хороле, Полтавской губ. с 3 по 9 апреля 1917 г. — Хорол, 1917. — 12 с.; Його ж. Организация народного научного музея в г. Хороле, Полт. губ. — Хорол, 1917. — 17с.

Biryukov V.P.

V.M.Shcherbakovsky's Lectures on Archaeology and Ukrainian Country-Studying in Khorol, Poltava Region (July, 1917)

Resumē

Vladimir P.Biryukov (1888—1971), a well-known Russian researcher of literature and history, had published in 1917, in Khorol ('Poltava region) an essay about the life and activity of V.Shcherbakovsky, introducing some viewpoints of the scolar on historic processes in Ukraine since ancient times up to the 19th century.

The essay is published here according to newspapers' fragments and a rare brochure published in 1917 in Khorol.

© Публікація Супруненка О.Б.
17.06.1995.

Петро РОТАЧ

Поет, історик літератури, публіцист, бібліограф. Народився 1925 р. на хут. Каленівщина Роменського пов. на Полтавщині. Закінчив Полтавський педагогічний інститут 1954 р. Член Спілки письменників України з 1992 р.

Автор книг, наукових праць, публіцистичних та поетичних творів.

© РОТАЧ П.П.

«З ОСОБЛИВОЮ ЛЮБОВ'Ю ДО НАРОДУ УКРАЇНИ...» (післямова до публікації статті В.П.Бірюкова)

Про українські культурні зв'язки В.П.Бірюкова

1966 року мій в'ятський кореспондент, відомий письменник і краєзнавець Євген Дмитрович Петряев порадив (а я в той час працював над бібліографічним словником «Літературна Полтавщина») включити до словника й ім'я Володимира Павловича Бірюкова як автора нарису про українського археолога В.М.Щербаківського, виданого ним 1917 р. в Хоролі. «Володимир Павлович мила людина і, звичайно, відгукнеться на Вашого листа, бо зберіг про Хорол найкращі спогади,» — запевнив мене Є.Петряев.

Праці В.П. Бірюкова (1888-1971), російського письменника, уральського краєзнавця і фольклориста відомі не тільки в Росії. У наукових бібліотеках України можна знайти такі його книги, як «Уральські казки», «Крилаті слова на Уралі»,

«Урал в його живому слові», «Записки уральського краєзнавця» та ін. Я з радістюскористався порадою і послав листа до Свердловська, де тоді мешкав В.Бірюков. Це була високоосвічена людина, що свого часу закінчила Казанський ветеринарний і Московський археологічний інститути, відомий книгознавець і колекціонер-бібліофіл.

Володимир Павлович не загаявся з відповіддю. «На Полтавщині, в Хоролі, — повідомляв він в листі від 2 жовтня 1966 р., — я перебував з лютого 1916 до кінця серпня 1917 року, і за цей час систематично вів щоденник, іноді досить детальний. В 1917 році мені пощастило видати на свої кошти три брошури — всі на місцеві теми... Тираж — не більше 50 примірників кожна.» Цей лист спонукав до глибшого пізнання історії з'язків В.П.Бірюкова з Україною.

Знайомство з брошурами, згаданими в листі, відкрило цікаву сторінку з життя цієї чудової людини, великого трудівника й ентузіаста, що свого часу залишив яскравий слід в культурному житті провінційного українського міста Хорола. Майже півторарічне перебування Бірюкова на Полтавщині не пропало даремно, хоча й знаходився він на військовій службі. Бірюков в цей час познайомився з життям і побутом місцевого населення, його історією, мовою, фольклором і використав ці знання для того, щоб дати поштовх до дальшого культурного розвитку Хоролу. Вражаючим для молодого російського вченого-археолога стало знайомство з українським ученим-археологом і культурним діячем Вадимом Щербаківським. Високо оцінивши його роботу, Бірюков зробив спробу через друк спопуляризувати наукові досягнення української археології, що було дуже важливо для того часу. Можливо, Володимир Павлович був знайомий і з іншими діячами полтавського культурного середовища. Згадка в брошури про В.М.Щербаківського полтавського товариства «Боян» та «Українського клубу», де так само виступав наш археолог, навертає на думку, що В.П.Бірюков не раз бував у Полтаві і міг слухати й інші виступи Щербаківського. Цілком можливо, що це він сам запросив Вадима Михайловича до Хоролу для читання циклу лекцій з українознавства.

Огляд виданих у Хоролі брошур дає матеріал для спостереження над колоритною постаттю російського вченого, його інтересами і симпатіями. Зміст цих робіт засвідчує активну участь В.П.Бірюкова в громадському і культурно-освітньому житті тодішнього Хоролу. Великою його заслugoю є організація там на початку квітня 1917 р. виставки старожитностей та українського народного мистецтва. Вона стала подією і внесла

живий струмінь в побут хорольських обивателів. Невдовзі з ініціативи В.П.Бірюкова в Хоролі утворився краєзнавчий музей, про що досить детально розповідається в брошурі під назвою «Організація народного наукового музею в м.Хоролі Полтавської губ.» (1917).

Про те, що це справа рук В.П.Бірюкова, говорить вміщений у цьому виданні протокол «зборів ревнителів народної освіти». «9 квітня 1917 р., — читаемо на початку брошури, — у м.Хоролі звершилась велика культурна справа — організувався Народний науковий музей».

Протокол, складений «не в звичайних сухих висловах», розказує про всі нюанси цієї справи.

Насамперед цікаво, як уявляв собі В.Бірюков роль музею в системі народної освіти. «Музей, — каже він, — це не та кунсткамера, до якої скидають різні дивинки, що часом ні про що не говорять. Насправді музей є зібранням і строго наукового матеріалу, і навчальних посібників, розміщених, однаке, за таким порядком, що відвідувач приходить сюди вчитися по них, особливо відвідувач вже підготовлений школою або книгою, що він, читаючи підписи на предметах і керуючись також друкованим путівником або каталогом, часто наочно проходить тут прослуханий або прочитаний відповідний науковий курс. З цього погляду музей — найсерйозніший заклад, що є одним із головних засобів культурного розвитку народу і служить одночасно своїми колекціями і кабінетному вченому, й учневі початкової школи, і людині-практику...»

Висловлює В.Бірюков і своє розуміння практичної користі музею. Для цього він приводить слова одного з відвідувачів виставки, який бачив, як часто дівчата бігають «з хати в хату в пошуках цікавого малюнка для своїх вишивок. Якби був музей, — резюмує автор, — а в ньому колекція вишивок, — дівчатам варто лише піти сюди і вибрати тут потрібний зразок для своєї роботи». І далі висновок: «Отже, музей — велика культурна сила, яку потрібно першою за інші висувати на передову лінію боротьби з темінню народною».

Сказати це В.Бірюкову треба було для того, щоб переконати збори в необхідності організувати такий корисний заклад у Хоролі. Присутні виявили до нього повне довір'я, вибравши голововою зборів. Під його керівництвом відбулося обговорення за пропонованої ним програми організації Хорольського музею.

Як свідчить протокол, Володимир Павлович опрацював та кож експозиційне розміщення колекцій. Хорольський музей він рекомендував зробити краєзнавчим, який відбиватиме куль-

туру і побут місцевого населення. Колекції мають включати предмети геології, палеонтології, ґрунтознавства, зоології і ботаніки, нарешті, ентомографії («старовина українська, як та, що вже віджила, так і та, що живе, рівно ж і все те, що характеризує сучасного українця»). Почесне місце в музеї Бірюков планував віддати українському народному мистецтву. На його думку, бажано було б мати при музеї картинну галерею, обов'язково — «архів із документів, які стосуються життя краю», а також бібліотеку, яка б охоплювала всі галузі науки, але особливо літературу місцевого значення, що стосується Хоролу й усієї Полтавщини. Це була та програма, яку В.П.Бірюков повністю реалізував у себе на батьківщині, в Шадрінську, коли повернувся з військової служби.

Однією з серйозних музейних проблем В.Бірюков вважав вдалий підбір завідувочого. На його думку, музей має очолювати людина, «знаюча справу і безмежно любляча її». Ці слова характеризують насамперед його самого. «При тому треба, — говорив він далі, — щоб людина була віддана в своїй діяльності виключно музею, не обіймаючи ніяких інших посад». На перший час Володимир Павлович запропонував завідування Хорольським музеєм М.К.Бринцову, «художнику і великому любителю мистецтва та старовини», з яким він влаштував виставку старожитностей.

У своїй брошурі В.П.Бірюков виклав також методику музейної роботи. Принципи, визначені ним, не застаріли й сьогодні. «Музей — це школа, — писав він у своїй брошурі, — яка мусить іти до населення і нести йому початки найширшої культурності». Для цього, вважав він, музей мусить бути безкоштовним, доступним для сприйняття.

Великого значення надавав він видавничій діяльності музею. «Під нею ми розуміємо, — говорив автор брошури, — друкування музейних праць, а також популярних брошур.» І цей пункт своєї програми В.Бірюков успішно здійснював у себе на батьківщині.

Таким чином, зусиллями В.П.Бірюкова Хорольський краєзнавчий музей став реальністю. І хоч проіснував він не досить довго, та пам'ять про нього, як і про його засновника, довго хвілювала хорольчан. Колишній учитель літератури О.І.Федоренко бував у музеї на початку 20-х років, коли ним завідував Бринцов. В музеї було багато старовинних речей, картин, книг тощо. Одного разу Бринцов звернув увагу Олексія Івановича на картину з зображенням Христа. Внизу, в правому кутку, він прочитав підпис: «Боровиковський». Можливо, це була

на з робіт В.Л.Боровиковського або когось із родини Боровиковських, які проживали в Хоролі. В часи колективізації і боротьби з націоналізмом Хорольський музей перестав існувати.

В архіві В.П.Бірюкова у Єкатеринбурзі зберігається друкованій «Статут народного наукового музею м.Хорола, заснованого В.П.Бірюковим в 1917 р.», який свідчить про те, що додручення зборів скласти «детальний план організації музею» Володимир Павлович виконав.

Повернемося тепер до іншої праці вченого-археолога — брошюри «В.М.Щербаківський і його лекції з археології». Даруючи один з її примірників Євгеніві Петряєву, В.П.Бірюков 18 лютого 1958 р. зробив на ній такий промовистий напис: «Писав я її, коли був ветеринарним лікарем у м.Хоролі Полтавської губернії в 1917 році. Писав з особливою любов'ю і до народу України, і до її історії». Справді, у цій праці шанобливе почуття автора до української культури висловлено досить яскраво.

У названій брошурі «учений археолог Вол.Бірюков» (саме так вона підписана) подає біографію Щербаківського, знайомить з науковим змістом його лекцій з українознавства (археології, історії, мистецтва). Ця стаття з'явилася в наслідок не лише прослуханих лекцій, але й особистих бесід Бірюкова з українським колегою. Особа В.М.Щербаківського його глибоко вразила, і це дало привід до цікавих розміркувань. Саме тому Володимир Павлович у вступній частині своєї праці співставляє два типи діячів — «службоносіїв» і людей творчих, «дива-ків». Перші, «крім важливості службонесення... нічого більше дати не можуть». «Люди іншого роду надзвичайно рідкісні, читаємо далі в брошурі. — Завдяки 80-відсотковій неграмотності (для Полтавської губернії), найдостойніші люди рідко видряпуються на світ божий і знаходять свою дорогу. В ще недавні старі часи такі люди не визнавалися ні владою, ні більшістю суспільства. Незрозумілі останніми, вони мали в них славу диваків, невлаштованих, а у влади — вільнодумців, неблагона-дійних. Прізвища їхні найчастіше зустрічалися в справах жандармських управлінь... Тим часом ці люди — душа країни. Все їх життя — служіння високій ідеї».

В.П.Бірюков сам належав до таких «дива-ків» й тому, зрозуміло, чому з таким захопленням визначає він цю категорію людей. «Замовчувати таких людей, поки що рідкісних, не можна. Треба про них говорити і писати». В.М.Щербаківського він причислює до тих, які в справу «вдихають душу живу і життєтворчий дух».

У нарисі про Щербаківського знаходимо й деякі психологічні рисочки характеру українського вченого, що своєю чергою говорить про живу творчу манеру письма В.П.Бірюкова. Про нього він пише, як про «справжнього вченого археолога без археологічного диплому» і «найвірнішого сина своєї батьківщини, навіть переслідуваного за любов до неї». Знав же Бірюков і про такі речі! На час іхнього знайомства Вадим Щербаківський, тоді співробітник Полтавського губернського музею, був автором таких праць, як «Архітектура у ріжних народів і на Україні» (1909), «Українське мистецтво» (1913) та ін. Можливо, якісь праці Щербаківського мав у своїй книгозбирній Бірюков.

Ось як характеризує Володимир Павлович вченого: «Вадим Михайлович — натура непосидюча, товариська. Коли був студентом [Київського університету, — *П.Р.*], він в канікулярний час далеко обходив околиці свого рідного кутка, фотографуючи найцікавіше». Деякі його публікації про наслідки археологічних досліджень на Полтавщині Бірюкову, звичайно, були відомі.

Зв'язок В.П. Бірюкова з Україною не обмежується лише цими фактами. Крім історії, археології та мистецтва, він цікавився й літературою, знов творчістю Т.Г.Шевченка. У згаданому листі до автора цієї статті Володимир Павлович писав про те, як в «вересні 1916 року побував у В.Сорочинцях», на бітьківщині М.В.Гоголя, бачив будинок, в якому народився письменник. Про це він згадав у дні підготовки до 100-річчя він дня смерті Гоголя і «запитав Полтаву про долю гоголівського будиночка». Тоді ж Бірюков написав нарис «На батьківщині Гоголя», в якому й відбилося те, що він «бачив там» 1916 року. В 1966 р. свій нарис автор відіслав у Сорочинський музей М.Гоголя.

На жаль, наше спілкування було дуже коротким. Взимку 1967 року свердловський літератор В.Г.Зорін наше прохання відвідав Володимира Павловича і говорив із ним. Старий краєзнавець пообіцяв вислати в Полтаву хорольські брошюри «як тільки розв'яжеться домашня обстановка», пов'язана з хворобою дружини. Ця хвороба дуже пригнічувала В.П.Бірюкова, надовго відірвала його від літературної праці. «Якщо зважити на те, що йому 79 років, а невиконаних задумів більш ніж треба, то стане зрозумілим його теперішній стан», — написав у відповідь мій кореспондент із Єкатеринбурга. Володимир Павлович під час цієї зустрічі показав «деякі з брошур, які збирався послати», між іншим, і про Щербаківського, органі-

зацію музею в Хоролі та виставку старожитностей. Останні дві з них потрапили до бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею. Та незабаром В.П.Бірюков помер.

Всі ці факти розгортають перед нами одну з цікавих і мало-відомих сторінок змістовного життя російського письменника і культурного діяча В.П.Бірюкова, говорять про його симпатії до українського народу, його історії, культури та пропаганду кращих досягнень цієї культури, як це спостерігалося у випадках з В.М.Щербаківським чи організацією Хорольського краєзнавчого музею.

Тема зв'язків В.П.Бірюкова з Україною ще вимагає додаткових досліджень, зокрема, нові цінні матеріали може дати вивчення щоденниківих нотаток часу перебування Володимира Павловича в Хоролі, а також його великої книгозбирні — все це знаходиться у Єкатеринбурзі. Але й те, що вже відоме, заслуговує на увагу. В.П.Бірюков вніс скромний, в той же час гідний пошани внесок у благородну справу російсько-українських культурних зв'язків.

Rotach P.P.

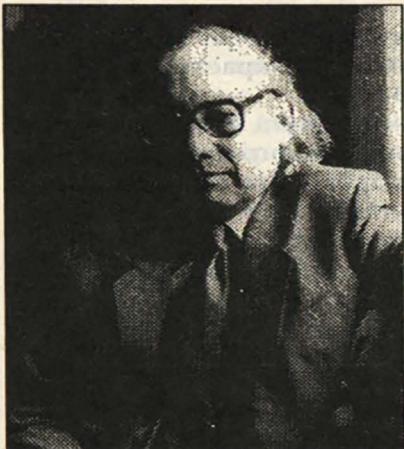
«With a Special Love to the People of Ukraine» (An afterword to the publication of the V.P.Biryukov's work)

Resume

The analysis of Ukrainian-Russian contacts of V.P.Biryukov is given, especially of those with V.M.Shcherbakovsky. The origine of the above-mentioned work is described.

17.06.1995.

Віталій ХАНКО

Мистецтвознавець. Народився 1937 р. в Полтаві. 1969 р. закінчив мистецтвознавчий факультет Інституту мальарства, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна у Ленінграді. Заступник директора з наукової роботи Полтавського художнього музею, заслужений працівник культури України. Автор понад 500 наукових публікацій, каталогів, бібліографічних покажчиків та енциклопедичних статей з проблематики історії українського мистецтва, про його діячів, мистецьке життя краю.

© ХАНКО В.М.

МИСТЕЦТВОЗНАВЧА СПАДЩИНА ВЕЛИКОГО УКРАЇНІСТА В.ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Вперше в українському мистецтвознавстві висвітлюється наукова спадщина класика мистецтвознавчої науки, археолога В.Щербаківського (1876-1957) львівського, полтавського і празького періодів життя, характеризуються його найголовніші праці.

Атмосфера отчого дому, дотримання старосвітських українських звичаїв, високе призначення і служіння рідному краю і рідному народові ще з малих літ всотувалося майбутніми вченими, братами Вадимом і Данилом Щербаківськими. Їхній батько — священник Михайло, син Пилипа із с. Шпичинці Сквирського повіту на Київщині — був палким патріотом українства, належав до кола старої «Київської громади» і був великим приятелем Тадея Рильського та Володимира Антоно-вича. Виховуючи своїх дітей (крім синів він мав дочку Івгу), в

патріотичному дусі, пан-отець Михайло давав їм міцні підвалини моралі народного життя, його етики й естетики.

Брати Вадим і Данило отримали належну на той час інтелектуальну підготовку в Київському університеті ім. Святого Володимира (правда, Вадим недовгий час навчався у Петербурзі й Москві), зростали під благотворним впливом історика В. Антоновича, історика мистецтва Г. Павлуцького й археолога Вікентія Хвойки.

На перших порах своєї наукової діяльності В. Щербаківський перебував під опікою свого професора Григорія Павлуцького, дослідника еллінського, візантійського й давньоруського мистецтва, доби Відродження. Перші свої замітки, огляди й розвідки початковий дослідник опублікував з 1903 року ще студентом університету. Вони присвячені дерев'яній культовій архітеркуті, зокрема, типам українських церков з терену Київщини, Поділля й Херсонщини¹.

1904 року з'явилися й конспективно викладені дослідження Г. Павлуцького про українську дерев'яну церковну архітектуру XVII і XVIII ст. та найбільш ранні свідчення про їх будівництво² — як підготовчі студії до солідної монографічної праці «Старожитності України. Дерев'яні й муровані храми» за 1905 рік³. Цією класичною монографією знаний мистецтвознавець заклав основи для подальшого поглиблених вивчень історії українського мистецтва. Одночасно з Г. Павлуцьким у пресі виступають фахівці — маляр-етнограф, мистець-архітектор, критик мистецтва О. Сластьон і архітект В. Карпович.

На рік раніше від київського вченого палкий ентузіаст українського орнаменту й народної творчості О. Сластьон з Миргороду на Полтавщині у своїх популяризаторських викладах закликав архітектів і майстрів-мурапів споруджувати будівлі в українському стилі⁴. Відомий діяч першім в Україні сформував основні теоретичні постулати щодо народної архітектурної творчости, діалектику її розвитку в історичному розрізі й використання традицій в умовах будівельної практики початку XX ст. В. Карпович у своїй публікації доказово аргументував про національну своєрідність українського дерев'яного церковного будівництва, подаючи стислий історичний виклад⁵. До статті долучено прекрасні світлини й рисунки церков Поділля й Київщини, національні типажі, що їх надіслали В. Безпальчев, графік Ф. Красицький, священники Т. Стемиковський і Ю. Січинський (правильно — Січинський, автор дослідження).

«Історичні відомості про приходи і церкви Подільської єпархії» за 1895 р.), історики В.Щербина та Д.Яворницький.

Перші публікації В. Щербаківського збіглися з часом появи і перших історичних розвідок та звітів про археологічні розкопки його рідного брата Данила, мистецтвознавчих матеріалів Миколи Макаренка з Петербурга, Іларіона Свенціцького зі Львова, Євгена Кузьміна з Києва. Названі тут і вище мистецтвознавці й дослідники закладали цеглини до вивчення й студіювання того величезного невивченого масиву, яким є наше українське народне й професійне мистецтво.

Типологія українських церков — така тема ранньої публікації В. Щербаківського, що з'явилася в академічному виданні наукового товариства ім.Шевченка за 1906 рік⁶.

Стаття зачинається такими патріотичними словами: «Архітектурний стиль деревляніх церквів на Україні почав свое існування з незапам'ятних часів, — проф. Г. Павлуцький приміром початок його веде від часів князівства кн. Ольги. Скінчив же свій розвій сей штиб в 1800 році, коли силою указів московського уряду було заборонено будувати триверхі церкви і взагалі всякі церкви, які носили на собі знаки українського штибу. Епоха найпишнішого розвою, розцвіту сього штибу припадає на віки XVII і XVIII. Вага політичного, економічного і релігійного гніту тяжко відчувалася в душі вільнолюбивого народу, народу артиста і поета, і часто в хвилині знесиленя, суму, жалю і зневаги примушувала його звернати увагу на церкву, куди можна було ховатись зі своїми скорботами, виливати свою нудьгу, свої жалі перед Голгофою, де можна було набиратися сили й енергії для нової завзятішої і ще важчої боротьби за волю, за добробут, за щастя рідного краю. І справді вся архітектура сих церквів відповідає такому настрою»⁷.

Публікація написана у науково-виваженому плані, з чітким системним розподілом, описом зразків церков населених пунктів семи повітів Київщини. Стисло введено історичні дані. Основну увагу В. Щербаківський приділяє еволюції церковних споруд від одного чотирикутного чи восьмикутного зрубу до багатьох, що мали поземне квадратне, продовгасте (у формі човна чи корабля) і хрещате окреслення, а вивершувалися об'ємами із заломами і хрестами на шишаках. Церкви завжди ставилися на землі, без підмурків, зовні були натуральні, без прикрас, лише оздоблювались одвірки, хрест чи хрести. Натомість в інтер'єрі — розкішні ренесансні, бароккові чи рокайль-

ві іконостаси, ківоти, аналої, панікадила, напрестольні хрести, різьблені деталі хорів, арок, скобів бань тощо.

З характеристичних церков автор наводить однобанну — в містечку Торговиці Уманського повіту, двобанну — у с. Сніжки Таращанського повіту, трибанну — у с. Розсішки Уманського повіту, збудовану 1763 року сотником і керівником Коліївщини Іваном Гонтою, п'ятибанну — у містечку Новому Дашеві Липовецького повіту (всі — на Київщині) і дев'ятибанну — славнозвісну в посаді Новомосковську (Самарі) Катеринославської губернії. Своєрідні українські риси найкраще відбилися у тридільних і трибанних церковних будовах. Молодий вчений підsumовує: «український церковний стиль існував в деревляніх церквах, що він льогічно розвивався і наприкінці ХУІІІ в. дійшов до великої закінченності, відповідності меті і настрою. Він настільки ж самостійний, орігінальний і приладжений до артистичного смаку тої людності, серед котрої він виявився, як і всі інші стилі, напр., готицький або візантійський»⁸.

Проживаючи від 1907 року у Львові, де велику прихильність до В.Щербаківського виявив митрополит Андрей Шептицький і працюючи у Національному Музеї під орудою відомого вченого-енциклопедиста І.Свенціцького, молодий історик мистецтва багато роз'їжджає по Галичині (з Бойківщиною, Лемківщиною й Гуцульщиною), Закарпаттю і Буковині. Він ретельно вивчав, обстежував старосвітську монументальну культову архітектуру, народне дерев'яне будівництво, зокрема, житлові споруди й господарчі будівлі, фотофіксував їхні зразки. У полі зору мистецтвознавця були ікони, килими, гапти, старі книжкові видання, взірці ужиткового мистецтва, як фольклориста його цікавили колядки, щедрівки і весільні обряди, як антрополога — типи місцевих людей. При цьому він робив обміри, замальовки, фотографував. Саме у львівський період життя В.Щербаківського була закладена основа для подальших ґрунтовних монографій і студій, що з'явилися у потавський і празький періоди. Перша з них була надрукована на четвертому році проживання у Львові — «Архітектура у ріжних народів і на Україні» (1910 р.)⁹. У передмові автор мотивує своє завдання: «я відважився до великої сім'ї всіми призначеними архітектур ввести нового члена, нового товариша, забутого і зневажленого, споневіряного і майже знищеного — а власне — українську архітектуру». I продовжує у наступних рядках: «Нехай же вибачать мені читачі мої, хиби і помилки віль-

ні і невільні, котрих я міг вчинити велике число, йдучи не битим шляхом, а диким полем та манівцями»¹⁰.

В.Щербаківський розглядає історію архітектурної творчості народів, що населяли планету, від давніх періодів до початку ХХ ст. Окремим розділом, більш поширенішим, ніж інші, є «Українська архітектура». Основою для написання послужили ті матеріали, що іх талановитий і невтомний молодий ентузіаст здобув під час навчання в університеті і служби у Національному Музеї. Розглянута вище стаття «Деревляні церкви на Україні і їх типи» повністю ввійшла до тексту розділу.

«Коли доводиться писати що-небудь про українську архітектуру або про штуку, — так починається розділ, — то авторові приходиться поборювати великі труднощі, бо матеріалу зібрали дуже мало, але ще менше його оброблено і не склясіфіковано. Часто навіть у ріжких виданнях під назвою українського фігурує таке, що не має з Україною жадної спільноти»¹¹. Розвиток архітектурного мистецтва В.Щербаківський на українських землях зачинає від княжої доби, водночас, стверджуючи, що ще старіші пам'ятки могли заховатися в гірських закутках Карпат і лісових масивах Волині. Розглядаючи еволюцію архітектурної вміlosti на тлі історичних подій, зокрема, по зруйнуванню Києва татарами, автор висловлює таку тезу, що «в кінці XVI віку виробився зовсім викінчений тип церков деревляніх, а в середині XVII деревляній стиль цілком переходить в муровану архітектуру і дає часом дуже красні зразки церков муріваних»¹². Зв'язок з Європою і широкі хвилі західно-європейської культури не позначилися на своєрідності української національної культури, а навпаки більше її викристалізували, навіть постійні війни з поляками і татарами не перешкоджали вільному розвитку культури і лише панування Москви з XVIII ст. призвело до занепаду мистецтва в Україні.

Говорячи про українську національну архітектуру, В.Щербаківський характеризує її такими словами: «На всій широчезній просторіні України, від харківських слобід до мukачівських гір на Угорщині, стиль архітектури є одноцільний, місцеві одміни його не виходять поза відомі межі і всі вони перейняті одною думкою, відповідають одному смакові, викликають один настрій. Сі церкви не забавляють глядача десятками головок, як московські, ні, вони вражают внутрішньою єдністю, гармонією в частях і дають чоловікові підвищений настрій»¹³. Вченій получає також іконостаси з образами, зразки округлого різьблення (сніцарства), зупиняється на типах української ха-

ти з їх складовими частинами — одвірками, сволоками, меблями, настінним малюванням, стисло оповідає про різновиди народного мистецтва.

Як свідок широкого відродженницького архітектурного і мистецького руху в Україні, В.Щербаківський до кращих зразків новітньої штуки відносить — «найоригінальнішу будову» — земський будинок у Полтаві архітектора В.Кричевського, будинок бурси педагогічного товариства у Львові архітектора І.Левинського, церкву у с.Плішивці на Полтавщині на зразок Новомосковської, пише про широке послугування старої орнаментики і пристосування її до сучасних вимог і матеріалів. Завершуючи розділ, автор резюмує, що наш народ має «чужим показати своє, зуміти виявити прилюдно ті наші внутрішні скарби... нашої багато обдарованої артистичним чуттям психіки.»¹⁴

По виході монографії періодичні видання у Києві й Львові подали на неї прихильні відгуки. Про з'яву книжки В.Щербаківського звідомляла своїх читачів газета «Рада»¹⁵, рецензували І.Свенціцький у «Ділі»¹⁶, Г.Коваленко у «Раді»¹⁷, В.Кричевський у «Літературно-науковому віснику»¹⁸. Останній, зважаючи на те, що автор у передмові своєї праці закликав «допомогти мені своєю якнайгострішою критикою, виправити мої хиби»¹⁹ у цілком позитивній рецензії вказав на неточності. В.Кричевський мав на увазі, що «між взірців народної української творчості попали і деякі річі зовсім не народного характеру, як наприклад, заставка на с.207, декотрі кафлі на с.241-242, килим на с.243, рушник на с.244, шкода, що автор не подав нічого з декораційних мотивів писанок,... також хусток, декорацій на металевих виробах і т.д. Подаючи сі замітки, сповняємо бажання автора, висловлене ним у передмові, не вважаючи однаке на вказане, гаряче поручаемо нашему громадянству сю першу користну пробу на сім новім у нас полі.»²⁰

Тематично з дослідженням української архітектури пов'язані інші монографічні матеріали вченого наступних років. Маємо на увазі: про старосвітське мистецтво Галичини²¹, церковне будівництво бойків²², про створення ілюзійного підвищення й просторовости у церквах, що їх близькуче і на професійному рівні творили українські будівничі²³. Із названих трьох публікацій для нас концептуально важливою видається робота про церковне будівництво на Бойківщині, що ще 1909 року доручило молодому мистецтвознавцю вивчити наукове товариство ім.Шевченка. Він добросовісно і ретельно обстежив типові церковні будівлі по обидва боки Карпатських гір — галицькому і

угорському. Бойківські церкви належать до загально визнаного українського стилю, мають відміни лише в деталях й виразно відрізняються від великоруського стилю. Наприкінці наукової праці В.Щербаківський робить висновок: «натягати бойківські церкви до московських, — говорить, як це робить Игор Грабар, ніби бойківські церкви по типу близче стоять до великоруських ніж до українських, просто дивно і навіть смішно. Треба зовсім не знати сути великоруської штуки, ні українського будівництва, щоби висказати такий погляд. Ідея будови великоруських церков, пристосованих до відомих звичаїв, з їхнім утилітарним напрямком, з їхньою великою трапезною і маленькою, всередині низенькою, кліткою самої церкви, хоча знаружі вони високі, як пр. церкви архангельські, олонецькі і вологодські, ся ідея зовсім відмінна від спокійної української будови, котрої одинокою ціллю і одиночкою метою — молитва і піднесене настрою»²⁴.

Співпрацюючи з 1906 року в редакції київської газети «Рада» як кореспондент В.Щербаківський багато писав і друкував на мистецькі теми. Найбільше статей, рецензій припадає на 1911-1913 роки. Шевченківські тематиці присвячені матеріали: про ювілейну виставку творів Тараса Шевченка на посвяту 50-х роковин смерті²⁵, до п'ятидесятиріччя могили поета на Чернечій горі у Каневі²⁶, подано огляди альбомів із найкращими проектами пам'ятника Т.Шевченкові для м.Києва²⁷ і «Малюнки Тараса Шевченка» з передмовою О.Сластьона²⁸. Рецензуючи останнє назване великоформатне видання, котре на той час коштувало немалі гроші (4 крб.), В.Щербаківський перш усього зазначає, що «перед нами перший так довго жданий випуск малюнків Т.Шевченка. І, треба сказати, дуже гарно уложеній, дякуючи тому, що художник добре зробив відповідь на проф. гравюри В.В.Мате»²⁹. Подаючи реєстр із 3 репродукцій у кольорі, однієї акварелі і 26 рисунків і офортів, або крейдою і вуглом і сепією, рецензент ще раз наголошує, що «видання робить незвичайно гарне враження і має велику вагу для кожного українця, з'ясовуючи другий бік широкої Шевченкової творчості»³⁰.

Про Сластьонову передмову, написану із знанням справи і пістетом, вчений констатує, що стаття «дуже живо має постать Тараса Григоровича як художника на тлі тогочасних художніх течій, а головне на тім фоні, котрий творила могутня постать Брюлова, що так невблаганно пригнічував російські таланти псевдокласичною покришкою, відривав їх від рідиного

грунту, урізував вільний розмах фантазії як природної, так і виплеканої в національних традиціях. Сластьон, сам учився у майстрів, котрі були ровесниками і часто товаришами Шевченка, і в часи його пребування в Академії художеств ще почувався відгомін тих ідей, котрі панували за Шевченка.

Таким чином стаття Сластьона і по змісту і по способу викладу дасть багато задоволення кожному справжньому прихильникові Шевченка»³¹.

З інших матеріалів В.Щербаківського, вміщених у «Раді» відзначимо статті про підготовку до з'їзду художників у Петербурзі³², дві публікації, присвячені українській артистичній виставці 1911 року³³, котра набула всеукраїнського характеру після тієї, що була влаштована 1903 року на свято відкриття пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві. Працюючи у музеї Полтавського земства, В.Щербаківський, як власний кореспондент газети, надіслав статтю із переліком казково багатого скарбу (золотий і срібний посуд, зброя, колекція візантійських монет, численні прикраси, в цілому 25 кг золота і 50 кг срібла), знайдених 1912 року біля с.Малої Перещепини на Полтавщині і відвезених до столиці Російської імперії³⁴.

На другий рік проживання у Полтаві з'явилася у світ ще одна поважна праця вченого — багатоілюстрований альбом «Українське мистецтво» (1913 р.) з українською і французькою мовами. Видання вийшло при щедрій допомозі славетного українського співака Олександра Мишуги. У своїх спогадах В.Щербаківський писав, що завдяки меценатству оперного співака «я встиг видати 1-й том «Українського мистецтва» ще в кінці 1913-го року і зробити тим враження навіть в російських історико-мистецьких колах. Але без Мишуги це видання не побачило би зовсім світа»³⁵.

Альбом має елегантний вигляд завдяки обкладинці, котру на прохання В.Щербаківського виконав тонкий графік і архітектор, ерудований знавець народного мистецтва Василь Кричевський. Він настільки серйозно поставився до завдання, що виконав 30 різних варіантів³⁶. Альбом вельми виграв від композиції із етнографічно-мистецьким звучанням, бо у графічних формах втілена суть і поняття про рідне мистецтво. З усіх книжкових видань про просторове і пластичне мистецтво, що видруковані в Україні впродовж біжучого століття, титульна сторінка видання до сьогодні лишається еталонною і національно-мистецькою.

У передмові, звертаючись до читачів, В.Щербаківський пише, що інтелігентні кола української громадськості мають не лише інтерес до рідного мистецтва, а й досить інтенсивно збирають експонати. Оскільки видано дуже замало з поля мистецької творчості України, то він ставить за мету «заповнити цю прогалину і дати більш-менш систематично зведений матеріал»³⁷. Для цього послужили світлини й репродукції, які дослідник зробив у часи мандрівок по Західній Україні за роки служби в Національному Музеї та ті, що надали з Київського художньо-промислового і наукового музею й Полтавського земського музею, колекціонери — архітект О.Лушпинський зі Львова, підприємець О.Гансен і архітект В.Кричевський з Києва, архітект-консерватор К.Мощенко з Полтави. Ілюстративний матеріал рівномірно висвітлює народну культову (церкви, дзвіниці, бані, одвірки, іконостаси, царські врати, статуї) і світську (хати, будинок, стодола, вітряки) архітектуру, сільське (народне) мистецтво — церковні хрести, різьблені й помальовані столи, мисники, полички, сани, мажі з їх деталями, речі домашнього вжитку різних регіонів України, що були під владою двох імперій — Австро-Угорщини й Московщини. Блоку альбомних ілюстрацій передували кольорові репродукції двох килимів — одного народного, а другого — з гербом гетьмана П.Полуботка зі збірки Василя Кричевського. Доля унікального килима із гетьманським гербом була трагічна — 1918 року більшовики знищили його під час артилерійського розстрілу семиповерхового будинку М.Грушевського, де зберігалися скарби рідкісної колекції В.Кричевського³⁸.

У невеликому науково-популярному викладі передмови вчений сконденсовано й синтезовано подає про географічне розселення українського народу на просторі від Татр до Дону, включаючи область Кубанського війська козацького, про самобутність церковного й хатнього будівництва та їхні характерні національні риси. Він визначає, що головна архітектурна ідея для всього масиву архітектурного матеріалу спільна від Мукачева до просторів Слобожанщини, не дивлячись на відміни. Полягає вона в тому, що коли «візьмемо церкву трохбанну, чи п'ятибанну, чи однобанну, бачимо, що центр ваги цілої будови, центр її маси, завжди міститься в геометричнім осередку, в середній найвищій вежі, до котрої симетрично навколо прилучаються інші вежі. Симетричність, се головна будівельна ідея української архітектури, як церковної, так і домової, а також і орнаментики. Друга ідея, се легкість кождої окремої

вежі, бажане ніби летіти до гори, до неба, мрія про щось духовне вище»³⁹.

Стверджуючи про своєрідність української церковної архітектури, хоч вона постала під впливом прийняття християнства з Візантії, В.Щербаківський пише, що пристосування українцями вимог дерева до фундаментального мистецтва виробило місцевий, національний колорит. Натомість, впливи західноєвропейських стилів, зокрема готики й ренесансу, чітко позначились, за словами автора, на дверних одвірках церков у австрійській Україні та іконостасній різьбі. Історик мистецтва, котрий свого часу, власне у другій половині 1900-х р., надзвичайно багато міг бачити, оглядати, обсерувати, досліджувати мистецькі пам'ятки, відзначає про їх орнаментальне розмаїте багатство. Українці, за його словами, «любили покривати різьбою всяке начине, чи то хатне, чи то млинове, чи надвірне, і все те прикрашали з дуже великим смаком, як се зраджує кожна орнаментова річ»⁴⁰.

По виході альбому, за нашими неповними даними, з'явилось до десятка повідомлень і рецензій, переважно прихильних і позитивних. Високо оцінили люксусове видання львів'яни Володимир Гребеняк⁴¹ і Олександр Назарій⁴² у своїх оглядових статтях, кілька разів звідомляла читачів «Рада»⁴³, мистецтвознавці Кость Ширцький⁴⁴ і Дмитро Антонович⁴⁵ опублікували свої розгорнуті статті. Толерантно і патріотично писав про видання К.Широцький. Дещо гостріше висловив свої зауваження Д.Антонович. В.Щербаківському він закидає відсутність системності і випадковість ілюстрованого матеріалу, який не можна вважати характерним.

Розглянуті праці історика мистецтва, перш усього, «Архітектура у ріжних народів і на Україні» та «Українське мистецтво» належать до того періоду, коли наша національна мистецтвознавча наука в умовах бездержавності становилася на власні ноги. І тут В.Щербаківський виступає як пioner, котрий у колі своїх старших колег — мистецтвознавців, археологів і етнологів В.Горленка, Хв.Вовка, Г.Павлуцького, О.Сластиона, С.Кулжинського, М.Біляшівського, О.Новицького, своїх ровесників і сучасників — І.Свенціцького, М.Макаренка, рідного брата Данила Щербаківського, К.Широцького, Д.Антоновича закладали підмурки для наукового вивчення і простудіювання з різних царин української архітектури і мистецтва, їх носіїв.

Робота на мистецтвознавчій ниві у львівський період для В.Щербаківського була наснаженою й плідною. Ще більш ін-

тенсивніше працював відомий діяч науки у полтавський період життя (1912-1921), єднаючи дослідницьку, музеїну роботу з громадською і педагогічною діяльністю. Ці плідні роки припали на період Української Народної Республіки, коли В.Щербаківський проявив максимум зусиль і завзяття на ниві українознавства і як завідуючий археологічним відділом Музею Полтавського земства, і як лектор і професор Українського університету в Полтаві, і як голова Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Лев'яча пайка його невтомної праці була віддана археологічній науці. З розгромом УНР вчений мусив виїхати за кордон, місцем проживання обравши Прагу, а місцем праці – Український Вільний Університет, де на філософічному факультеті неодноразово повнив обов'язки декана⁴⁶.

Добре знаючись у різних науках – археології, прадавній історії, мистецтвознавстві, антропології, етнології, фольклористиці, – він опублікував ґрунтовні дослідження, з яких деякі стали класичними: «Мальована неолітична кераміка на Полтавщині» (Прага, 1923), «Основні елементи орнаментації українських писанок та їхне походження» (Прага, 1925), «Питання про праслов'ян» (Софія, 1936), «Формація української нації» (Прага, 1941), «Кам'яна доба в Україні» (Мюнхен, 1947), «Пам'яті Василя Григоровича Кричевського» (Лондон, 1954), «Орнаментація української хати» (Рим, 1980).

Оригінальність мислення і власне бачення складних наукових проблем дали можливість автору перелічених праць й інших не названих по-новому висвітлити і синтезувати, приміром, концепцію походження українського народу, дещо відмінну від загальноприйнятої схеми великого історика М.Грушевського. Так само і щодо української орнаментики, її історії, еволюції й семантики орнаментальних мотивів на будівлях, на писанках, і вжиткових речах. Вирішення цих питань набуває винятково наукового значення, по-новому постає наша народна мистецька творчість.

Синтезом роздумів, вивчення і багаторічного дослідження є унікальна монографія «Орнаментація української хати», написана у Празі, в роки Другого світової війни (1941). Усвідомлюючи значення своєї наукової праці, сам автор писав, що матеріал настільки важливий і «має велику етнографічну цінність і насвітлює деякі особливі сторінки української народної мистецької творчості, невідомі навіть багатьом спеціалістам»⁴⁷. Ці слова мав так поправу написати шестидесятип'ятирічний

ний зі світовим ім'ям. Над проблемою вивчення української хати і те, що пов'язане з нею, працювало не одне покоління наших славетних вчених, починаючи від батька української етнографічної науки Хв. Вовка, М. Сумцова, М. Біляшівського, О. Русова, К. Широцького і кінчаючи К. Мощенком і С. Таранущенком. Їхні досліди зумів завершити і узагальнити В. Щербаківський, беручи на озброєння археологічні, історичні, етнографічні, мистецтвознавчі, фольклористичні дані.

Надрукована вже після смерті автора у 1980 р. в Римі рідною мовою ця монографія на 40 сторінках, ця «лебедина пісня» великого вченого має першорядну вагу як зразок мистецтвознавчої класики. В. Щербаківський висвітлює історію, еволюцію та тип української хати, її частин, зовнішню й внутрішню орнаментацію, необхідні у побуті хатні предмети й речі. За словами автора, тип української хати як хліборобського населення виробився давно, на її становлення велику роль відіграли матеріальні, географічні й кліматичні умови. З доби трипільської культури, коли жив осілий хліборобський народ мальованої кераміки, маємо два типи житла: землянки і наземної хати, подібно до степової глиняної хати. Спираючись на праці Хв. Вовка, який визначив тип української хати як одну з найвиразніших етнографічних ознак українського народу, В. Щербаківський характеризує хату, як «привітливий чепурний будинок із біленькими стінами під пригладженою та підстриженою солом'яною стріховою, який творить гармонію з його садком овочевих дерев і кущами квіток перед вікнами»⁴⁸.

Тип хати виробився у середній лісостеповій смузі, конкретно у південній Волині, Поділлі й Київщині, де будівничі користувалися деревом і глиною. Основний тип української хати споріднений з типом, розповсюдженим у Передній Азії та на Кавказі: трикамерна будова, з яких середня частина — сіни, бокові — світлиця і комора. Світлиця має троє вікон і варисту піч, у коморі відсутні вікна, обидві ці частини мають стелю. Зовнішній естетичний вигляд української хати перш усього визначається чотирисхильною формою даху, на відміну від двосхилої, що типова для німців, австрійців, московитів, фінів, шведів, норвежців.

Загальна шестикутна форма українського житла викликала і шестикутну форму дверей, що була характерна для церков, дзвіниць, комор, клунь і навіть муріваних кам'яниць козацького прошарку, зокрема на Лівобережній Україні. Зокола орнаментації, точніше малюванню, підлягали призьба, віконниці

або облямування вікон та одвірки, які різьбилися солярними (сонячними) мотивами. Традиції внутрішньої оздоби хати сягають сивої давнини, вони пов'язані з конструкцією житла, перш усього найосновнішої архітектурної частини — сволока. Крім нього, елементами світлиці були: піч, що займала четверту частину площині, лави чи ослони, стіл, мисник біля дверей, полиці на стінах. Малюнками прикрашали стінні площини й піч, відповідно орнаментація «творилася» образами на покутті, мисками у миснику, горщиками на полицях, вишитими чи тканими речами на столі, вишитими рушниками на образах, коврами і килимами на столі, лаві, підлозі.

Підсумовуючи викладене, В.Щербаківський резюмує: «В цій орнаментації головну роль відиграють символи і різні апотропейстичні знаки, які мають своє коріння в дуже старовинних релігіях і через те вказують на незвичайно глибокі традиції нашої хатньої орнаментації. Одночасно з тим треба прийти до висновку, що в основі цієї орнаментації початково міг лежати не естетичний принцип, лише релігійно-апотропейстичний, який однаке привів пізніше до розвитку естетичного смаку в населення і незвичайно високо розвинув орнаментальний хист у нашому народі, як це видно не тільки в хатній оздобі, але й в оздобі одежі і навіть таких речей, як вози і сани»⁴⁹.

Автор подає ще один суттєвий і важливий висновок: «Красота в хаті розвивала відчуття краси і подив до неї в дітях, що жили в хаті. Зв'язок орнаментики з релігійно-ідейним змістом традицій, зв'язаних з «деревом життя», підтримувався і розвивався традиційними казками, оповіданнями і поученням відповідного етичного характеру. Це все своєю чергою впливало на формaciю світогляду та етики. Зміст хліборобських традицій не має тієї кровожадності, як зміст традиції ловецької іnomadських народів, і його розвій іде в напрямку, що наближається до християнства»⁵⁰.

Розмаїта з поля різних наук спадщина Вадима Щербаківського, зокрема, мистецтвознавство, повертається до рідного народу, оскільки у добу тоталітарної системи його твори були потрактовані як «націоналістичні» і не були доступні навіть фахівцям⁵¹.

Вчений належав до тої когорти наших великих земляків у вільному світі, який, за визначенням професора І.Мірчука, «високо ніс прapor української науки на міжнародному форумі»⁵².

ЛІТЕРАТУРА

1. [Щербаківський В.] Экскурсия в северной части Сквицкого уезда в Киевской губернии 1902 года // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1903. — Підп.: В.Щ.; Його ж. Памятники церковной старины м. Дащева: Охрана памятников старины // Археологическая летопись южной России. — К., 1904. — З. — С.98-99. — Підп.: В.Щ.; Його ж. К вопросу о типах старинных малорусских церквей: Из наблюдений экскурсии 1904 г. // Там само. — 1904. — 6. — С.232-235. Підп.: В.Щ.
2. Павлуцкий Г.Г. Деревянная церковная архитектура Юго-Западного края в XVII и XVIII вв. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — 1904. — Кн. 18. — Вып. I. — Отд. I. — С.21-23; Його ж. Наиболее ранние свидетельства литературных памятников о построении деревянных церквей. // Там само. — 1904. — Кн. 19. — Вып. II. — Отд. I. — С.40-41.
3. Його ж. Древности Украины. I. Деревянные и каменные храмы. — К.: Тип. С. Кульженко, 1905. — 124 с.
4. [Каманин И.М.] К возрождению украинского архитектурного стиля // Археологическая летопись Южной России. — 1903. — №3-4. — С.218-241. — Підп.: К.; Существует ли южно-русский стиль? // Киевская старина. — 1903. — Т.82. — Июль-август. — Документы, известия и заметки. — С.5-15.
5. Карпович В., арх. Малороссийское церковное зодчество // Строитель: Вестник архитектуры, домовладения и санит. зодчества. — СПб., 1905. — №10. — С.362-382.
6. Щербаковський Вадим. Дерев'яні церкви на Україні і їх типи // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1906. — Т.74. — Кн. VI. — С.10-32.
7. Там само. — С.10
8. Там само. — С.25.
9. Щербаківський В. Архітектура у ріжних народів і на Україні : В тексті більш ніж 200 іл. — Львів-Київ, 1910. — 254с.
10. Там само. — С.3.
11. Там само. — С.207.
12. Там само. — С.209.
13. Там само. — С.233-234.
14. Там само. — С.252.
15. «Архітектура у ріжних народів і на Україні» // Рада. — К., 1909. — 22 дек. (4 січ.). — № 289. — С.3; 31 дек. (13 січ.). — № 195. — С.3.
16. Свенціцький Іл. [Рец.] // Діло. — Львів, 1910. — 6 н.ст. січ. (24 ст.ст. груд.). — Ч.5. — С.3; 10 н.ст. січ. (28 ст.ст. груд. 1909). — ч.6. — С.3; 11 н.ст. січ. (29 ст.ст. груд. 1909). — Ч.7. — С.3.
17. Коваленко Гр. (Полтава) [Рец.] // Рада. — 1910. — 3 марта (16 берез.) — № 50. — С.4.
18. Кричевський В. [Рец.] // Літературно-науковий Вісник. — К., 1911. — Т.80. — Кн. II. — За лют. — Бібліограф. — С.440-441.
19. Щербаківський В. Архітектура у ріжних народів і на Україні. — С.3.
20. Кричевський В. [Рец.] // Літературно-науковий Вісник. — С.441.

21. [Щербаківський В.] Старое искусство в Галиции // Искусство. Живопись. Графика. Худож.печать. — К., 1911. — №10. — С.414-424. — Підп.: В.Щ.
22. Щербаківський Вадим. Церкви на Бойківщині // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка. — 1913. — Т.114. — С.5-12.
23. Його ж. Ілюзійне підвищення внутрішньої високості українських церков // Записки Київ. Наук.Товариства. — 1914. Окр. відбитка. — К.,1914. — 16с.
24. Щербаківський Вадим. Церкви на Бойківщині. — С.12.
25. Його ж. Виставка артистичних творів Тараса Шевченка // Рада. — 1911. — 19 марта (4 квіт.). — № 64. — С.2-3. — Підп.: В.Копирь.
26. Його ж. П'ятидесятиліття могили Т.Г.Шевченка: 10.V.1861 р. — 10.V.1911 р. // Там само. — 1911. — 29 мая (11 черв.). — №121. — С.3; 1 июня (14 черв.). — №122. — С.2. — Підп.: Мик.Василенко.
27. Його ж. Лист до редакції. // Там само. — 1911. — 11 февр.(24 лют.). — №33. — С.3
28. Його ж. Малюнки Тараса Шевченка: Видання «общества имени Т.Шевченка», Петербург, р.1911 // Там само. — 1911. — 23 апр. (6 трав.). — №82. — С.5-6. — Підп.: В.Копирь.
29. Там само. — С.5.
30. Там само. — С.6.
31. Там само. — С.6.
32. Його ж.: Перед з'їздом художників у Петербурзі // Там само. — 1911. — 27 ноября (10 груд.). — № 268. — С.4. — Підп.: Щ.
33. Його ж. На українській артистичній виставці // Там само. — 1911. — 18 дек.(31 груд.). — №285. — С.3. — Підп.: В.Копирь; Його ж. Українська артистична виставка // Там само. — 1912. — 8 янв.(21 січ.). — №6. — С.1-2. — Підп.: В.Копирь.
34. Його ж. Перещепинський скарб: Од власного кореспондента // Там само. — 1912. — 28 июня (11 лип.). — №147. — С.3. — Підп.: В.Копирь.
35. Його ж. Мої спогади про Мишугу // Олександр Мишуга: Спогади. Матеріали. Листи. — К.:Муз.Україна, 1971. — С.176.
36. Павловський Василь. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. — Нью-йорк: Видано Укр.Вільною Академією наук у США, 1974. — С.32.
37. Щербаківський В. Українське мистецтво. I. Деревляне будівництво і різьба на дереві. Улаштував В.Щербаківський. — Львів-Київ, 1913. — С.111.
38. Эрист Феодор. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. // Куранты. — К., 1918. — Сентябрь. — №7. — С.8-12.
39. Щербаківський В. Українське мистецтво. — С.XVIII.
40. Там само. — С.XX.
41. Гребеняк Волод. [Рец.] // Літературно-науковий Вісник. — 1913. — Т.54. — Кн.Х. — За жовт. — Бібліограф. — С.188-190; Його ж. [Рец.] // Ілюстрована Україна. — Львів, 1914. — Ч.1. — С.21-22.
42. Назарій О. [Рец.] // Записки наукового Товариства ім.Шевченка. — 1913. — Т.116. — Кн.ІУ. — Бібліограф. — С.215-220.

43. К.Л. [Рец.] // Рада. — 1913. — 18 жовт.(31 окт.) — №238. — С.4; [Павловський М.] Ще про «Українське мистецтво» В.Щербаківського // Там само. — 1913. — 25 жовт.(7 листоп.). — С.4. — Підп.: М.П.
44. [Широцький К.] [Рец.] // Искусство в южной России. Живопись. Графика. Худож. печать. — К., 1913. — №11-12. — Хр. — С.507-509. — Підп.: К.Ш.
45. [Антонович Д.] Перед лицем Європи // Сяйво. — К., 1914. — Ч.1. — С.27-28. — Підп.: Д.А.
46. Український вільний Університет в Празі в роках 1931-1941. — Прага, 1942 — С.62.
47. Щербаківський Вадим. Оринаументація української хати. — Рим, 1980. — С.9.
48. Там само. — С.13.
49. Там само. — С.39.
50. Там само. — С.40-41.
51. Ханко Віталій. Повернення Вадима Щербаківського // Образотворче мистецтво. — К., 1993. — З-4. — С.46-47; Супруненко Олександр. Вадим Щербаківський: Сторінки біографії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. — Полтава, 1993. — С.86-100.
52. Мірчук І., проф. Проф. д-р В.Щербаківський: 1876-1957 // Визвольний шлях. — Лондон. — 1957. — №3. — С.328; Передрук див. в цьому числі ПАЗ.

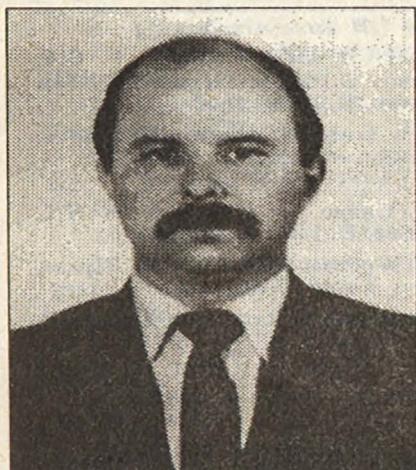
Khanko V.N.

V.Shcherbakovsky as an Art Researcher

Resum e

For the first time in Ukrainian art-researching, the heritage of V.Shcherbakovsky (1876—1957) in this branch is considered here, covering his activity in Lvov, Poltava and Prague. Much attention is paid to the most important works of the scolar, such as «Wooden Churches of Ukraine and their types» (1906), «Architecture of Different Nations Including that of Ukraine» (1909), «Ukrainian Art, Vol. I» (1913, in Ukrainian and French), «Garment of Ukrainian Flat» (written in 1941, published in 1980 in Rome).

Олександр МОЦЯ

Відомий український археолог,
доктор історичних наук.
Народився 1950 р. Працює
зав. сектором давньоруської та
середньовічної археології

Інституту археології НАН
України. Пробідний фахівець в
галузі давньоруської археології,
автор 120 наукових праць та
трьох монографій з проблем
археології Київської Русі.

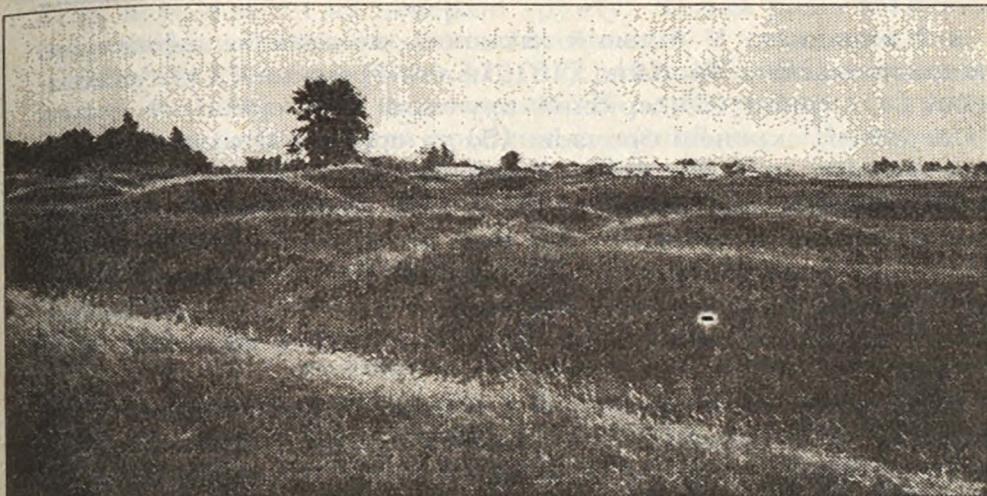
© МОЦЯ О.П.

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ЛІВОБЕРЕЖНИХ НЕКРОПОЛІВ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

**В.М.Щербаківський — дослідник давньоруських
курганних могильників у Городищі, Ліплявому, Ли-
повому та Переяславі.**

В кінці XIX — на початку ХХ ст. серед науковців та краєзнавців Російської імперії однією з пріоритетних тем археологічних досліджень було вивчення курганних некрополів середньовічних часів. Цією справою часто при суттєвій матеріальній підтримці меценатів, займалися Д.Я.Самоквасов, В.Б.Антонович, К.М.Мельник, М.Є.Бранденбург, М.О.Макаренко, С.С.Гамченко, В.В.Хвойка — плеяда ведучих спеціалістів з середньовічної археології півдня Східної Європи. У дослідження давньоруських старожитностей зробив свій внесок і В.М.Щербаківський.

Мал.1. Давньоруські кургани біля с.Липове.

© Фото Моїф О.П., 1992 р.

баківський, який в перші десятиліття ХХ ст. розкопав значну кількість курганів на могильниках Лівобережжя Дніпра.

Одним із них став велими цікавий некрополь в с. Ліпляве сучасного Канівського р-ну, Черкаської області, де роботи проводилися в 1913-1914 рр. Основну, але стислу інформацію дослідник подав у спеціальній публікації вже по виїзді з батьківщини¹. Всього тут біло розкопано 66 насипів висотою до 1,6 м та діаметром до 6-8 м. Захоронення проводились в ямах глибиною 0,25-2,3 м. Вмерлі вкладались витягнуто на спині; положення рук різноманітне: 13 випадків — вздовж тіла, 3 — кисть правої на тазу, ліва трохи нижче, 10 — обидві на животі, 1 — обидві на грудях. В одній із могил (№77) зафіксована підстилка з вуглинок. Наявність в багатьох могилах цвяхів свідчить про поховання в домовинах.

В.М.Щербаківський, сумарно охарактеризував й супроводжуючий інвентар. Так, в 11 випадках виявлені фрагменти горщиків, в 3 — залізне окуття дерев'яних відер, в 6 — кресала й кремені до них (ще одного разу виявлено сам кремінь), в 16 — залізні ножі, а в 4 — бруски для точіння. В кількох могилах знайдені бронзові (12 випадків) та залізні круглі (2) пряжки, а також бронзові гачки (мабуть елементи скріплення одягу).

— в 2 випадках. У більшій кількості комплексів зафіковані прикраси: масивні бронзові (13), малий бронзовий (1), удавнолитий (1), срібні (8), срібний кручений (1), срібні не спаяні (5) перстені; скроневі бронзові (5) та срібні (3) кільця, серед яких зустрічались й срібні спіралеподібні та семипелюсткові; срібні сережки «київського типу» (2); намистини — пастові (темно-червоні й жовті — 3), сині скляні (3), золотоскляні (4), сердолікові (5 випадків). В кургані № 76 знайдено кістяний круглий предмет, а в кургані № 78 — залізний замок. Найбільш ефективними виявились поховання в курганах №№ 79 та 81.

В першому з них розчищено 5 срібних спіралеподібних сіверянських та 29 ординарних скроневих кілець, різноманітне намисто, бронзові та срібні підвіски (в т.ч. ѹ 10 лунниць), кругла бронзова фібула, маленький бронзовий гребінець, 16 цілих ѹ 11 половинок бронзових гудзиків. Основною датуючою знахідкою була монета — срібляник Володимира Святославича, тип 3 (початок XI ст.)².

Дещо біднішим було поховання в кургані № 81. Тут, окрім семипелюсткових бронзових і срібних кілець, знайдено срібний головний обруч шириною 2,2 см, намисто (головним чином з пастових намистин) та фрагменти сережок.

В цей же час дослідник провів роботи на одній з курганних груп літописного Преяслава Руського (сучасне м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.)³. Розкопки велись в группі «За в'язницею» — тобто на правому березі р.Альти поблизу дороги на Київ⁴. В.М.Щербаківським тут було досліджено 108 курганів.

Три комплекси (№№ 164, 190, 192) були ще раніше повністю розграбовані й знищені скарбошукачами. В 41 кургані (№№ 97, 99-102, 104, 108, 113, 114, 120, 122, 123, 126-128, 130-132, 135, 136, 138, 145, 150, 154, 156, 157, 162, 166, 168, 169, 171, 173, 175, 181, 186, 188, 189, 191, 194, 196, 200) виявлені безінвентарні ординарні поховання. Вмерлі покладені витягнуто на спині, головами орієнтовані в західному напрямі. Руки складені на грудях, животі, на тазових кістках в різних комбінаціях. Глибина могильних ям коливається від 0,15 до 1,7 м, висота кількох насипів зафікована в межах 1,1-1,8 м. В решті випадків цей показник не вказується — мабуть кургани

були ледь помітні на поверхні ґрунту. Кілька разів згадується про знахідки цвяхів та залишків деревини — сліди домовин.

В п'яти курганах (№№ 170, 172, 182, 193, 195) зафіковані парні безінвентарні поховання. В одному з цих курганів (№195) поховання були зроблені в різний час. Ще під одним насипом (№152) виявлено трьох померлих теж без супроводжуючого інвентаря й захоронених також в різний час (відрізняються глибини могил — 1,2; 0,85; 0,75 м).

В 56 курганах (№№ 91-94, 96, 98, 103, 105, 106, 109-112, 115, 119, 121, 124, 125, 129, 133, 134, 137, 139-144, 146-149, 151, 153, 155, 158-161, 163, 165, 176-180, 183, 184, 187, 197, 198, 199, 201) досліджені одинарні поховання з інвентарем. Висота окремих написів від 1 до 1,4 м (у багатьох випадках вона не вказується). Вмерлі знаходяться в підкурганних могильних ямах, покладені витягнуто на спині, головами орієнтовані в західному напрямку. Руки покладені в різних комбінаціях (як і у вище наведених випадках), а є і вздовж тіла. В кількох випадках наявні сліди домовин (цвяхи, дерево). Відмічені й сліди черепних травм (№№ 105, 161), мабуть отриманих під час військових сутичок з кочівниками. Більш детальна інформація про цю групу могил подана в таблиці 1.

У п'яти курганах (№№ 95, 107, 167, 174, 185) зафіковані парні поховання з супроводжуючим інвентарем. Вони одночасові й різночасові, а обряд — аналогічний вищеннаведеному (таблиця 2).

Найбільш цікавим виявилось одинарне поховання в кургані № 140, де серед інвентаря знайдені скроневі кільця і перстень, бронзові мілкозернені та золотоскляні намистини, шматочки тканини від головного убору. Виявлена тут і саксонська епіскопська монета Оттона і Адельгейди, або ж Бруно Мерзербургського (дослідник не зміг чітко висловитись з цього приводу). Вірогідно, це була монета Оттона і Адельгейди, тому що монета карбована в Мерзербурзі на Русі зустрінута лише одного разу, тоді як перша з названих — більш як 1335 разів⁵. Більшість нумізматів відносить час їх карбування до 991 — 995 рр. А серед давньоруських знахідок вони хоч і з'являються, починаючи з кінця Х ст., все ж найбільш часто зустрічаються в першій половині XI ст⁶.

Більш конкретно, а не давньоруським часом вцілому, крім вищерозглянутого випадку, можна продатувати ще кілька ком-

Таблиця 1.

Досліджені В.М.Щербаківським одинарні поховання Переславського некрополя

№п/п	Курган			Інвентар					Примітки
	висота (м)	діаметр (м)	розміри ями (довж., ширина, глиб. в м)	ніж тини	намис- тка	скроневі кільця	на руках	інші речі	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
91	1,2	6	2,7x1,2x0,9	x					цвяхи
92	1,4	4,7	2,5x1x0,8		x	x			сліди дерева
93		3	3x1,35x0,7		x	x			
94	1,4	6	2,6x1,1x0,8	x	x	x			ніж біля правого коліна
96		5,2	2,5x0,9x0,8		x	x			
98		5	2,6x1x0,9		x	x			
103			2,4x1x1,45		x	x			цвяхи
105			2,4x1x1,35	x	x	x			череп пробитий
106		5	2x0,75x0,55		x	x			шматок обутого дерева
109			2,2x0,85x1,25	x	x	x	x		
110			2,6x1,2x1,3		x	x	x		
111			2,2x1x1,15		x	x	x		
112			3x1,3x1,4	x					сліди дерева
115			2x0,8x0,85		x	x	x		
116		6	2,85x1x1,3		x	x	x		сліди дерев'яного перекриття
			2,3x0,95x1,3	x	x	x	x		цвяхи

Таблиця 1 (продовження)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
118				2,2x0,8x1,05	x	x				
119				2,4x0,8x1			x			
121				2,6x1x1,3			x			
124				2,2x1x1,25	x	x	x			
										під скроневим кільцем
										шматок дерев'яної кори
125				2,2x0,8x0,3	x	x	x			
129				2,2x0,6x0,7	x	x	x			
133				2x0,7x1	x	x	x			
134				2,5x0,8x1,15						
										пряжка
137				1,95x1x1,1		x				
										монета
139				2,4x0,95x1,5	x	x	x			
140				2,2x0,95x1	x	x	x			
										шматок матерії біля
										скроневих кілець
141				2,3x0,9x1,3	x	x	x			
142				2,1x1x0,4	x	x	x			
143				2,1x1x1,3	x	x	x			
										сліди домовини
										(1,7x0,45 м)
144					x					
146				2,3x0,8x1,1	x	x	x			
										що 1 ніж зі слідами
										кістяної рукояті
147				2,1x0,8x0,15	x	x	x			
148				2,3x0,9x1,75	x	x	x			
										курганний ровик
										кільце

Таблиця 1 (продовження)

	2	3	4	5	6	7	8	9	10
149			$2,1 \times 0,8 \times 0,35$		x	x	x	x	
151		6	$2,3 \times 0,7 \times 1,25$		x	x	x	x	
153	1,1	6	$2,3 \times 0,85 \times 0,65$		x	x	x	x	
155			$2,5 \times 0,8 \times 1,1$		x	x	x	x	
158	1,2	6	$2,3 \times 0,8 \times 0,25$		x	x	x	x	
159	1,25	7	$2,2 \times 0,8 \times 0,25$		x	x	x	x	
160	1,05	6	$2,4 \times 0,9 \times 0,5$						
161	1,05	6	$2,3 \times 1 \times 0,5$	x					
163		4	$1,5 \times 0,75 \times 1,45$		x		x	dзвіночок	
165		5	$2,3 \times 1 \times 1,3$	x	x		x	dзвіночок	
176	0,97	7	$2,4 \times 1,1 \times 1,85$	x	x	x	x	dзвіночок	
177			$2,35 \times 0,95 \times 2,1$	x	x	x	x	сліди взуття	
178	1,05	5	$2,5 \times 1,25 \times 0,45$		x	x	x	яма перекрита деревом	
179	1,4		$2,45 \times 1,1 \times 0,5$		x	x	x		
180	1,2		$2,6 \times 1,05 \times 0,6$		x	x	x		
183			$2,5 \times 1,1 \times 1,35$		x	x	x		
184			$2,3 \times 0,9 \times 1,2$		x	x	x		
187			$2 \times 0,8 \times 1$		x	x	x		
197			$2,5 \times 1,05 \times 1,1$		x	x	x	чвяхи	
198			$1,9 \times 0,75 \times 1,2$						
			$3,5 \times 1,3 \times 1,4$					поясне кільце	
			$2,15 \times 0,95 \times 1,25$						x

Таблиця 2.

Досліджені В.М.Щербаківським парні поховання Переславського некрополя

плексів. Так, X-XII ст. слід датувати спорудження курганів №№ 93, 115 (за есоподібними скроневими кільцями), №№ 94, 95, 129, 149 (за золотосклянimiами намистинами). XI-XII ст. — кургани №№ 110, 118, 124, 133, 139, 142, 148 (за знахідками серед прикрас металевих крупнозернених намистин). XI-XIII ст. — кургани №№ 92, 201 (кручені перстені) та № 183 (плетений перстень). Дещо пізнішим часом — XII-XIII ст. датується курган № 105, де було знайдене срібне намисто «кіївського типу». Останній факт свідчить про насипання курганів ще й через кілька століть після прийняття християнства на Русі.

В 1916 р. В.М.Щербаківський розкопав 6 насипів на некрополі в с. Липове сучасного Талалаївського р-ну Чернігівської обл. (мал.1). Висота насипів коливалась від 0,4 до 1,6 м, їх діаметр рівнявся 4-8,2 м. Поховання здійснювалися в ямах глибиною 0,55-1,3 м. Вмерлі покладені витягнуто на спині, орієнтовані головами в західному напрямі, руки складені по-різному. Одне з захоронень (курган № 336) парне. В окремих випадках зафіковані сліди дерев'яних домовин.

Інвентар виявлено в 4 могилах. В кургані № 333 під дерном на вершині насипу розчищені уламки глиняного горщика й знайдено зуб молодого коня. Можливо, це сліди поминальної «страви», відомої з середньовічних письмових джерел. В двох курганах — №№ 338 та 340 — знайдено намисто, скроневі кільця, крученій перстень. В кургані № 337 — бруск, ніж, кресало й кремінь, а також зафіковані відбитки тканин. Різноманітний інвентар був у парному похованні кургану № 336: біля одного вмерлого — кресало й кремінь до нього, залізний ніж біля правого коліна, скляний гудзик синього кольору, три поясні кільця і тонке дротяне на пальці правої руки; в другому похованні — теж на пальці правої руки кільце, а також ніж, бруск, кресало, прямокутна видовжена бронзова пряжка із залізним язичком й широке поясне кільце.

З вищеперерахованих, X-XI ст. можна датувати курган № 338 (за плитчастою сердоліковою та золотосклянimiами намистинами), а XI -XIII ст. — курган № 340 (знайдено тут крученій металевий перстень)⁷.

Ще однією дослідженою пам'яткою став могильник в с. Гордине сучасного Чорнухинського р-ну Полтавської обл. (був розміщений в парку садиби поміщика Горвіца). Тут в 1917 р. В.М.Щербаківський розкопав 5 курганів⁸. Роботи виконувались

найменш ефективними: два кургани повністю розграбовані скарбошукачами (№№ 349, 351), а в трьох (№№ 348, 350, 352) в підкурганних ямах глибиною 0,25-0,6 м виявлені кістяки, орієнтовані в західному напрямі. Положення рук різне. Серед інвентаря відмічені кільця (скроневі та на пальцах рук), намистини (золотоскляні та пастові), ніж, фрагменти кераміки. В насипу кургана № 350 виявлена бараняча кістка.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що В.М.Щербаківський при дослідженнях давньоруських могильників не покладався на інтуїцію «першопрохідника». Так, перед ним Ліплявський та Липівський могильники вже досліджував М.О.Макаренко⁹, а в Переяславі працював Ф.І.Камінський та М.Є.Бранденбург¹⁰. Дослідження залишків Городищенського курганного кладовища, де працював тільки В.М.Щербаківський, виявились за ефективністю знахідок не такими вже й вдалими. Але, все ж дослідник зробив вагомий внесок до створення джерелознавчої бази вивчення однієї з основних категорій археологічних пам'яток епохи Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щербаківський В. Ліплявський могильник. // Niederlív sborník.- Praga, 1925. — Ročník IV. — S.339-348.
2. Равдина Т.В. Погребения X-XI вв. с монетами на территории Древней Руси. — М.: Наука, 1988. — С.81.
3. Щербаковский В.М. О раскопках Музея Полтавского губернского земства в Полтавской губ. в 1913-1914 гг. // НА ИИМК РАН. — Фонд 1, 1913/342. — 152 с.
4. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок 1888-1902 гг. — СПб., 1908. — С.156-160.
5. Потин В.М. Монеты в погребениях Древней Руси и их значение для археологии и этнографии. / Тр.ГЭ. — 1971. — Т.12. — Табл.20.
6. Там само. — С.170.
7. Щербаковский В.М. О выдаче открытого листа на раскопки в Полтавской губ. // НА ИИМК РАН. — Фонд 1, 1916/124. — 15с.
8. Щербаківський В. Розкопки в м.Городищі Лохвицького пов.року 1918. // ЗУНТ. — Полтава, 1920. — Вип.2 — С.5-7.
9. Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г. // ИАК. — 1907. — Вып.22. — С.38-46.
10. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок... — С.156-160; Супруненко О.Б. Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — К., 1991. — №3. — С.70.

Motsya A.P.

Vadim Shcherbakovsky as a Researcher of Ancient Rus' Necropoles on the Dnipro's Left Bank

Resume

The article goes about researching Ancient Rus' burials near Liplyava village (Khmelnitsky region), Lipove and Gorodishche villages (Poltava region) held by V.Shcherbakovsky in 1913—1917. The burials' dimensions are enclosed.

10.04.1994.

Борис ШРАМКО

Відомий український археолог.
Народився 1921 р. у Гомелі.

Закінчив Харківський
університет 1949 р. Учасник
Великої Вітчизняної війни.

Доктор історичних наук,
професор кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
Харківського університету.

Провідний фахівець у галузі
археології раннього залізного віку
Європи. Автор трьох монографій,
учбових посібників та ряду
наукових робіт з археології
бронзового, раннього залізного віку
та середньовіччя Східної Європи і
Євразійських степів.

© ШРАМКО Б.А

О ДОСТОВЕРНОСТИ СВЕДЕНИЙ ГЕРОДОТА О ГЕЛОНАХ

В статье анализируется повествование Геродота о гелонах.

В «скифском логосе» своей «Истории» Геродот неоднократно говорит о гелонах и дает пространное сообщение о городе Гелоне (1). Такое внимание — несомненный признак того, что гелоны играли важную роль в жизни населения юга Восточной Европы и относящиеся к ним свидетельства заслуживают пристального изучения. При этом необходимо прежде всего выяснить степень достоверности сообщений Геродота о гелонах.

Несмотря на широко распространенное мнение о том, что Геродот лично побывал в Скифии и даже совершил поездку по местам, связанным со скифо-персидской войной (2; 3), нам кажется, что правы те исследователи, которые считают, что убедительных доказательств автопсии Геродота в его описании Скифии в IV книге «Истории» все же нет (4; 5 и др.). Одна-

ко, это еще не решает вопрос о достоверности сведений Геродота о гелонах. Каждое его сообщение следует рассматривать дифференцированно, так как они неоднородны и восходят к разным источникам.

Все сведения Геродота о гелонах можно разделить на три группы. К первой группе относятся упоминания о гелонах в связи с общим описанием событий, связанных со скифо-персидской войной. В этом традиционном изложении превратившегося уже в легенду сюжета, излагаемого в том виде, в каком он сложился в V в. до н.э., трудно ожидать особой точности в передаче деталей, но основные моменты, касающиеся местного населения, должны здесь отражать уже устоявшиеся, хорошо известные причерноморским грекам представления. При этом важно и то, что гелоны не выделяются здесь особо среди других племен. Сведения о них кратки и нет сомнений в том, что они соответствуют основным историческим реальностям. Из этих упоминаний видно, что гелоны относятся к местным племенам, обитавшим вблизи скифов, которые посылали гонцов «к соседним племенам» (IV, 102). Упоминаются они рядом с будинами (IV, 102, 119, 120, 136), однажды после меланхленов (IV, 102, 119). С будинами они имеют какие-то особые связи и составляют иногда единый военный отряд (IV, 120 и 136). Во время войны они оказываются среди тех, кто согласился помочь скифам в борьбе против персов. Все эти основные моменты следует учитывать как опорные факты при изучении истории гелонов.

Ко второй группе относится эллинизированный вариант легенды о происхождении скифов, в котором фигурируют также агафирсы и гелоны (IV, 8-10). Здесь мы имеем изначально типичный генеалогический миф, в котором действует легендарный Геракл и фантастическая полудева-полузмея. В соответствии с этой легендой скифы, агафирсы и гелоны были ближайшими кровными родственниками, а их родиной является Гиляя — лесистая местность в Нижнем Поднепровье. Праородитель Геракл был хорошо известен в античном мире и в Скифии (6). Этот могучий сын верховного бога Зевса и Алкмены считался олицетворением мужества, силы, отваги и избавителем от всяких бед. Разработанный скорее всего в среде хорошо знакомых со скифской мифологией ольвийских греков этот вариант древней генеалогической легенды импонировал скифам и сделался очень популярным в Скифии. Популярность его нашла отражение и в ряде археологических материалов, начиная с налобни-

ка из Цимбалки и кончая целыми сценами на электровых и серебряных вазах в скифских курганах (7, с.30-39). Но все это не делает данную легенду даже в общих чертах достоверной и сам Геродот отдавал предпочтение другому рассказу о приходе скифов из Азии. Исследования современных археологов также не позволяют фракийское племя агафирсов, которое помещают в бассейне р.Муреш в Трансильвании, относить к этносу, связанному по своему происхождению со скифами, хотя культурные связи между ними существовали (8, с.111, 113, 162). Вопрос о гелонах сложнее и его лучше рассмотреть во всей совокупности данных в связи с дальнейшим рассказом Геродота, но во всяком случае этносом, который связан родством с фракиями, гелонов также считать нельзя, ибо все другие сведения о них, включая те, которые имеются у Геродота, противоречат этому.

Комментарии Геродота (IV, 8), касающиеся уточнения места расположения острова Эрифея возле Гадир и вставленная в изложение генеалогической легенды полемика по вопросу об Океане, показывают, что этот рассказ о похождениях Геракла в Скифии был в значительной мере рассчитан на греков. Видимо, его распространение было выгодно эллинской дипломатии (9, с.25), но не менее выгоден он был и царским скифам, так как явно выделял их из других племен (10, с.42). История отдавалась здесь в жертву политике. Создателей этого варианта легенды интересовало не соответствие ее исторической основе даже в основных моментах, а наличие политически важного подтекста, который устраивал и господствовавших царских скифов, и причерноморских греков.

К третьей группе сведений относится насыщенный конкретными деталями рассказ о будинах, гелонах и о городе Гелоне (IV, 108-109). Текст этот значительно отличается от кратких информаций о других племенах Скифии и большей частью носит характер рассказа очевидца, скорее всего греческого купца, который побывал в земле будинов и осматривал город Гелон. Он не только рассказывает об этом, но и пытается объяснить то, что он видел и слышал. Поэтому здесь Геродот записал ряд таких деталей, которых нет ни в одном из других источников. Это был уникальный рассказ очевидца, для которого многоеказалось необычным. Действительно в глубине лесов варварской страны он увидел огромный город, длина оборонительных стен которого только с одной стороны достигала 30 стадий. Удивляться было чему. Ведь сейчас мы знаем, что ни у одното-

из племен Европы того времени не было такого большого городища (11, с.111). Обратил он внимание и на необычное для грека господство деревянных построек. Все, от высоких городских стен до жилищ и храмов, было сделано из дерева. А в храмовых постройках он увидел нечто совсем необычное для местных сооружений. Возможно, это были храмы с колоннами, подобные тому, что был найден на Бельском городище (12; 13) при раскопках 1984 г. Он предположил, что это храмы эллинских богов с деревянными статуями и алтарями (жертвенниками). Такое предположение вполне объяснимо, если учитывать, что греки, в том числе и сам Геродот, на основе сходства каких-либо функций или атрибутов, уподобляли местных богов греческим. Это хорошо видно из описания скифского пантеона (IV, 59). Поэтому, на самом деле, храмы эллинских богов могли быть святилищами местных божеств со сходными функциями. Это тем более вероятно, что рассказчик не назвал конкретных имен богов, которых он не знал или имена которых ему было трудно запомнить. В.Д.Блаватская, комментируя этот текст Геродота, говорит о том, что «в будинском граде греки построили святилища своих богов и справляли праздники» (14, с.27). Но в тексте Геродота, таких указаний нет. Он нигде не говорит, что греки занимались строительством храмов в городе Гелоне, а праздники в честь Диониса также устраивали не они. По Геродоту: «Каждые три года будины справляют празднество в честь Диониса и приходят в вакхическое исступление» (IV, 108). А Дионис, как известно, это — божество не греческого, а фракийско-фригийского происхождения, кult которого получил в древности широкое распространение не только у греков и фиксируется также у земледельческих племен лесостепной Скифии (15; 16). Далее в этой главе следует рассказ о гелонах, которые отличаются от будинов языком и образом жизни. При этом отмечается, что гелоны говорят как по-скифски, так и по-гречески. Последнее, видимо, навело информатора Геродота на мысль о том, что гелоны — это греки, которые в древности вынуждены были покинуть ка ие-то торговые поселения (гавани) и переселиться на север к будинам. Но это его предположение, которое добросовестно зафиксировал Геродот, следуя своему принципу записывать то, что ему рассказывали, не только не подтверждается другими источниками, но и противоречит им. Оно противоречит и точке зрения самого Геродота, в соответствии с которой гелоны относятся к автохтонному населению, родственному скифам. О том, что сам Геродот

дот отнюдь не отождествлял гелонов с греками, прямо свидетельствует его фраза: «Впрочем, эллины и будинов зовут гелонами, хотя и неправильно» (IV, 109). Если бы гелоны рассматривались им как эллины, то указанная фраза приобретала бы нелепый смысл: «эллины и будинов зовут эллинами (гелонами)». Надо полагать, что греки не могли совершенно неподобно жих на них голубоглазых и рыжеволосых будинов, говорящих на каком-то особом языке, даже ошибочно называть эллинами. Следовательно Геродот, в отличие от своего информатора, гелонов эллинами не считал. Тот факт, что ираноязычные (говорящие на скифском языке) гелоны могли разговаривать также и на греческом языке, вполне объясним. Лесостепные земледельческие племена, в том числе и гелоны, давно поддерживали тесные торговые связи с греками и археологические находки прекрасно подтверждают это. Материалы такого крупного центра как Бельское городище показывают, что период наиболее оживленных торговых связей местного населения с античными центрами относится к VI-V вв. до н.э. (17). По находкам керамики видно, что в VII-VI вв. до н.э. первое место в торговле принадлежало Ионии, а Аттика была на втором месте. Другие центры играли меньшую роль. В V в. до н.э. Аттика занимает уже первое место, а на втором — Хиос и Лесбос. В IV в. до н.э. Аттика продолжает лидировать, а далее следуют Фасос и Хиос. Керамика других центров встречается реже. Таким образом, вполне вероятно, что во времена Геродота какой-то греческий купец, скорее всего из Аттики, а именно из Афин, побывал в городе Гелоне и после возвращения поделился с Геродотом своими впечатлениями. Надо полагать, что этот купец был не одинок и благодаря активным торговым связям с греками гелоны вполне могли научиться говорить и на греческом языке. Все это не позволяет согласиться с теми исследователями, которые, опираясь на единичное и противоречивое сообщение одного из информаторов Геродота, отождествляют гелонов с греками или говорят об «гелонизированных эллинах». Наконец, необходимо подчеркнуть, что никто не нашел в глухи будинских лесов ни одного чисто греческого поселения, которое подтверждало бы предположение В.Д.Блаватской о массовом организованном переселении греков в город Гелон (18, с.30-31).

В то же время указание на то, что гелоны пришли на земли будинов и ранее жили в каких-то торговых поселениях (гаванях), видимо, где-то на юге у моря, можно рассматривать как

отражение вполне реальных событий. Но это было не переселение греков, а передвижение ираноязычных гелонов с юга, из области Кавказа и Прикубанья на север в страну будинов. В перипле Псевдо-Скилака, который опирался на более ранние, восходящие к Гекатею Милетскому, источники, конкретно отмечается проживание гелонов на Кавказе между меланхленами и колхами (19). Другие авторы фиксируют уже передвижение гелонов на север. Псевдо-Орфей отмечает гелонов вместе с другими племенами у Меотиды, а Публий Папиний Стаций сообщает о существовании поселений (крепостей) гелонов на берегу Меотиды (20; 21). В этот ранний период своей истории гелоны, видимо, входили в киммерийский союз племен, а после того как киммерийцы потерпели поражение в борьбе со скитами за господство в Северном Причерноморье, они вынуждены были где-то в конце VIII – начале VII вв. до н.э. переселиться на север в лесостепь. Это передвижение зафиксировал хорошо знакомый с различными источниками Плутарх (22). У информатора Геродота эти смутные предания о приходе гелонов с юга, об их древних поселениях на берегу Азовского моря (Меотиды), трансформировались в предположение о том, что гелоны это эллины, изгнанные в древности из каких-то торговых поселений (гаваней).

Требующие объяснения неясные места имеются и в рассказе Геродота о будинах (IV, 109). Это касается указания на их кочевой образ жизни и на какое-то странное питание. Живущие в глубине лесов и имеющие постоянные укрепленные поселения будины (IV, 108 и 123) не могли быть кочевниками. Представление о них, как о кочевниках, возникло, очевидно, в связи с наивными псевдоэтимологическими попытками объяснить смысл непонятного грекам туземного слова «будины» при помощи близких по звучанию слов греческого языка: «бос» – бык и «динео» – кружить, кочевать. В результате слово будины объяснялось при помощи выражения «кочующие на повозках, влекомых быками», а значит – кочевники (23). Эта ошибочная этимология нашла отражение и в тексте Геродота.

Что касается выражения, которое передают то как «питающиеся шишками», то как «питающиеся вишами» (IV, 109), нам кажется нет оснований выискивать для термина «фтейрофаги» какое-то особое значение, помимо его прямого смысла. Видимо, прав Ф.Г. Мищенко, который после некоторых колебаний все же пришел к выводу, что здесь говорится о самом прозаическом уничтожении паразитов (24). Текст в таком случае мо-

жно переводить как «грызущие (кусающие) вшей», что прекрасно подтверждается этнографическими материалами. К уже известным примерам можно добавить еще яркое описание быта индейцев у Фарли Моуэта (25).

Таким образом, сведения, сосредоточенные в главах 108 и 109, неоднозначны. Там, где речь идет о попытке разъяснить сложный вопрос о происхождении этноса, текст нельзя считать достоверным, так как информатор Геродота не располагал всеми необходимыми источниками, а полагался лишь на свое впечатление. В то же время, основанное на непосредственных наблюдениях греческого купца описание конкретных фактов, касающихся совместного проживания различных этнических племен, наличие разнообразного деревянного строительства, указание на различие языка и хозяйства у различных племен, свидетельство о существовании культа Диониса и периодических празднеств с вакханалиями, характеристика природных условий и животного мира, – все это заслуживает полного доверия и подтверждается разными, в том числе археологическими источниками (26). При этом, конечно, исключительно важное значение имеет определение круга археологических памятников, которые могут быть связаны с будинами, гелонами и другими жителями. Поиски таких памятников и, в частности, города Гелона продолжались долго. Еще в ХУІІІ в. В.Н.Татищев высказывал предположение о том, что город Гелон мог быть расположен, вероятнее всего, на Ворскле (27), но конкретными данными он не располагал. После этого предлагалось множество всяких вариантов, но точно указал на **Бельское городище как на геродотовский город Гелон лишь Вадим Щербакивский в 1930 г.** (28). Современные многолетние раскопки на этом городище подтвердили прогноз В.Щербакивского и позволили получить большое количество материалов, которые расширяют и уточняют наши сведения о городе Гелоне и его обитателях.

Однако и сейчас попытки найти другое месторасположение города Гелона не прекращаются. Например, совершенно безнадежной следует считать попытку некоторых современных авторов разместить город Гелон на правом берегу Днепра на месте нынешнего Киева (29). Эту мысль в свое время поддержал А.И.Соболевский, отметивший некоторое созвучие в названии города Гелона и реки Желани (30). Но, кроме этого сомнительного созвучия, никаких серьезных аргументов сторонники киевского варианта размещения города Гелона привести не мо-

гут, так как попытка расселить будинов и гелонов в районе Киева противоречит указаниям Геродота и других источников. В то же время раскопки на Бельском городище каждый год подтверждают, что именно здесь находился город Гелон.

ЛІТЕРАТУРА

1. Геродот. История в девяти книгах. /Перевод и примечания Г.А.Стратановского. — Л., 1972.
2. Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982.
3. Нейхарт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982.
4. Гриневич К.Э. О достоверности сведений Геродота об Ольвии//ВДИ. — 1964. — № 1. — С.105-110.
5. Русяева А.С. До питання про подорож Геродота в Скіфію//Археологія. — К., 1993. — № 4. — С.14-23.
6. Граков Б.Н. Скифский Геракл //КСИИМК. — 1950. — Вып.34. — С.7-18.
7. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — С.30-39.
8. Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
9. Блаватская Т.В. Известия Геродота о будинском граде Гелоне и его обитателях //СА. — 1986. — №4. — С.22-33.
10. Хазанов А.М. Социальная история скифов. — М., 1975.
11. Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского города //Скифские древности. — К., 1973. — С.82-112.
12. Шрамко Б.А. Раскопки города Гелона //АО 1984 г. — М., 1986. — С.332.
13. Бойко Ю.Н. Храм города Гелона //СЭ. — 1990. — №3. — С.52-65.
14. Блаватская Т.В. Указ.соч.
15. Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. //Скифо-сифирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С.194-209.
16. Шрамко Б.А. Культовые скульптуры Гелона //Археологические памятники Юго-Восточной Европы. — Курск, 1985. — С.3-39.
17. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — С.126.
18. Блаватская Т.В. Указ.соч.
19. Псевдо-Скилак. Описание моря, прилегающего к населенной Европе, Азии и Ливии. Азия, 80.//ВДИ. — 1947. — №3. — С.242.
20. Псевдо-Орфей. Поход аргонавтов 1055-1082 //ВДИ. — 1948. — №3. — С.267.

21. Публий Папиний Стаций. Аххилеида, I, 760. // ВДИ. — 1949. — №2. — С.337.
22. Плутарх. Сравнительные жихнеописания. — М., 1963. — Т.П. — Гай Марий, XI.
23. Стефан Византийский. Описание племен. // ВДИ. — 1948. — № 3. — С.317.
24. Мищенко Ф.Г. Геродотовские вшедды // Филологическое обозрение. — 1898. — Т.XV.
25. Моуз Фарли. Следы на снегу. — М.,1985. — С.109.
26. Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема // СА. — 1975. — №1. — С.65-85.
27. Татищев В.Н. История Российской: в 7 томах. — М., Л., 1962. — Т.I. — С.403-407.
28. Scherbakivskyj V. La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote // Biblioteka Prehistoryczna. — Poznań, 1930. — Т.I. — S.265-286.
29. Загребельный П. Киев как проявление духовности // Курьер ЮНЕСКО. — 1982. — Май. — С.5.
30. Соболевский А.И. Русско-скифские этюды // Известия Отделения русского языка и словесности Российской АН. — 1922. — Т.XXVII. — С. 303.

Shramko B.A.

On Trustworthiness of Herodot's Story about Helons

Resume

The author affirms and sticks to the V.Sherbakovsky's viewpoint on the town of Helon, which is believed to be founded on the same place with the ancient settlement of Belsk, i.e. in Zenkov and Kotelva counties, on the banks of the Vorskla.

01.11.1994.

Віктор ПРИЙМАК

Сумський археолог. Народився в с. Золоте Поле поблизу Старого Криму в 1958 р. Виріс в селищі Чорнухи на Полтавщині.

Закінчив Полтавський педагогічний інститут 1979 р. Працював учителем історії, науковцем Сумського краєзнавчого музею.

Викладач Сумського університету. Вивчає археологічні пам'ятки кін. I – поч. II тис. н. е. північно-східного Лівобережжя України.

© ПРИЙМАК В.В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЯВУ ТЕРМІНУ «БОЛЯРИ» НА РУСІ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

Аналізується питання про час появи терміну «боляри» на Русі.

Історіографія питання про появу терміну «боляри» на Русі відлічує вже більш як століття і включає імена всіх видатних істориків східних і південних слов'ян, серед них і В.Щербаківського. В межах розселення слов'янських племен цей термін і набув поширення. В даний час є популярною точка зору М.Фасмера, згідно якої термін «боляри» має тюркське походження¹. У найближчих південних сусідів Русі – Хозарському каганаті і Дунайській Болгарії – відомі співзвучні з терміном «боляри» титули. В Хозарському каганаті це «булшіци» – «балгіцій» (за М.І.Артамоновим²), «булщіці» (за А.П.Новосельцевим³), «балийчі» або рибалка (за О.Й.Пріца).

ком), котрий належав примасові Боспору і Таматархи⁴. Мабуть, близче всіх до істини стойть А.П. Новосельцев, просто констатуючи належність цього титулу начальникам. У Дунайській Болгарії існував титул «ічцргу боіл» — «чергубіль»⁵. Дуже близьку до останнього титулу термінологію містить «Слово о полку Ігоревім», достатньою мірою насычене тюркізмами. По відношенню до родів тюркського походження, що перебували на службі у чернігівських князів, ужито термін «білі»⁶.

С.В. Завадська, проаналізувавши вживання терміну «боляри» («бояри») в письмових джерелах, помітила, що в Х-ХІ ст. це загальне найменування наближеної до князів верхівки, а вже з пізніших часів — вживаний у однині титул⁷. Сучасні дослідники в основному розуміють боярство як старших дружинників князя⁸.

З середини 50-х років для аналізу письмових джерел дедалі активніше стали застосовуватися дані археології й інших наук⁹. Дотримуючись саме такого підходу, Б.О. Рибаков дійшов висновку, що боярство з'явилося ще на початковому етапі формування Давньоруської держави¹⁰. Однак саме цей етап став останнім часом об'єктом дискусії¹¹, зокрема щодо ролі північних і південних територій Русі в становленні держави, пов'язаних із походженням терміну «Русь»¹² та ін. О.Й. Пріцак, наприклад, вважає, що Стара Ладога була найдавнішим міським центром Східної Європи¹³. Це питання не потребувало б окремого розгляду, якби міським центрам не належала вирішальна роль в утворенні Давньоруської держави¹⁴. Однак, археологічні дані свідчать, що Стара Ладога, Київ, Чернігів, Пастирське і Битицьке городища були приблизно рівнозначними центрами¹⁵. І у зв'язку з цим дуже слушними є спостереження Х. Ловмянського, котрий підкреслив, що за умови цілком варязького походження верхівки Давньоруської держави і титулatura її мала б бути варязькою, проте насправді ж сталося інакше¹⁶. Як відомо, візантійські титули і терміни знайшли місце на Русі, однак це обумовлювалось зовнішньополітичними міркуваннями¹⁷, або ж для того, щоб пояснити нові, до цього невідомі явища суспільного життя¹⁸. Слід зазначити, що рівень розвитку Русі і Візантії був різним, тоді як Велика Болгарія, Хозарський каганат, Дунайська Болгарія були близькими за рівнем розвитку до слов'янського суспільства напередодні і в час формування Давньоруської держави. Хозарський каганат був суперником Києва на протязі тривалого часу, аж доки Святослав

лав не вирішив остаточно цього питання. Якщо проаналізувати події кінця VIII – початку XI ст., то стає зрозумілим, що вони пов’язані з однією обставиною-смutoю, яка струснула Хозарський каганат у зв’язку з прийняттям частиною його верхівки іудаїзму. В цей час вибухають кілька антихозарських повстань у Криму¹⁹, припиняють існування волинцевські і з’являються романські пам’ятки на Лівобережжі Дніпра²⁰; до цього ж часу історики відносять прийняття київським князем титулу кагана²¹, а також виплату полянами хозарам «данини мечами»²². Тому логічним було б припущення, що термін «боляри» з’явився у середовищі мешканців лісостепових ранніх міських центрів у VIII ст., позначаючи верхівку дружини. Принаїдно слід зазуважити, що всі перелічені вище ранні міські центри лісостепової зони хоча і не були повністю синхронними, але якийсь час співіснували, про що свідчать знахідки однотипних речей, найповніший набір котрих представлено на Пастирському городищі²³. До речі, гідроніми з коренем «рос» розташовуються саме між Києвом і Пастирським городищем²⁴, і не виключено, що вони фіксують реалії VIII ст., як, наприклад, Сіверський Донець і Нерусса стосовно пізніших часів на Дніпровському Лівобережжі. Піднесення Києва було зумовлене його пануванням над системою водних шляхів, стрижнем якої став шлях «із варяг у греки», а також етно-порубіжний характер розташування міста²⁵. Підтримання рівноваги в складній етнічній ситуації, а також умов для обміну продукцією землеробства, скотарства, лісових промислів, ремесел потребувало військової організації, традиційно розвинутішої у кочівників²⁶.

Сучасною науковою виділяються поховання дружинників в середовищі салтівської культури²⁷, а також давньоруської IX-XI ст.²⁸ Причому за соціальним статусом останні не були однорідними, включаючи як князівські поховання (можливо, «світлих князів», згадуваних у договорах Русі з греками), так і дружинників нижчого рангу, в тому числі і боярські.

На сьогодні найкраще вивченим раннім міським центром VIII ст. є Битицьке городище. Характер знахідок з пам’ятки дозволяє виділяти житлові і похованальні комплекси, які можуть бути віднесені до верхівки мешканців городища, наприклад, поховання у житлі №29²⁹. Не виключено, що частина цієї верхівки вже тоді звалася боярами. На жаль, до останнього часу питання про походження боярства на Русі розглядалося без врахування археологічних матеріалів VIII ст. А саме такі матеріали містяться у досі не опублікованій праці Д.Т.Березовця

«Руси в Подніпров'ї» (доповідь на XIV конференції ІА АН УРСР) і графічних матеріалах, котрі ілюструють аргументи дослідника³⁰, де автор зробив наголос більше на етнічних, аніж соціальних аспектах проблеми. Опубліковані праці Д.Т. Березовця, присвячені цій проблемі³¹, містять його висновки у найстисливішому вигляді, і саме вони стали об'єктом критики, передусім за відсутність археологічних матеріалів, що підтверджували б висновки дослідника³². Однак, як наведені вище матеріали, так і зібрані Д.Т. Березовцем, переконливо свідчать про те, що широке коло питань, пов'язаних з формуванням Київської держави, ще тривалий час буде об'єктом уваги істориків і — дедалі частіше — археологів, все більшою мірою ґрунтуючись на матеріалах археологічних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — Т.1. — М.: Прогресс, 1986. — С.203-204.
2. Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — С.374.
3. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М.: Наука, 1990. — С.144.
4. Прицак О. Походження Русі. //Хроніка-2000. — 1993. — № 3-4. — С.52.
5. Литаврин Г.Г. Формирование и развитие Болгарского раннефеодального государства (конец VII — начало XI в.) //Раннефеодальные государства на Балканах VI-XII вв. — М.: Наука, 1985. — С.171.
6. Фасмер М. Указ работы. — С. 259.
7. Завадская С.В. «Болярин» — «боярин» в древнерусских письменных источниках //Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985 год. — М.: Наука, 1986. — С. 89-94.
8. Фроянов И.А. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории СССР: Материалы и исследования. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. — С.79-81; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — М.: Наука, 1982. — С.251; Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в древней Руси. — Л.: Наука. 1983. — С.41-46.
9. Лимонов Ю.А. Летописание //Советское источниковедение Киевской Руси. Историографические очерки. — Л.: Наука, 1979. — С.34;
10. Рыбаков Б.А. Там само.
11. Новосельцев А.П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель //ВИ. — 1991. — №2-3. — С.3-20;
12. Мощя О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К.1993. — С.109-112.
13. Прицак О. Вкз.праця. — №2. — С. 32.

14. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К.: Наукова думка, 1989. — С.19; Орлов Р.С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 230;
15. Средневековая Ладога: Новые археологические открытия и исследования. — Л.: Наука, 1985. — 192 с.; Толочко П.П. Вказ.праця. — С.20-23.
16. Ловмянский Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и средневековье. — М.: Наука, 1978. — С.96-97.
17. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К.: Наукова думка, 1992. — С.110.
18. Верещагин Е.М. Великоморавский этап развития первого литературного языка славян: становление терминологической лексики // Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. — М.: Наука, 1985. — С.222.
19. Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) — К.: Наукова думка, 1990. — С.151-152.
20. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — поч. IX ст. — Суми, 1994. — С.14-15.
21. Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К.:Наукова думка, 1990. — С.108.
22. Щеглова О.А. Проблемы формирования славянской культуры VIII-X вв. в Среднем Поднепровье: (памятники конца VII — первой половины VIII вв.). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1987. — С.13.
23. Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. — К., 1963. — С.74-76; Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва — К.: Наукова думка, 1970. — С. 42-45.
24. Словник гідронімів України. — К.: Наукова думка, 1979. — С.474-475.
25. Толочко П.П. Історико-географічні умови виникнення Києва // Украйнський історико-географічний збірник. — Випуск 1. — К.: Наукова думка, 1971. — С.61-68.
26. Ураї-Кехальми К. К вопросу об образовании кочевых государств (на материалах даурской племенной конфедерации ХVII в.) // Урало-алтайстика: Археология. Этнография. Язык. — Новосибирск: Наука, 1985. — С.129.
27. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С.109-112; Крыганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Полоння // Археология. — 1993. — №2. — С.59-60.
28. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. — К.: Наукова думка, 1990. — С.38-41, 46-47.
29. Юрченко С.П., Сухобоков О.В. О погребальной обрядности носителей памятников волынцевской культуры // Археология и история юго-востока Древней Руси: (материалы научной конференции). — Воронеж, 1993. — С.41-42.
30. Березовец Д.Т. Русы в Поднепровье: (доклад на XIV конференции ААН УССР) // Фонди Сумського краєзнавчого музею.

31. Березовець Д.Т. Слов'янини і племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — Т.XIX — С.47-66; Березовець Д.Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. — 1970. — Т.XXIII. — С.59-74.

32. Плетнєва С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. — М.:Наука, 1989. — С.270.

Priymak V.V.

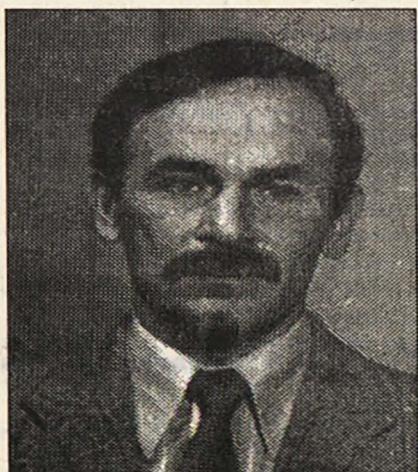
On the Issue of Appearing the Term of «Bolyary» in Rus

Resume

The article enlightens the issue of appearing the term of «bolyary» (or «boyary») in Rus. Written sources describing events of the end of the 8th — beginning of the 9th centuries (establishing Judaism in Khazar kingdom followed by series of uprisings; anti-Khazar riots in Crimea; accepting the title of Kaghan by the Kiev's King) and archaeological data are compared. A special attention is drawn to early towns dated by the 8th century, in the South-East of Europe (Kiev, Chernigov, Pastyrskoye, Bititsa), where a social layer of king's personal army called «bolyary» is supposed to appear first. A burial found in the hut-circle № 29 of the Bititsa hillfort may be classified as «bolyary»'s.

01.03.1994.

Михайло СЕЛІВАЧОВ

Кандидат мистецтвознавства.
Народився 1946 р. у Києві. 1970 р.
закінчив Інститут мальстрма,
скульптури та архітектури
ім. І. Рєпіна у Ленінграді. Старший
науковий співробітник інституту
мистецтвознавства,
фольклористики й етнології
ім. М. Рильського НАН України.
Автор і співавтор ряду
монографій, більше 100 наукових
статей з проблематики
українського народного мистецтва.

© СЕЛІВАЧОВ М.Р.

ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ КИЇВЩИНИ

Висвітлюються розвиток дерев'яної церковної архітектури, маловідомі пам'ятки XVII-XIX ст. на території Київщини.

Монументальне дерев'яне будівництво України найбільше відоме за пам'ятками карпатської зони, а в останні роки, завдяки публікації фундаментального дослідження С. Таранушенка¹, ще й Лівобережжя. Менше вивчений доробок майстрів Середнього Подніпров'я. Втім, іще на початку ХХ ст. про дерев'яні церкви Київщини з'явилися друком десятки розвідок. І найбільше зосереджувався тоді на цьому предметі В. Щербаківський². Чимало спостережень, описів, фотографій і окремі пласти, розрізи пам'яток Київщини було також опубліковано у працях Г. Павлуцького³, О. Новицького⁴, Ф. Ернста⁵, інших авторів⁶.

Майже всі публікації розпорашені в тогочасних продовжуваних виданнях, періодиці й відомі тільки фахівцям, як і самі досліджувані на початку століття пам'ятки, що в переважній більшості не дійшли до наших днів. Разом з тим у Київській області збереглося близько тридцяти дерев'яних церков і дзвіниць XVII-XVIII ст., які до 1980-х рр. навіть не згадувалися (за винятком трьох-чотирьох) у науковій літературі⁷.

Завдяки традиційності народної творчості ті споруди, що дійшли до нас від XVII, XVIII, інколи навіть XIX ст. — зберегли чимало архаїчних рис, допомагаючи цим реконструювати деякі особливості забудови стародавнього Києва, який за нечисленними винятками був містом всуціль дерев'яним⁸. Саме у велиокняжному Києві з його грандіозним будівництвом були, очевидно, найсприятливіші умови для формування і вдосконалення стилістики дерев'яного зодчества. Тут з'являлися всі прототипи храмів, які згодом розвинулися у різних землях Київської Русі. На користь цього свідчить аналіз конкретних пам'яток, усні передання.

Уже по тридцяти літах після того, як 988 року Володимир Святославич «повель рубити церкви», саксонський єпископ Гитмар Мерзебурзький занотував у своїй хроніці існування в Києві чотирьохсот храмів⁹. Якраз тоді, між 1020 і 1026 рр. «горододілець» Мироніг¹⁰ поставив у Вишгороді, північній околиці Києва, п'ятидільну церкву Бориса і Гліба, де були поховані причислені до лику святих страстотерпців сини Володимира¹¹. Та побудована не дуже вдало, вона погано витримувала вагу п'ятьох бань. Тому вже у 70-х рр. XI ст. інший із відомих нам на ім'я давньоруських зодчих Ждан-Микола за наказом Ізяслава Ярославича спорудив на цьому ж місці нову дерев'яну церкву, цього разу однобанну.

У XII ст. кількість київських церков, більшість яких були дерев'яними, зростає до 600¹². Ця літописна цифра зовсім не здається перебільшеню, коли зважити на багатолюдність міста (за деякими оцінками тут жило до ста тисяч мешканців)¹³, невеликі розміри і дрібні приходи рядових храмів, наявність домових церков і таких, де не правилося, або відбувалися лише спорадичні богослужіння.

Зате після татаро-монгольської навали 1240 р. ми майже два століття не маємо відомостей про дерев'яне будівництво на

Мал. 1. Михайлівська церква. 1600 р. с.Дорогинка, Фастівський р-н. Перенесена до Музею народної архітектури та побуту України.

Київщині. Лише 1411 роком позначена згадка про церкву в Микільській Пустині¹⁴. Рекомендації щодо спорудження церкви, лікарні, огорожі – містяться в заповіті Василя Загоровського 1577 р.¹⁵

Розрізнені відомості вказують на існування ряду дерев'яних церков за доби середньовіччя, проте їхній вигляд і топографічна локалізація поки що гіпотетичні¹⁶.

Значно інтенсивніше провадилося будівництво у XVII ст. Фундаторами церков були заможні міщани, ієархи, групи «доброхотів». Серед них дійшли імена війта Ждана Федоровича, міщанина Миколи Тернавіота¹⁷. Сірійський архідиякон Павло Алепський засвідчив у 1654 р. поширення на Київщині трьох- та п'ятибанних церков, наявність ганків, точених опансьань¹⁸. Описи Павла багато в чому збігаються з виглядом нині існуючих пам'яток. Однак у XVIII ст. гонтове покриття зрубів почали замінювати дощаним.

Будували здебільшого з дубових та соснових колод, гембльованих у середині.

Зображення на плані Кальнофойського 1638 р., малюнки голландця Абрахама Вестерфельда 1651 р., гравюри стародруків та реконструкції дерев'яних споруд Києва, Чигирина, Суботова, виконані Г.Логвином¹⁹, П.Юрченком²⁰ та іншими, дають уявлення про пам'ятки того часу, що мають багато спільногого з формами західноукраїнського монументального будівництва XVIII і навіть XIX ст. А це ще раз говорить про центральне місце архітектури Київщини серед інших українських земель.

Інколи дерев'яним церквам надавали палацових форм: трапезні Києво-Печерської Лаври та Межигірського монастиря мали три-чотири фронтони²¹. Храми були досить місткими, налічували до трьох престолів, наприклад, Преображенська церква 1669 р. на Подолі²². Для покриття дахів уже з XVII ст. разом з гонтом застосовували бляху. В приміщеннях зберігалися архіви, міські і земські книги. Є відомості про рестравраційні роботи, здійснені італійцем Себастіано Браччі в Успенській п'ятибанній церкві 1613 р. на Подолі²³.

Якщо від XV-XVII ст. до нас дійшли звістки про близько 30 дерев'яних монументальних споруд на Київщині, то кількість пам'яток XVIII ст., про які менш-більш докладно повідомляють літературні джерела, сягає вже 150-ти. Більшість із

Мал.2. Онуфріївська церква. 1705 р.
с.Липянський Скиток, Васильківський р-н.

них були тризрубними і триверхими. Серед їх фундаторів — київські міщани Артем Кожум'яка, Кіндрат Бушум, удова Домника Андріївна, бургомістр Роман Тихонович, полковник Роде, священники Онуфрій Лекшенський і Симеон Ширіпа, мешканець Баришівки Павло Леснецький, митрополит Йоасаф Кроковський, архімандрити Лаври Йоанікій, Зосима, Лука. Будували і на казенний рахунок.

Майже завжди церкви оточувалися дерев'яною огорожею. Перенесення храмів з місця на місце та перейменування їх у зв'язку з цим було звичним. Будівництво тривало від одного до трьох років. Дерево старих церков використовувалося при спорудженні нових. Так було 1768 року при будівництві Іоанно-Златоустівської церкви у нагірному Києві²⁴, найпізнішої пам'ятки, що зберегла архаїчну форму квадратних стіжкових верхів.

Наддніпрянські дерев'яні храми майже позбавлені зовнішнього декору. Він обмежувався стримано профільованими, різьбленими лиштвами попід карнизами і ажурною орнаментацією надбанних хрестів, що часто є високомистецькими витворами народного ковальства²⁵. Головна сила естетичного впливу досягалася передусім архітектурними засобами. Це органічно взаємозумовлена відповідність між екстер'єром і внутрішнім простором, гармонійна тектоніка простокутних, гранчастих, округлих об'ємів, котрі з рухом угору стають усе легшими, динамічнішими, розчиняючись у повітрі невагомим мереживом хрестового візерунку.

Неабияка роль належить вдало знайденому масштабу і ритму простовисного дощатого шалювання з накладними рейками-нащільнниками і акуратним завершенням під карнизов. Воно надає архітектурним масам більшої стрункості, візуально об'єднуючи їх у скульптурно-пластичну цілісність. Продумане вписування споруди у середовище підкреслює її роль як організуючої вертикальної домінанти в ансамблі поселення, усьому навколоишньому ландшафті.

Невигадливу красу скромних дерев'яних пам'яток Подніпров'я чи не вперше оцінив Т.Г.Шевченко. «Козацька церква» — частий образ його поезій, тема малюнків. Працюючи в Новопетровському укріпленні над повістю «Прогулка с удовольствием и не без морали», він натхненно передає своє враження

Мал. 3. Покровська церква. 1740 р. м. Фастів.

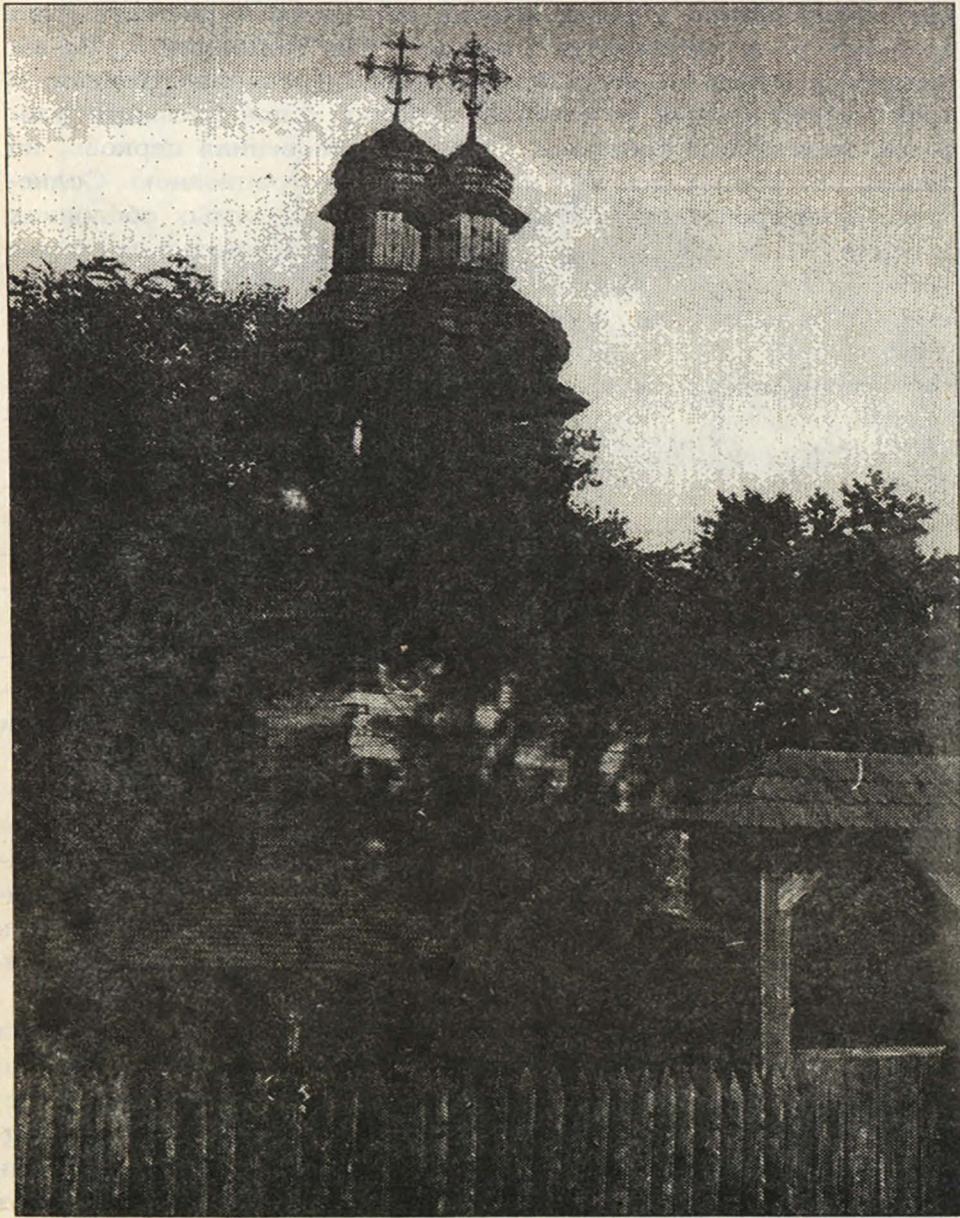
від огляду одного з таких зразків народного будівництва, що трапився йому десятиліття тому десь під Трипіллям: «...Ее вы увидите в каждом селе в Малороссии: деревянная, темная, о трех осьмиугольных конических куполах, с почерневшими узорами, железными крестами. Самая обыкновенная церковь, но теперь она показалась мне необыкновенно грациозною. Солнечные лучи трепетали розовым огнем на ее круглых оболонках и осьмиугольных бляхою крытых куполах. Развесистые старые вербы и стройные высокие тополи, окружая, полузакрывали ее, выпукло и мягко тушуясь солнечным розовым цветом. Виньетка, какой не увидите ни в самом роскошном кипсеке»²⁶.

Прекрасними пам'ятками, подібними до описаних Т.Шевченком, можемо і нині милуватись у надросянських селах Бородані, Бушеве (кол.Пруси), Житні Гори, Пищики, Острів, Чайки²⁷, Синява, у Креничах і Підгірцях Обухівського району, в Антонівці і Сухому Яру Ставищанського, Росаві й Тулинцях Миронівського, Товстому Лісі²⁸ Чорнобильського, Фастові, де Покровську церкву, за переказами, поставив у пам'ять свого шлюбу Семен Палій, та в інших місцевостях.

Легкі дерев'яні споруди не потребували спеціальних фундаментів. Досить було, як і при будівництві звичайної хати, розчистити місце, насипати підвищення — під будову і встановити у кутках кам'яні стояки, на які клали перший вінець зрубу — підвалини. На них ставили одвірок з вирізьбленою датою побудови і ім'ям майстра, як на одвірку дзвіниці в Острів Рокитнянського району, спорудженої 1804 р. Микитою Шаповаленком. Стіни зрубу із тесаних брусів, з'єднаних у кутках замками, обшальованіх гонтом або дошками, трохи звужувались догори, що зміцнювало споруду; робило її стрункішою, підсилюючи ілюзію висоти.

Форма завершень дерев'яних церков Київщини зумовлена конструктивним завданням перекриття квадрату і переходу до восьмигранної оболонки. Розв'язуючи його, застосовували систему так званих заломів: на вертикальному зрубі стін споруджували піраміdalний зрізаний зруб, на якому знов ставили менший простовисній. Майстри Подніпров'я робили у великих храмах до трьох заломів. Та серед пам'яток, що зребеглися до наших днів, переважають маленькі церковці, верхи яких

Мал.4. Покровська церква. 1740 р. м.Фастів.
Після реставрації 1970-х рр.

по одному-два заломи. У верхніх вінцях зрубів влаштовували різьблені сволоки для протидії розпору.

Церкви на Київщині здебільшого закладали тридільними. Рідше споруджували п'ятидільні, хрещатого плану. Зразками такого типу є Миколаївська 1730 р. в Синяві Рокитнянського району та одноіменна 1752 р. в Росаві під Миронівкою. Щоб збільшити площу тридільного храму до нави (центральної частини) інколи прибудовували з півдня і півночі такі ж притвори, які стояли зі сходу і заходу. Подібної переробки, мабуть, зазнали церкви Різдва Богородиці 1777 р. в Антонівці (Ставищанський район) і Миколаївська 1758 р. в Чайках на Богуславщині.

Вододіл Дніпра і середньої течії Росі ділить правобережну Київщину на дві зони щодо поширення типів пам'яток. На північ переважають невеликі споруди, вирішення яких загалом наближається до волинського народного будівництва. На південь все частіше трапляються високі храми значного розміру і струнких пропорцій, що тяжіють до широко представленої в літературі групи пам'яток Уманщини (південь сучасної Черкаської області і північний захід Кіровоградської).

Розвиток дерев'яної народної архітектури Київщини протягом віків формувався на ґрунті місцевих художніх смаків і традицій. Давне поширення трьохкамерного житла полегшуvalо освоєння будівничими і трьохчасної конструкції християнської літургійної споруди. Виходячи зі свого багатовікового досвіду житлового й громадського будівництва, народні майстри своєрідно осмислювали цю концепцію, внаслідок чого з'явилася самобутня архітектура, хоча пам'ятки, що дійшли до нас від XVII-XVIII ст. вже позначені рисами впливу ренесансу, бароко, класицизму.

Ренесансу ми зобов'язані появою криволінійних бань і оболонок, що замінювали попередні стіжкові завершення, часом повторюючи їхні важкі пропорції (фастівська Покровська церква 1740 р. до реставрації 70-х рр. ХХ ст.). Щоправда, на Київщині стіжково-шатрові верхи виявилися життезадатними і округлим баням так і не вдалося їх витіснити. Натомість маківки-оболонки вже від XVII ст. завжди робилися грушастими, з перехватом-шийкою і ковнірами-криками.

Мал.5. Різдвябогородична церква. 1777 р.
с.Антонівка, Ставищенський р-н.

Доба барокко сприяла поширенню хрещатих планів, гранчастих зрубів замість квадратових, що викликало примхливу гру світла й тіні на ламаних поверхнях споруд. Вплив рококо надав вже більшої легкості, витонченості, зробив пропорції стрункішими. Класицизм позначився майже на всіх київських пам'ятках, залишаючи по собі притвори з двосхилими дахами, ганки з спарованими колонами, півциркульні вікна, ампірні дзвіниці над західнім входом, а при радикальніших передбудовах — заміну традиційних трьох верхів однією великою банею над центральним об'ємом. Нарешті, «реконструкції» другої половини XIX ст. — початку ХХ ст. характеризувались штучним додаванням деталей у формах пануючого у тогочасній церковній архітектурі еклектичного «русько-візантійського» стилю.

Нам невідома жодна дерев'яна церква Київщини, споруджена після початку Першої світової війни. В 1920-1930 рр. було

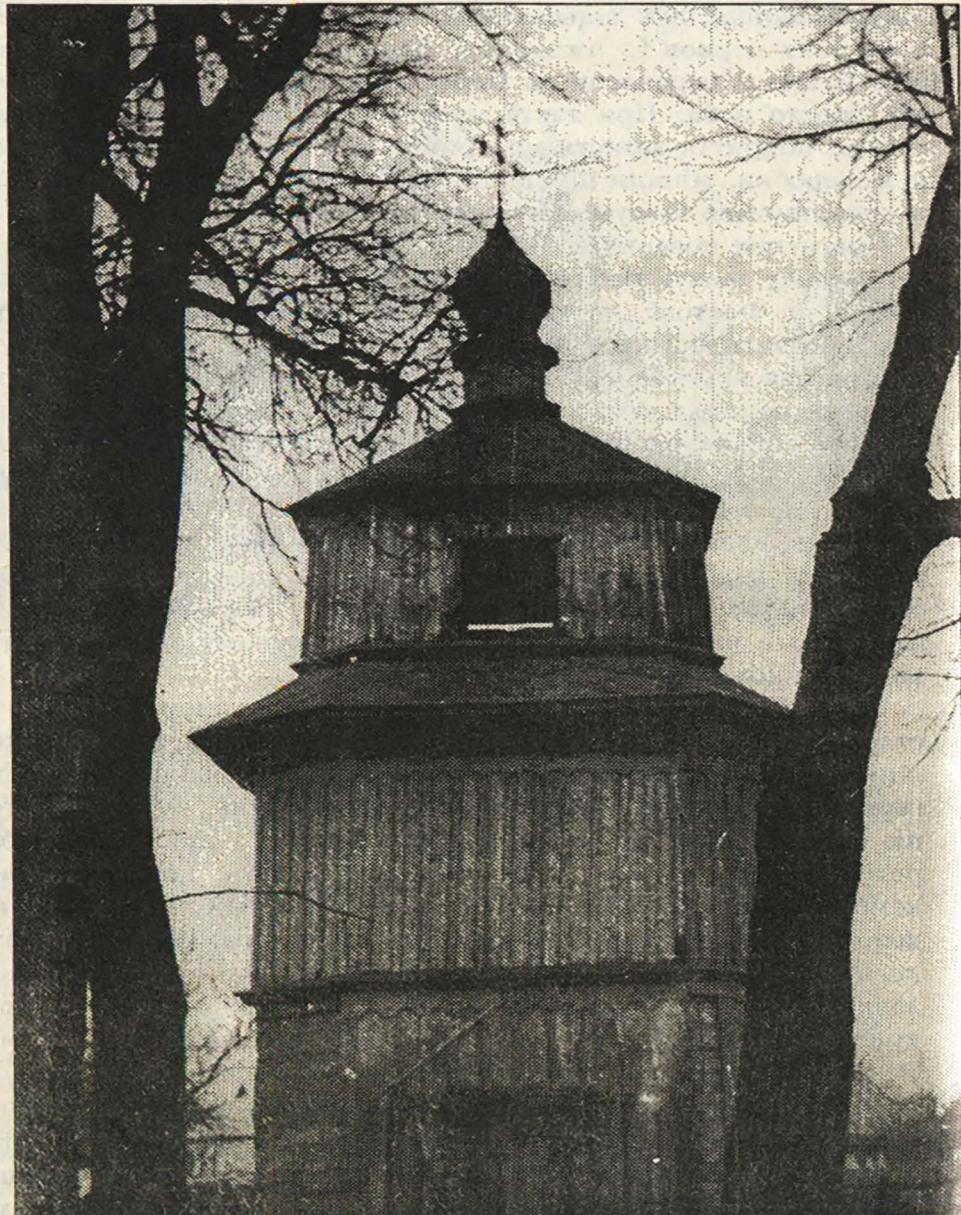
знищено понад 90% сільських храмів. У 1960-70-і рр. кілька дерев'яних церков (з Андрушів, Дорочинки, Острійок, дзвіницю з Бушева) перенесли до Переяславського та Київського музеїв просто неба. При такій музефікації відтворювали давнє гонтове покриття замість модерного бляшаного, усували пізніші переробки, міняли пропорції й обриси верхів. І це, звичайно, порушувало безсумнівну автентичність пам'ятки²⁹.

Прагнення повернути найраніший вигляд інколи переходить оптимальну межу. Бачимо це на прикладі Покровської церкви 1740 р. у Фастові, реставрованої наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Орієнтуючись на архаїчний прийом вирішення дзвіниці, зруб якої не має шалювання, автори проекту реставрації визнали за можливе не шалювати й самої церкви. Хоч остання, на відміну від дзвіниці, складена з різномакового матеріалу і позбавлена чіткої модульної структури, утвореної ритмом однорідних плах з виразним текстурним рисунком, яка й надає принадності стінам дзвіниці. Крім того, далеко не найкращий стан збереженості зрубу церкви, незахищеного шалюванням від атмосферної вологи, швидко призведе до його деформації, псування. Це вже зараз помітно навіть при побіжному огляді пам'ятки. Явну помилку не пізно виправити.

Згідно з законами народного мистецтва, творами якого є старовинні дерев'яні храми Київщини, працею сотень поколінь, шляхом незліченних повторів, варіацій і видозмін конфігурації об'ємів, пропорцій, мас, кривизни бань, кутів дахів тощо — досягнуто багатої розмаїтості форм. Та разом з тим збережено спільно-українську стильову єдність: це симетрична комбінація бічних об'ємів навколо центрального, завершення кожного зрубу окремим верхом, загальна піраміdalність композиції, викликана прагненням до більшої висоти. Та головне, зовнішній вигляд правдиво виражає внутрішній простір, розкритий окові знизу додори, на відміну від дерев'яних храмів Росії чи Польщі, перекритих як правило, стелею.

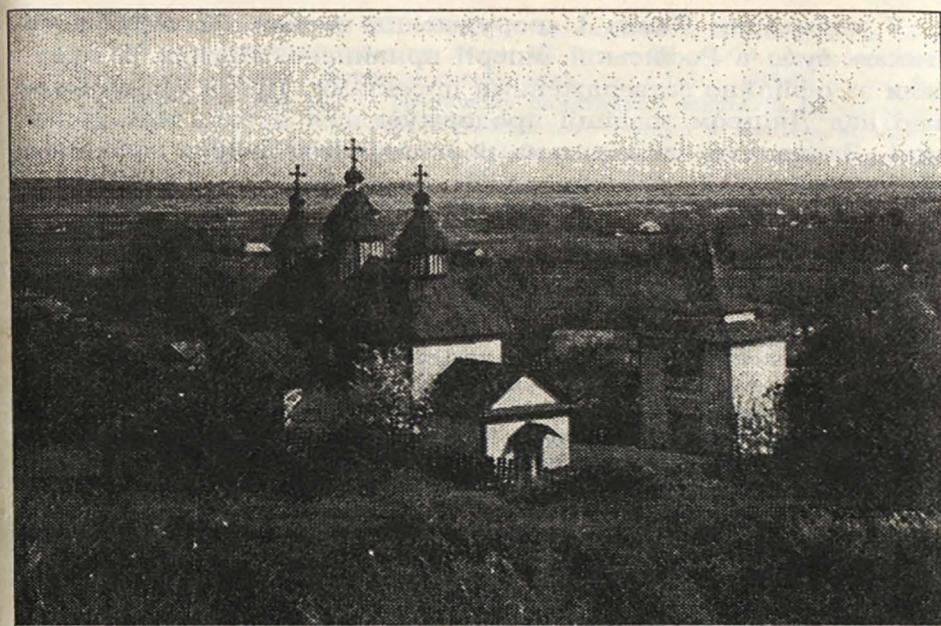
Успішно розроблялася проблема синтезу мистецтв. Головним художнім прийомом був контраст між скромним, навіть аскетичним зовнішнім виглядом посірілих від часу дерев'яних стін — і приголомшуючим пишністю інтер'єром, де всі органи відчуттів людини одночасно вибрали потік естетичної інформації. Око раділо, споглядаючи гармонійні барви живопису,

Мал. 6. Дзвіниця Михайлівської церкви. 1804 р.
с. Острів, Рокитнянський р-н.

Мал.7. Михайлівська церква. 1742 р.
с.Піддірі, Обухівський р-н.

дтінюваного свіжістю тканих і вишитих рушників, вищукану різьбу позолочених царських врат, які чи то важко мигтіли у відблисках свічок, чи роз'яснювалися від світла панікалила, або раптом спалахували під сонячним променем. А десь угорі, над різьбленими сволоками заломів, злітали нестримні в своїй сміливості бані, що ледве вгадувались у сизих хмарах п'янкого фіміаму, який підносився до суворого ліку Саваофа. З великосаженної висоти купола свого Вседержитель мовчки благословляв мирян під могутнє багатоголося хорів Бортнянського, Березовського, Веделя. Можна жалкувати, що в нашому краї саме нетривкому дереву судилося стати найуживанішим будівельним матеріалом. Але ця недовговічність дерев'яних споруд, які рідко служили більше трьохсот років, змушувала майстрів будувати знову і знову, вдосконалюючи конструкції, шукаючи нової естетичної виразності, відповідної художнім уподобанням кожної наступної епохи.

У царювання Павла I спорудження церков «малоруського стилю» було в Російській імперії припинено. Відтоді їх будували за офіційно затвердженими проектами. Проте сформульовані над Дніпром традиції продовжувалися в Галичині, Буковині, Закарпатті, де сільська церковна архітектура лишалася галуззю національного і народного мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Таранущенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К.: Будівельник, 1976.
2. Щербаковский В.М. К вопросу о типах старинных малорусских церквей //Археологическая летопись Южной России (далі – АЛЮР). — 1904. — 6. — С.232-235; Результаты археологической экскурсии в Сквицкий и Радомысловский уезд (Киев.губ.) летом 1904 г.//Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). — К.,1904. — Кн.18. — Вып.1. — Отд.І. — С.27-35; Деревляні церкви на Україні і їх типи //Записки Наукового Товариства ім.Шевченка у Львові (далі – ЗНТЩ). — 1906. — Т.74. — Кн.6. — С.10-32; К вопросу о деревянной архитектуре малорусских церквей Киевской губернии XVIII века //Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. — М.,1907. — Т.І; Архітектура у різних народів і на Україні. — Львів, К., 1910; Українське мистецтво. Вип.І. Деревляне будівництво і різьба на дереві. — Львів-К., 1913; Ілюзійне підвищення внутрішньої високості українських церков //Записки Українського Наукового Товариства в Києві. — 1914. — Кн.XIII. — С.155-167.
3. Павлукский Г. Деревянная церковная архитектура Юго-Западного края в XVII и XVIII ст.ст. //ЧИОНЛ. — К., 1904. — Кн.18. — Вып.І. — С.21-23; виклад цієї ж доповіді в «АЛЮР». — 1903. — С.383-385; Наиболее ранние свидетельства литературных памятников о построении деревянных церквей малорусского типа //ЧИОНЛ. — 1904. — Кн.18. — Вып.2. — С.40-42; виклад цієї ж доповіді в «АЛЮР». — 1904. — С.45; Изображение храма в древнейших южнорусских миниатюрах //ЧИОНЛ. — 1906. — Кн.19. — Вып.2. — С.207-208; Древности Украины:Деревянные и каменные храмы. — К.: Изд.Императ.Моск.Археол.Об-ва, 1905. — Вып.І; О влиянии деревянного церковного зодчества на архитектурные формы каменных храмов в Киеве XVII и XVIII веков //Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. — М., 1907. — Т.І; Деревянное церковное зодчество на Украине.//История русского искусства. — М.: Изд-во І.Кнебель, 1910. — Т.2. — С.337-360; О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества //Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. — М.,1911. — Т.2. — С.47-58; Стиль барокко на Украине: Деревянное церковное зодчество //ЧИОНЛ. — 1912. — Кн.22. — Вып.ІІІ. — Отд.І. — С.89.
4. Новицкий А.П. Чертты самобытности в украинском зодчестве //Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. — М., 1911. — Т.2. — С.59-72.
5. Эрист Т. Розобранный церковь в с.Н.Петровцы //Искусство в Южной России. — К., 1913. — № 9-10. — С.451-453.

6. Див.: **Доманицкий В.Н.** Отчет об археологической экспедиции в Звенигородский уезд Киевской губернии летом 1901 г. — К., 1903; Известия Императора Археолог. Комисс.: Вопросы реставрации. — СПб., 1909-1916. — Вып. 4-17; [Щербаковский Д.] О различных памятниках искусства малороссийских церквей // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. — М., 1907. — Т. 1; [Щербаковский Д.] Деяки дрібниці українського церковного будівництва // Сяйво. — К., 1913. — Ч. 7, 8, 9. — С. 204-205. — Підп.: Д. Щ.; **Його ж.** Українські деревляні церкви: Короткий огляд розробки питання // Зб. секції мистецтва Укр. Наук. Т-ва. — К., 1921. — С. 80-102.

7. Після написання цього тексту (1982 року) журнал «Образотворче мистецтво» відмовив у його публікації (вийшов у світ 1-й том каталога «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР». — К.: Будівельник, 1983. — 160 с. — 401 ілл.), у якому вміщено стислі довідки про більшість розглянутих нижче пам'яток.

8. **Зорін О., Кутовий О., Розенберг В.** Київ X-XIII століть: Карта-реконструкція / Передмова П. Юрченка. — К.: Мистецтво, 1972.

9. Thietmaki Cheonicon // Monumenta Poloniae Historica. / Wydal A. Bietowiecki. — Lwow, 1864. — Т. I. — С. 231-319 (Скорочений переклад див.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874; Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992).

10. **Чепелик В.** Так створювались шедеври // Прапор комунізму. — К., 1980. — 30 жовт.

11. Див.: **Никольский Н.** Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (Х-ХI вв.). — СПб., 1906. — С. 255.

12. Пожежа 23-24 липня знищила на Подолі та у горішній частині міста близько 600 церков (Полное собрание русских летописей: Радзивилловская Летопись. — Л.: Наука, 1989. — Т. 38. — С. 104-105).

13. **Київ: Енциклопедичний довідник.** — К.: Гол. ред. УРЕ, 1981. — С. 10.

14. **Павлуцкий Г.** Вказана праця 1911 р. — С. 48.

15. **Архив Юго-Западной России.** — К., 1859. — Ч. 1. — Т. I.

16. Див.: **Іващенко-Бадзюк Юлія.** Маловідомі дерев'яні церкви Києва періоду Середньовіччя та Відродження // Наша Віра. — К., 1993. — № 10(42). — С. 4-5.

17. **Новгородцев В.И.** Географическое описание города Киева, сочиненное киевского гарнизона поручиком Василием Ивановичем Новгородцевым с прибавлением описания Киево-Печерской Лавры и всех к оной принадлежащих мест, разных ведомостей о киевских монастырях и церквях и географического описания всего Киевского наместничества вообще и его всеми оного уезда (рукопись 1807 г. с оригинала 1784 г.) // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К. — 1874. — С. 125-155.

18. Путешествие антиохийского патриарха Макария в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1896-1900. — С. 18-80, 185-189.

19. **Логвин Г.** Чигирин, Суботів. — К., 1954. — 72 с.

20. **Юрченко П.Г.** Дерев'яна архітектура України. — К., 1970. — 192 с.

21. Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 3. — С. 25.

22. **Новгородцев В.И.** Вказана праця.

23. **Драган М.** Українські деревляні церкви. — Львів, 1937. — С. 06

24. Ернст Ф. Дерев'яна Златоустівська церква на Старому Києві. // Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства (далі – ЗСМ). — К., 1921. — Т.І. — С.75-78.
25. Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII-XVIII ст. // ЗСМ. — Т.І. — С.31-38.
26. Шевченко Т. Повна збірка творів. — К., 1939. — Т.4. — С.317.
27. Церква у Чайках згоріла наприкінці 1980-х рр.
28. Церкву в Товстому Лісі демонтували на початку 1990-х рр.
29. Показово, що після запровадження Богослужіння у Михайлівській церкві 1600 р. (перенесений до Музею народної архітектури та побуту в Києві з с. Дорогинка під Фастовим) у ній знову влаштували ліквідований перед тим західний притвор.

Selivachev M.R.

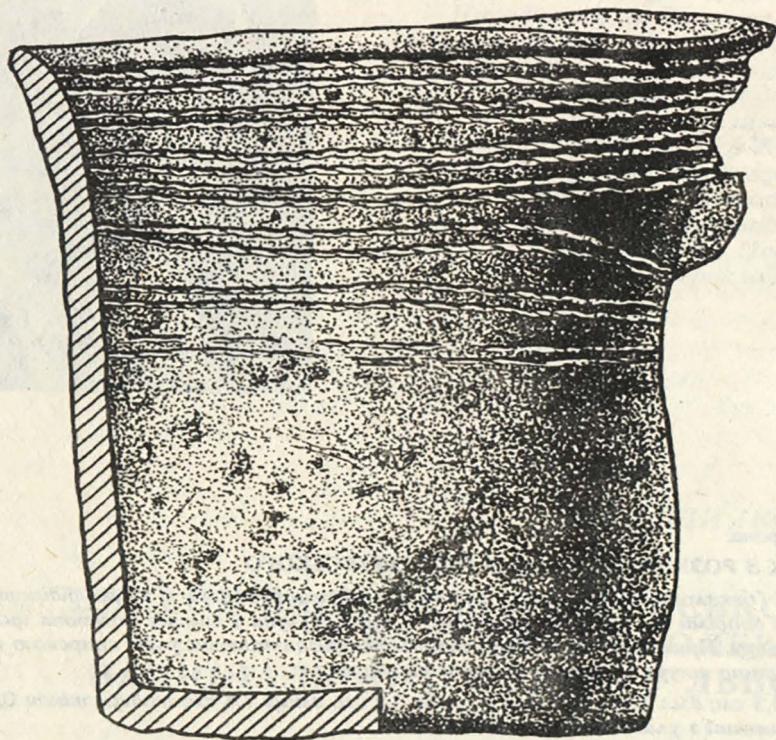
Wooden Churches in Kiev Region

Resume

The article gives an information about 30 little-known wooden churches the author investigated in the Sixties in Kiev region. Some photos are published for the first time.

06.05.1994.

ПУБЛІКАЦІЙ

На звороті:

КУБОК З РОЗКОПОК ВАДИМА ІІІЕРБАКІВСЬКОГО

КУБОК (бокаловидна посудина) ліпний циліндричної форми, зі злегка відгинутими назовні бінцями та наліпом у верхній частині тулуба у вигляді сегмента циліндра без отвору. Прикрашений відбитками семи горизонтальних рядів спареного подвійного витого шнуря у верхній частині посудини.

Вис. 11,3 см; дм.: бінця 10,7 см, тулуба 8,9 см, денця 7,8 см; товщ. стінок 0,5-0,8 см. Склепінний з уламків, догінсований.

Глина з домішками зерен шамоту, поверхня ангобована, тепло-коричневого кольору, підліскована.

Походить з кургану біля хут. Гречаники Переяславського повіту Полтавської губ. Розкопки В.М.Ієрбаківського 1913 р.

Посудина привертала увагу дослідників¹. Віднесена І.І.Артеменком до зразків керамічного комплексу середньодніпровської культури², хоча приведений ним у монографії малюнок має ряд неточностей та реквіструєтивні вади³. Під час останньої війни кубок був розбитий. Реставрований за уламками А.Ф.Гайдаем, 1993 р.

Перша третина II тис. до н.е. Середньодніпровська культура.

ПКМ, повторне надх. 1994 р.

Літ.: 1. Рудинський М. Археологічні зборки Полтавського музею. // Зб., присвячений 35-річчю Музею.- Полтава, 1928.- Т. 1.- С.29.- Табл. III, мал.7.

2. Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. // МИА.- М.: Наука, 1967.- № 148.- С.79.

3. Там само. — С.75. — Рис.44, 2.

© Супруненко О.Б., мал. Золотницької Т.М.

Ярослава ПАВЛИЧКО

Дослідник історії мистецтва.
Народилася на Прикарпатті,
поблизу старовинного Дрогобича.
Освіту здобула у Львівськім
університеті, поєднуючи
навчання із працею в
Національному музеї у Львові.
Вивчає українське сакральне
мистецтво. Автор ряду
публікацій та бібліографічних
показчиків. Поетка,
перекладачка.

© ПАВЛИЧКО Я.

ВНЕСОК ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО В РОЗБУДОВУ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ

Перше неповне десятиліття, коли ще музей тіснився при митрополичих палатах Андрея Шептицького в соборі св.Юра, і коли тільки почала творитися історія чи не найкращої нині збірки української старовини, Вадим Щерbakівський стояв побіля духовних основ цього музею: він брав щонайактивнішу участь у формуванні цієї рідкісної збірки сакрального мистецтва.

Музейний архів та збірник до 25-ліття Національного музею подають інформацію про невеликий відрізок часу — всього три роки: 1908-1910¹, коли В.Щерbakівський потрапляє в число семи працівників цієї науково-мистецької інституції, які тут працювали мало не із самого часу заснування музею — тоді ще Церковного². Цей період музейного життя позначений в основному збиральницько-експедиційним процесом.

А потрапляє вчений до Львова цілком за несподіваних обставин 24 грудня 1907 року. Тоді, вийшовши з київської тюрми, замість «виселення у Вологодську губернію», завдяки клопотанню свого приятеля Миколи Біляшівського, опинився В.Щербаківський за кордоном. У своїх спогадах іздалекої Праги він буде пізніше згадувати:»В січні 1908 року для лікування від плевриту я опинився в Львові біля Абаїї, де познайомився з Петром Карманським і якраз через нього з галицьким митрополитом Андреєм. Митрополит зацікавився моїми працями на полі народної археології, читає мою статтю про українські церкви («З.Н.Т-ва Ш.», 1906 р.). Досить довго розпитував мене про мою працю і наміри та предложив мені працювати у своєму музею, коли я вернувся до Львова. Це й рішило мое дальнє перебування у Львові.»³

Працювати в Церковному музеї В.Щербаківський розпочав на початку травня 1908 року технічним помічником директора І.Свєнціцького, намагаючись ретельно виконувати всі доручення. Найяскравіші спогади залишив він про цей період, бо «...там була праця в радості і радість у праці.»⁴

Попри різnobічні аспекти музейного життя, він багато подорожує по селах та містах Галичини, Буковини, Бойківщини, Лемківщини, Покуття, прагнучи якомога більше зафіксувати пам'яток старовини:»Я фотографував для музею церкви та дзвіниці і здіймав з них пляни...»⁵.

Точно окресленою кількістю світлин та рисунків у музеї нині можна назвати 21 од. збереження, з яких 12 фотографій, деякі із підписами самого виконавця і 9 рисунків, де також знаходяться автографи рисівника. Велика група світлин, що подана в його збірнику «Українське мистецтво. І. Деревляне будівництво і різьба на дереві» Львів-Київ, 1913 р. і ті, що переходять в музеї (неопубліковані) вимагають ідентифікування.

Із церковних комплексів в музейній збірці збереглося два — це с. Коршів та с.Ліски кол.Жукотинського деканату Станіславської обл. Дерев'яна церква Успіння Богородиці 1843 р. с. Коршів б. Коломиї, що «повстала із двох давніших парохій»⁶ (інв. № 27924/1) та дзвіниця (інв. № 27924/2). Дещо пізніше датована 1877 р. церква св. Миколая⁷ (інв. № 27923/1) та дзвіниця (інв. № 27923/2). Ці церкви є варіантом відомих вже в науці галицьких типів і відрізняються хіба що деталями та пропорціями.

Світлини дзвіниць та рисунки В.Щербаківського із Бойківщини, Покуття, Гуцульщини та інших місць Галичини свідчать

про їх різnotипність, цілий ряд формальних видозмін, що за знали пам'ятки в ході історичного процесу. Світлини відтворюють точно в найпотрібнішому ракурсі дзвіниці із врахуванням ландшафту, у рисунках відіграє особливу роль лінія та штрихування, де лаконічно, скрупими засобами передано основне. Тут можна простежити систему розвитку різних типів дзвіниць, починаючи від найпростішого — на двох стовпах — (дзвіниця в с. Прислупі, що на Бойківщині (інв. № 20136, з підписом «В. Щербак[івський] Присліп XIX в.»). Таку первісну форму нечасто можна було зустріти у ХХ столітті. Її архаїчний характер з бігом часу обростає конструкціями: дзвіниця у Ворохті XIX ст. (інв. № 20133/1). Тут вже бачимо чотири стовпи на основі, а також розкоси, що прикриті чотиристягним дахом. Правдоподібно, до ранніх належить і дзвіниця із с. Черче к. Рогатина (інв. № 20128/186). Значна кількість дзвіниць в рисунках та фотографіях із Бойківщини в основному XVIII-XIX ст. одноярусні чи двоярусні, з широким піддашшям в нижньому ярусі, а у верхньому — піраміdalne перекиття: с. Мшанець к. Ст. Самбора (інв. № 20066), с. Волосянка к. Сколе (інв. № 20071/129), с. Славське к. Сколе (інв. № 20089/147) із записом виконавця: «фото 1910 року».

Окрему групу цікавих дзвіниць вже введено в науковий обіг: с. Вітвиця к. Болехова (інв. № 198841/38)⁸, с. Бистрець к. Коломиї (інв. № 20169/31)⁹ і с. Підгороддя к. Рогатина (інв. № 20127/128)¹⁰.

Добре представлено в музейній колекції Покуття — околиці Коломиї та Снятиня. Це здебільшого рисунки В. Щербаківського. Тут переважає рідкісний тип дзвіниці з опасанням в Галичині — дзвіниця с. Печеніжин к. Коломиї (інв. № 20012/70), оригінально витягнуті вежі дзвіниць с. Зубрівці к. Снятиня (інв. № 20098/156), с. Хлібичин к. Снятиня (інв. № 20013) та с. Пістинь к. Косова (інв. № 20023/81). На всіх цих творах збереглися автографи рисівника та помітка «НТШ».

У червні 1909 року директор музею Іларіон Свенціцький доручає Вадимові Щербаківському обстежити навколоишні села Львова — Вовків, Кугаїв, Жиравку (теп. Пустомитівський район), де той продовжує фотофіксувати старовину. Рівночасно звідтіля він привозить 45 експонатів — церковні тканини, рукописи, декоративно-ужиткове мистецтво, за що був належно оцінений митрополитом Андреєм Шептицьким.¹¹ Із цих пам'яток виділяється унікальна гаптована плащаниця з Жиравки¹² та Вовківське Євангеліє — тетр XVI ст.¹³, які в історії ук-

райнської культури розкривають певний етап розвитку мистецтва.

З-поміж згаданих пам'яток найбільшою групою є група церковних тканин (див. статтю М. Гелитович «Давні церковні тканини, придбані В. Щербаківським для Національного музею у Львові» у цьому ж збірнику).

Друга цікава група предметів, привезена із цих сіл, — рукописні книги.

Найвизначнішою пам'яткою з цих є Євангеліє-тетр, із с. Вовкова¹⁴ (інв. № 6073. F°-198). Про її принадлежність церкві Введення до Храму Пречистої Богородиці засвідчує запис другої половини XVIII ст., коли візитацію парохій Львівської єпархії проводив М. Шадурський згідно розпорядження Аф. Шептицького. З цілковитою достовірністю, на підставі вищезазначеного, можна твердити, що цей рукопис зберігався тоді у Вовківській церкві, але чи ця книжка знаходилася тут від початку свого існування, або чи як вона потрапила сюди, на жаль, жодних записів ми не подибуємо, що утруднює подання історії її вивчення.

Євангеліє-тетр побудоване із статей: арк. 1-9 — «Сказаніє...», арк. 10-12 — «Преділовіє...», арк. 14-85 — «Євангеліє від Матвія», арк. 86-133 — «Євангеліє від Марка», арк. 135-215 — «Євангеліє від Луки», арк. 217-272 — «Євангеліє від Іоанна», арк. 273-283 — «Соборник з вказівками». Пам'ятка збереглася в цілості без втрат аркушів. Чіткий красивий півустав свідчить про здібного писаря-каліграфа.

Вовківське Євангеліє-тетр писане, правдоподібно, у місцевому скрипторії в одному із підльвівських або львівському монастирі, на те вказує цілий ряд палеографічних особливостей.

Для істориків мистецтва цінним є чотири мініатюри в Євангелії (арк. 13, 85, 134, 216) — євангeliсти Лука, Матвій, Марко та Іоан, виконані в стилі народного примітиву і не поズбавлені оригінальності почерку. Про їх мистецьке звучання неодноразово наголошували мистецтвознавці І. Свенцицький¹⁵, П. Жолтовський¹⁶, Г. Логвин¹⁷. Стосовно цієї пам'ятки існують суперечливі, скоріше полярні, оцінки. П. Жолтовський виділяє її як одну з кращих, виконану в народних традиціях¹⁸. «Надзвичайною сміливістю та впевненістю малюнка відзначаються не менш колоритні й темпераментні зображення Євангelistів у Євангелії XVI століття з с. Вовків»¹⁹. Г. Логвин акцентує увагу на «однотонність» мініатюр, відзначаючи при цьому певну мистецьку культуру передачі «моделювання об'ємів»²⁰.

Він вважає, що мистецьке оформлення цієї книжки свідчить про «певний творчий спад» мистецтва мініатюри в цілому процесі української графіки, базуючись на конкретній пам'ятці.²¹

Проте, без сумніву, майстер кола мініатюр Євангелія був добрым рисівником та колористом. Палітра холоднавих тонів зеленого, брунатного та голубого надає певної стриманості та елегантності в цілому.

П'ять заставок в книжці є типовими для XVI століття — плетінкового характеру. Переважають також плетінкові ремінці, де за основу взято геометричні фігури — ромб або чотирикутник. В такому ж стилі виконані ініціали.

Оправа завжди була парадним моментом книжки, і тому до неї була прикута особлива увага інтролігаторів — митців. Оформлення оправи Вовківського Євангелія-тетр характерне для XVIII століття. На чільній стороні оправи середник — «Розп'яття з пристоячими», довкола — шість медальйонів. Зверху та знизу також сцени «Розп'яття з пристоячими». На спідній стороні оправи — середник-сцена «Непорочне зачаття». Довкола дванадцять медальйонів — з них на шістьох — сцена «Розп'яття з пристоячими», на других шістьох — рослинний орнамент. По кутах — євангелисти. Зображення на оправах закомпоновані у ренесансні рамки. Обріз — золочений, орнаментований.

У Вовківському Євангелії XVI ст. мініатюри та інші мистецькі елементи книжкового оздоблення надзвичайно органічно поєднані з книжкою. Образна система пам'ятки синхронна тим змінам, які відбувалися у суспільному житті України.²²

На відміну від попередньої, друга пам'ятка — ірмологіон п. XVIII ст. не відома в мистецтвознавчій літературі, хоча своїм художнім рівнем та історичним значенням заслуговує на увагу.

Ірмологіон походить із Вовківської церкви²³ (інв. № 881, Q-156), зберігається в непоганому стані на 258 аркушах (розм. арк. 15,2×11,7 см ; розм. оправи 18,2×15 см). Складається він із «Последование всенощного...», яке закінчується текстом «Ирмось св. Григорію», далі «Последование всенощного», «Последование оутрени», «Каноны при оубиранию архиеере», «Заповеди Болгарскіе», вісім гласів, «Чинъ подобному», «Стрілы на Рождество Хво», «Начало стылица», «Божественная литургия», «Канон Рускій». Всі статті розташовані на п'ятилінійному нотному стані, вписаному у вертикальні рамки.

Як відомо, що у XVIII ст. друкована книга починає домінувати над рукописною, але такі книги як Ірмологіон, Метрик

та Пом'яники ще зберегли стару рукописну традицію²⁴. Щойно перший друкований ірмологіон з'явився 1700 року в друкарні І.Шумлянського, що при церкві Св.Юра у Львові.²⁵

На сторінках рукописних ірмологіонів особливе місце посіла народна орнаментика — пересічені між собою кола (в них ще звучать ремінісценції балканського типу, який так був поширеній свого часу в Україні у книжковій графіці), а також відгоміни тератологічного стилю (відчутно в групі ініціалів). На вовківському примірнику бачимо, як із бігом часу втрачається стильова краса орнаментаційних прикрас та привабливість. В плетінкових мотивах кінцівок звучить народна традиція, якою так багата орнаментика такого роду рукописів.

До розряду художнього оздоблення можна віднести і оправу ірмологіона XVIII століття. Заслуговує на увагу ромбовидної форми середник «Розп'яття з пристоячими» на чільній стороні оправи. Спідню сторону оправи, як і чільну, оздоблює широка орнаментальна рамка, а центральне поле на спідній оправі — система вертикальних смуг із бігунців.

Жодна із книг, привезених з експедиції В.Щербаківським, не зберегла так багато маргіналій. Одна із них на арк.1 «Сей ірмолой церкви волковской возд[виження] пр [ечис]ті Б[ого]род[и]ци» за підписом Шадурського, що свідчить про принадлежність до цієї церкви. Записи на книжці — це водночас її історія. Але зустрічаються записи нейтрального характеру. У Вовківському Ірмологіоні на арк.1 внизу запис 1708 року «місяця марта», який непричетний до якоїсь події чи факту, арк.216 — запис польською мовою «Pomoc moja od pana Boga», а також ряд молитовних записів українською та польською мовами і спроби пера.

По одній рукописній пам'ятці привіз вчений із сіл Кугайва та Жиравки. Дерев'яна кугайівська церква Богоявлення Христового — одна із пам'яток українського дерев'яного будівництва, належить до найраніших, датованих 1693 р., доводилася дочерною церквою вовківській, також дерев'яній, але значно пізнішій — 1896 року²⁶, зацікавила В.Щербаківського і «Метрикою 1731-1776 років»²⁷ (інв. № 6076, Q-2860). Метрика рукописна четвертого формату, (розм. 19×16,5×1,3 см), де на 83 аркушах українським скорописом двох типів (писарі Іван Левицький та Михайло Подсонський) і латинкою (писар невідомий) проведено «реєстрацію» важливих подій села XVIII ст. Побудована метрика із двох розділів: метрика хрещень 1731-1770 рр. і метрика вінчань 1731-1776 рр., фіксуючи якіось

півстоліття демографічного руху людності в одному з галицьких сіл тих часів. Водночас вона є важливим джерельним матеріалом для істориків, архівістів, літописців, задокументувавши наявний стан людності населеного пункту. Оправу рукопису можна датувати II пол. XVIII ст., для чільної сторони якої використано типовий традиційний поширений середник із сюжетом «Розп'яття з пристоячими», на спідній — «Непорочне зачаття». Вздовж країв оправи тиснений рослинний орнамент, по кутах — стилізована рослинна гілка.

На форзаці цінний запис про те, що метрику писав частково «писар Іван Левицький парох кугаївський 1731 р. місяця лютого 8 дня».

Великий за обсягом на 47 аркушів «Пом'яник храму Михаїла архангела 1779 р.» із дерев'яної церкви с. Жиравка 1770 року²⁸ (інв. № 6078, F-272; розм. 33,2×21 см). Як звичай, пом'яники здебільшого були необ'ємними, число аркушів сягало поза 15-20. Пом'яник жиравкавецької церкви — один з небагатьох відомих, що містить таку кількість аркушів. Форта, данина друкованій книжці, вводить нас в загальну характеристику пом'янника: *Сей пом'яникъ вѣ[а] горо// дніхъ и пр еес; но// мінаемихъ кти// торовъ и іерее// въ храмъ // стїго Михаила // Архангела // Еписасѧ Рокъ// Б[о]жі// ю Ψ ςο// Дн а Месѧ/цию // Іанваріа//*, що невідомий народний рисівник подає у фігурному обрамленні ромбовидної форми, нижню частину якого творять дві скрещені галузки пальм, а верхню — волюти, увінчані короною. Під цим ще один запис у фігурному картуші: *«Презвѣтерства іерею // Андрею Снѣгоровѣча// сотвори мъг[оспо]ди// здра віе// веси жиравкі».*

Уклад пом'янника традиційний. Двомовні тексти в лінійному обрамленні: раніші — українські, пізніші — польські, які писали різні писарі скорописом XVIII століття. З-поміж тих, кого поминали — Михайло Муза, Яків Шабльовий, Михайло Добош, Тимофій Когут, Олексій Сидор — українські прізвища, як показник того, що цю землю населяли українці.

В кінці «Пом'янника», на сторінках 43-44 текст: «Начало панаходи малої», на арк. 44 зв. — «Ектенія великая за усопшихъ...», на зв. 45 арк. — «Reyestr ktytorow», арк. 46-47 зв. — реєстр мешканців села, в якому відзначено поіменно, хто живе, а хто помер.

Із прильвівських сіл В.Щербаківський 1909 року разом із церковними тканинами та книгами привозить сім творів цер-

ковного ужитку, що в свою чергу можна покласифікувати на вироби з металу, декоративне дерево та одна плащаниця. Хронологічно пам'ятки охоплюють період XVI — поч.ХХст.

Група металу налічує п'ять творів: це — три лампади та по одній кадильниці і мирниці.

Найстарішою із вказаних пам'яток є лампада XVI—XVII ст. із с. Вовків (інв. № 6073, Дм-513; розм. 23×13 см) виконана традиційно, очевидно, місцевим майстром. За основу використано циліндричну форму з пелюстковим закінченням вдолі. Посередині лампаду прикрашає орнамент з химерно зігнутих листків, над яким на слабо профільованій шийці вирізано ряд круглих отворів. Ще вище — ажурний орнамент у формі розстроєних гілок з пелюстками.

Дві інші лампади належать XIX ст., але вони різняться своєю будовою. Лампада, яка походить із вовківської церкви (інв. № 6074, Дм-515; розм. 12×10,5 см) багатша композиційно. Її долішня частина, прикрашена ажурним орнаментом з восьмикутних зірок, крапель, секторів та зерен сочевиці, дзвоноподібна. Вдолі прикріплена прикраса, що нагадує два виноградні листки та розети.

Лампада із с. Жиравки (інв. № 6080, Дм-516; розм. 10×12 см), на відміну від попередніх, має накладні прикраси, проте форма її нагадує кулю, прикрашенну п'ятикутними зірками та двома стилізованими двоголовими орлами.

Значно раніше, ніж дві згадані лампади, кін. XVIII — поч. XIX ст., можна датувати кадильницю із Вовківської церкви (інв. № 6073, Дм-514; розм. 29×14 см), яка творить в музеї окрему групу згаданої пам'ятки. Робота виконана напівпрофесійно в одній із майстерень Галичини. Кадильниця нагадує чашу на тонкій ніжці з рельєфним орнаментом з пелюсток та листочків у верхній частині та радіально опуклих пружок на підставці. Її верхня частина — у формі дзвону з ажурними вирізами в чотири ряди. Завершує композицію чотирикінцевий хрест з поперечинами на кінцях рамен.

До робіт місцевих майстрів належить і вовківська мирниця (інв. № 6083, Дм-517; розм. 45 см). Вона за формуєю подібна до круглої гарматки із випуклою накривкою, на якій вирито монограмму IXS.

Дерев'яний ручний хрест XVIII ст. (інв. № Д-173; розм. 24,5+10,5×10,15 см) походить із Кугаївської церкви Богоявлення 1693 року. За класифікацією історика мистецтва Віри Свен-

ціцької його можна віднести до третьої групи, яку складають хрести XVIII ст.²⁹

Цей семиконечний хрест з ручкою, малими виступами на перехрещеннях та гладким обрамленням належить невідомому народному майстрові-примітивістові. Головною оздобою є «Розп'яття», яке він подає на вглиблених тлах. На звороті коронована Богородиця з дитям у фронтальній позиції, що вказує на зв'язок із західньою іконографією. Все це займає найважливішу частину хреста — себто середнє перехрестя. Довкруги кожного поля вирізаний зигзаг, деколи дуже густий. Обрамлення творить проста смужка.

Важливою деталлю для хрестів є написи. В кугайському хресті на горішньому перехресті читаємо: ІНЦІ ЦРЬ СЛАВИ, на середньому — ІС ХС НИКА, на долішньому МЛРБ (місце лобне рай бисть).

У наукову літературу вовківська плащаниця, як і лампади, кадильниця, мирниця та хрест не введені, в жодних каталогах не зафіковані, а проте ці пам'ятки заслуговують також на певну увагу. Плащаниця В.Щербаківського (інв. № 16060, I-3534; виміри 104×56 см) кін.XIX ст.; виконана в традиціях народного примітиву. На шовку кольору кіноварі зображені сцена «Покладення Христа до гробу» із мінімальною кількістю дійових осіб: Богородиця, яка сидить на стільці, підтримує голову Христа, справа — Іоанн двома руками на полотнищі підтримує ноги Христа. Вгорі — два ангели. На обрамленні традиційний напис.

Плащаниця повторює іконографію «Покладення до гробу», аналогії до якої ми зустрічаємо в українському іконописі, церковному шитті, а особливо — в антимінсах³⁰.

Мистецький внесок визначного українського археолога, етнолога, музейника, історика мистецтва проф. Вадима Щербаківського в Національний музей у Львові, без сумніву, заслуговує на окрему увагу та детальніше опрацювання, оскільки згадані пам'ятки творять одну із безперервних ланок в процесі вивчення українського сакрального мистецтва XVI-XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Двадцятьп'ять-ліття Національного музею у Львові: Зб. під редакцією директора музею І.Свенціцького. — Львів: Др-ня «Діло», 1931. — С.85.

2. Із 1905 року до 1911 року музей називався Церковний, з 1911 року – Національний музей у Львові.
3. Двайцятп'ять-ліття Національного музею у Львові: Зб. під редакцією директора музею І. Свенціцького. – Львів: Др-ня «Діло», 1931. – С.22.
4. Там само.
5. Там само.
6. Шематизмъ всего клира греко-католицкой Епархіи Станиславской на рокъ Божій 1910. – Станиславовъ, 1910. – С.77; Щербаківський В. Українське мистецтво. I. Деревляне будівництво і різьба на дереві. – Львів, Київ, 1913. – С.6.
7. Шематизмъ всего клира греко-католицкой Епархіи Станиславской на рокъ Божій 1910. – Станиславовъ. – С.78.
8. Щербаківський В. Українське мистецтво. I. Деревляне будівництво і різьба на дереві. – Львів, Київ, 1913. – С.26.
9. Там само. – С.24.
10. Там само. – С.25.
11. Двайцятп'ять-ліття Національного Музею у Львові: Зб. під редакцією директора музею І. Свенціцького. – Львів: Др-ня «Діло», 1931. – С.23.
12. Там само; Жолтовський П.М. Мініатюри XIV – першої половини XVII століття // Історія українського мистецтва: В шести томах. – Т.2. – К., 1967. – С.403; Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України XIII-XVIII ст. – К.: Либідь, 1992. – С.74-76; Гелитович М. Гаптоніані плащаниці зі збірки Національного музею у Львові // Українська культурна спадщина XVII-XIX ст.: Тези доповідей наук.-практичної конференції. – Київ, жовтень, 1993 р. – С. 73.
13. Свенціцький І. Прикраси рукописів Галицької України XVI в. – Вип.1-3. – Жовква, 1922-1923. – Ч.192-а,б,в,г.; Жолтовський П.М. Мініатюра XIV-першої половини XVII століття // Історія українського мистецтва: В шести томах. – Т.2. – К., 1967. – С.332; Логвин Г. З глибин: Давня книжкова мініатюра XI-XVIII століття. – К., 1974. – С.154-155. – Іл.LII.
14. Visitatio generalis ex Dicecesis Leopolien. – 1740-1743. – Т.XV. – С.64.
15. Свенціцький І. Прикраси рукописів Галицької України XVI в. – Вип.1-3. – Жовква, 1922-1923. – Ч.192-а,б,в,г.
16. Жолтовський П.М. Мініатюра XVI – першої половини XVII століття // Історія українського мистецтва: В шести томах. – Т.2. – К., 1967. – С.332.
17. Логвин Г. З глибин: Давня книжкова мініатюра XI-XVIII століття. – К., 1974. – С.154-156. – Іл.LII.
18. Жолтовський П.М. Мініатюра XIV – першої половини XVIII століття // Історія українського мистецтва: В шести томах. – Т.2. – К., 1967. – С.332.
19. Там само.
20. Логвин Г. З глибин: Давня книжкова мініатюра XI-XVIII століття. – К., 1974. – С.156.
21. Там само.
22. Там само. – С.154.

23. Visitatio generalis ex Dicecessis. — Leopolien. — 1740-1743. — T.XV. — S.65.
24. Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. — К., 1960. — С.129.
25. Свенціцький І. Каталог книг церковно-славянської печати. — Жовква, 1908. — С.44; Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. — К.: Вид-во Львів. ун-ту, 1960. — С.22.
26. Шематизмъ клира греко-католицкой митрополичнои архієпархії Львовской на рокъ 1910. — Л., 1920. — С.115; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — Т.3. — К.: Будівельник, 1985. — С.181.
27. Visitatio generalis ex Dicecessis. — Leopolien. — 1740-1743. — T.XV. — S.65.
28. Там само. — S.64.
29. Свенціцька Віра. Різьблені ручні хрести XVII-ХХ вв. — Ч.І. — Львів, 1939. — С.8-9 // Збірки Національного музею у Львові =Collectiones nationalis ucrainorum Leopoli.
30. Фондові збірки Національного музею у Львові; Степовик Д. Іван Щирський. — К.: Мистецтво, 1988. — С.92-103.

Pavlychko Ya.

V.Shcherbakovsky's Contribution in Forming the Collections of Lvov National Museum

Resumе

The article covers the years that V.Shcherbakovsky spent in Lvov (1903—1910) and his work in Lvov National Museum as an archaeologist, ethnologist, art historian and museum worker. The set of exhibits brought by V.Shcherbakovsky from expeditions is described, and their art and style analysis is given in the course of the development of Ukrainian art in the 16th—19th centuries.

14.03.1995.

Марія ЗВІРИНСЬКА-ГЕЛИТОВИЧ

Мистецтвознавець. Народилася 1962 р. у с. Лаврові на Бойківщині. Закінчила Львівське художнє училище ім. І. Труша та Київський державний художній інститут. Науковий співробітник відділу давньоукраїнського мистецтва Національного музею у Львові.

© ЗВІРИНСЬКА-ГЕЛИТОВИЧ М.

ДАВНІ ЦЕРКОВНІ ТКАНИНИ, ПРИДБАНІ В.ЩЕРБАКІВСЬКИМ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ

З Національним музеєм у Львові Вадима Щербаківського доля пов'язала досить випадково і на недовгий час (1908-1910 рр.) Однак, перебування його в музеї залишило помітний слід як у житті вченого, так і в історії цієї наукової інституції. Згодом, вже перебуваючи у Празі, в 1930 році, у статті для зберника з нагоди 25-ліття Національного музею він із захопленням писав:»Роки моєї праці в Музей о. митрополита вважаю за одні з найщасливіших у моїм житті, бо там була праця в радості і радість у праці»¹. У цій же статті В. Щербаківський говорить про враження, яке на нього справило муzejне середовище, а також описує деякі епізоди своїх багаточисленних експедицій. Зокрема, він досить детально зупиняється на поїздці 1909 р. по трьох селах поблизу Львова: Вовків, Жиравка, Кугайів. Крім фотофіксації та зарисовок церковної архітектури, Щербаківський привіз з цієї поїздки ряд пам'яток церковної

старовини. «Коли я приніс усі свої здобутки до музею, то директор (Іларіон Свєнціцький — М.Г.) дуже здивувався тим, що я тут, під самим Львовом, знайшов стільки цікавих речей,» — пише він у спогадах². Як з'ясувалось із записів книги надходжень, це були рукописи, дерев'яні хрести, лампади, мирниці, кадильниці та церковні тканини (усього 45 предметів, переважно XVII-XVIII ст.)

Найціннішими з історико-мистецького погляду є рукописне ілюміноване євангеліє XVI ст. з с. Вовкова (мініатюри якого звертають увагу оригінальністю манери майстра-примітивіста) та гаптovanа плащаниця XV ст. з церкви Архангела Михаїла с. Жиравка, яка вважається найдавнішою відомою збереженою пам'яткою українського гаптування³. Обидві пам'ятки неодноразово згадувались в літературі, зокрема у багатотомній «Історії українського мистецтва»⁴. Однак, варто звернути увагу й на інші предмети, придбані у цій експедиції.

Кількісно найбільша серед них — група тканин, що суттєво поповнила один з відділів давньоукраїнського мистецтва. Крім плащаниці, були привезені: гаптovanа сухозліткою і оздоблена коралами корона Богородиці XVIII ст. (накладна шата з іконами); гаптovanа і вишина шовком бурса з друкованим на пергаменті зображенням Богородиці Одигітрії (XVIII ст.); три матаки, виконані в техніці вишивки, аплікації, батику (XVIII-XIX ст.); дві епітрахілі та фрагменти тканин (XVIII-XIX ст.). Останні склали більшість у цій групі. В основному це зразки французьких шовків XVIII ст. Такі тканини виготовлялись на найвідоміших у тому часі мануфактурах Ліона, Парижа, Тур. В Україні їх застосування було досить обмеженим. Переважно їх використовували для одягу заможної верхівки та священнослужителів (церковних риз). Подібні зразки закуповувались музеєм вже у перших роках його існування з приватних зборок колекціонерів Мінська, Петербурга, Москви. Проте, власне в результаті подібних експедицій сформувалась основна частина колекції цих тканин, що їх ще на початку століття часто можна було знайти у ризницях церков сіл і містечок Галичини. Ці тканини у вигляді фрагментів, що вирізувались із старих зу житих риз, а також у збережених в цілості фелонях, епітрахілях, покрівницях та інших церковних принадлежностях складають основу нашої збірки. На сьогодні музейна колекція дає змогу на основі орнаментів цих тканин проілюструвати еволюцію стилів, що декілька разів змінювались упродовж XVIII ст.⁵: від часів бароко кін. XVII — перших десятиліть XVIII

Мал. 1. Плащання з Жиравки, XV ст., ЛНМ.

Мал.2. Плащаниця з Жиравки. Фрагмент.

до рококо середини того ж століття та класицизму його другої половини й кінця.

Слід відзначити, що деякі з привезених Вадимом Щербаківським фрагментів можна віднести до одних з найцікавіших серед подібних музейних зразків як щодо техніко-технологічних особливостей їх виконання, так і оригінальності орнаментики з виразними прикметами стилю. Для прикладу, таким є зразок пізньоготичного італійського брокатного оксамиту, датованого XVI ст., з орнаментом у вигляді стилізованих рослинних мотивів та плодом гранату (№ інв. 229). Серед шовкових тканин вирізняються фрагменти початку XVIII ст. з білим репсовим тлом і атласним орнаментом, тканим білим і чорним шовком у вигляді стилізованих кущів трав з квітами (№ інв. 228), або ж білий атлас середини XVIII ст. з орнаментом у вигляді галузок з квітами, брошуваними срібними і шовковими нитками та мотивом квіткових гірлянд на ромбовидній сітці (№ інв. 227). Впливи орнаментики цих тканин помітні в *того* часному українському мистецтві. Подібні мотиви можна досить

Мал. 3. Макома з с. Куяїв.

часто зустріти на гравірованих золочених тлах ікон, і розписах дерев'яних церков тощо.

Рідкісним прикладом вишитого орнаменту в стилі зрілого українського барокко є гаптovanа маката, привезена Щербаківським з церкви св. Параскеви-П'ятниці села Кугаїв (№ інв. 236). Мотив зображення — кошики кітів (розміщені по кутах і в центрі макати) та виноградна лоза (на бордюрі). Вишивку виконано в техніці гладі різномальоровими вовняними нитками у теплій червоно-вогнистій гамі. Матеріал та спосіб виконання надає рельєфності зображенню. Вишивка виконувалась на дімотканному полотні й була вирізана по контуру та перенесена на голубе фабричне полотно.

Найближчі аналогії такої орнаментики спостерігаються у дерев'яному різьбленні царських врат 40-60 рр. XVIII ст.⁶. Подібні мотиви широко застосовувалися в орнаментиці стародруків. Враховуючи, що проникнення одних і тих же образотворчих елементів у шитво, порівняно з іншими видами мистецтва, децо відставало у часі, нашу макату можна датувати 70-80 рр. XVIII ст. (в музеїніх інвентариних книгах вона датована кінцем XVIII – поч. XIX ст.). Високий мистецький рівень та технічна майстерність виконання надає цей пам'ятці особливої вартості.

Уже згадувався рідкісний експонат, привезений В. Щербаківським з цієї експедиції, — плащаниця з с. Жиравки (№ інв. 554). У вищеприведеній статті вчений пише про неї: «Найціннішим набутком для музею була невелика чудова гаптovanана плащаниця, за яку управа музею з радістю дала показну нову» (Як свідчить запис музеїної книги надходжень, - за цю плащаницю було заплачено 100 золотих).

Не зважаючи на унікальний характер пам'ятки, досі не маємо її грунтовного дослідження. В декількох публікаціях на цю тему зустрічається ряд неточностей⁷. Тому варто її дещо детальніше розглянути.

Сучасні розміри плащаниці 52×100 см. Гапт виконаний шовковими нитками та сухозліткою по вишневому шовку. Зображення вирізані по контуру і перенесені на малиновий адамашок. Гадають⁸, їх перенесли у XIX ст., виходячи з характеру вишитого напису: «ПОЛОЖЕНИЕ ВЪ ГРОБЪ ГДА НАШЕГО ГЕХА». В результаті перенесення втрачено кайму плащаниці, деякі її фрагменти, а, можливо, й елементи (втрачено нижню частину ніг Богородиці, підніжок пришито «догори ногами»). Композиція підкреслено лаконічна: обабіч тіла Христа —

Мал.4. Французький шовк. XVIII ст. Фрагмент.

два ангели з рипідами; Богородиця, сидячи на стільці, тримає його голову, Йоанн, покритими гіматієм руками, підтримує його ноги. По центру, за ложем — киворій з лампадою. Тіло Христа з виразними диспропорціями виділене масштабом. Рисунок видає руку вправного, високопрофесійного майстра. У підкресленні контурів і форм тіла — лінія м'яка і гнучка, у місці складок — драперій подекуди різка, ламана (лінії малюнку були прошиті коричневим шовком, які на сьогодні майже повністю втрачені). Палітра обмежена. Використано всього п'ять барв: білу (партії тіла та одежі ангелів), золотисту (ложе Христа й гіматій Йоанна), брунатну (мафорій Богородиці), голубу (намітка Богородиці, просвіти крил ангелів), коричневу (волосся, графічний елемент). Гапт шовком виконаний технікою «в розкол», стібки кладено по формі. Сухозліткою, технікою «в прикріп», гаптовано німби, крила ангелів, окремі елементи їхніх одеж, рипіди, лампадку в киворії, стілець та підніжок. Спосіб закріплень — «панцирний» та «ромбовидний». На

бах, підніжку і стільці, завдяки товстішій сухозлітці, закріплення творять чіткий рельєфний візерунок. (Обмежене використання срібла /сухозлітки/ у поєднанні з шовком невеликої кількості злагоджених барв — є характерною прікметою гаптів XV ст.)

Зображення трактовано в монументальному плані, чому служать усі виражальні засоби: узагальненість форм, уникнення деталізації, ритмічність у розміщенні цих небагатьох фігур. Ця сцена — рідкісний приклад в образотворчому шитті передачі внутрішнього стану персонажів не через жести, а виразом ліків, особливою гармонією маси, форми, кольору. Композиційний центр зображення — сповнений скорботи лик Богородиці. Тримаючи на колінах голову Христа, вона припала устами до його чола. Здається, два лики творять одне ціле, їх форми немов переходять одна в одну. О.Тищенко вбачає стилістичну та іконографічну близькість цього фрагменту з іконою «Богородиця Одигітрія» з с.Красова (XV ст)⁹. Видеться близчим зв'язок з фрагментом клейма «Зняття з хреста» ікони «Розп'яття» з церкви Воздвиження Чесного Хреста с. Здвиженськ (XV ст.).¹⁰ Як відомо, прописи під гапт наносились переважно іконописцями, тому співпраця гаптувальника й іконописця у цьому випадку дуже імовірна. Доволі близька композиційна паралель жиравській плащаниці — плащаниця середини XV ст. з Новгорода¹¹. Але щодо духовної наповненості обrazів, остання значно поступається нашому варіанту.

На плащаниці з Жиравки відтворено іконографічний тип зображення «Оплакування Христа»¹², який був властивий для найдавніших подібних відомих пам'яток¹³. З часом він ускладнився і, переважно у варіанті «Покладення до гробу», набув різної інтерпретації у багатьох інших видах мистецтва, зокрема, графіці, мальстріві, скульптурі.

Майже повна відсутність гаптованих пам'яток українського походження до XVII ст. утруднює точну атрибуцію плащаниці. Датування її серединою — другою половиною XV ст. проведено, як вище вказувалося, на основі аналогів з пам'ятками російськими або молдовськими¹⁴ чи грецькими, а також за близькістю з іконографією тогочасного мальства. Отож, плащаниця з Жиравки є пам'яткою, котра дає певне уявлення про цілий період українського образотворчого гаптування (доречі, одного з найменш досліджених у нашому саркальному мистецтві).

На час праці Вадима Щербаківського в Національному музеї у Львові музейні збірки лише формувалися. Але й досі ок-

ремі пам'ятки, що надійшли завдяки невтомному збирачеві, не знайшли собі рівних серед пізніших надбань. Вони зайнайли належне місце не лише в постійній експозиції музею¹⁵, а й в історії українського мистецтва взагалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щербаківський В. Мое перебування та праця в музею о.Митрополита А.Шептицького у Львові // Двайцятьп'ять-ліття Національного музею у Львові: Збірник під ред. І.Свенціцького. — Львів, 1930. — С.22.
2. Там само. — С.22
3. Гаптовані фігури, що складають композицію «Деісус», датовані XV-им ст., (до НМЛ надійшли з опліччя фелоні з церкви Миколая м.Золочева) у деяких дослідників викликають сумніви щодо їх українського походження: Пуцко В. Стаття у друці.
4. Свенціцький І. Прикраси рукописів Галицької України XVI в. — Жовква, 1922-1923, вип.1-3.; Свенціцький-Святыцький І. Ікони Галицької України XV-XVI віків. — Львів, 1929. — Табл.52-54; Свенціцький І. Іконопис Галицької України XV-XVI віків. — Львів, 1928. — С.19; Історія українського мистецтва. — Т.2. — К., 1967. — С.332,403; Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). — К., 1992. — С.75; та ін.
5. Swieykowski Emmanuel. Zaros artystycznego rozwoju tkactwa i haftavstwa. — Krakow, 1906.
6. Драган М. Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст. — К., 1970. — С.128.
7. Зокрема, Г.Логвин говорить про одномасштабність усіх постатей (Історія українського мистецтва. — т.2. — К., 1967. — С.403). О.Тищенко постать Йоанна подає за Марію Магдалину (Тищенко О.Р. Вказ. праця). При детальному огляді з'ясувалось, що дрібні смужки основи не залишались, як вказує І. Свенціцький, для дозначення ліній рисунку. Вони були пришиті коричневим шовком, про що свідчать їх незначні залишки. (Свенціцький І. Іконопис Галицької України XV-XVI віків. — Львів, 1928. — С.19).
8. Свенціцький І. Вказ. праця. — С.19.
9. Тищенко О.Р. Вказ. праця. — С.75.
10. Ікона зберігається в НМЛ.
11. Лихачева Л.Д. Древнерусское шитье XV — начала XVIII века в собрании Государственного Русского музея: Каталог выставки. — Л., 1980. — С.126.
12. Покровский И. Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских. — СПб., 1892. — С.387.
13. Кондаков Н.П. Памятники христианского искусства на Афоне. — СПб. — 1902. — С.258; о.Катрій Юліян. Пізнай свій обряд. — Нью-Йорк, Рим, 1982. — С.128.

14. Фундаторами гаптів здавен були родини молдавських господарів і воввод, вони ж робили численні особисті вклади церквам і монастирям, в тому числі українським, а також постачали матеріал для гаптування.

15. У 1934 р. плащаниця з Жиравки експонувалася на ретроспективній виставці зі збірок музею у Варшаві.

Zvirinetskaya-Gelitovich M.

Ancient Church Webs Acquired by V.Shcherbakovsky Specially for Lvov National Museum

Resume

The article describes the activity of V.Shcherbakovsky in Lvov (1908—1911) and his work for Lvov National Museum.

The brief description of church webs acquired during the expedition in villages (such as Kugaiv, Zhiravka, Vokiv nearby Lvov) in 1909, is given. In particular, the set of French silks dated by the 18th century is considered, and also some specimen of Ukrainian sewing. Special attention the article pays to a unique shroud dated by the 15th century and taken from the St. Michael church in Zhiravka.

**Віктор
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ**
журналіст, літературознавець.
Народився 1955 р. в м. Суми.
Закінчив 1982 р. Куллябський
педінститут (Таджикистан).
Кандидат філологічних наук,
викладач Сумського університету. Досліджує життєвий і
творчий шлях проф. М. Макаренка. Автор понад 50 наукових
праць.

© ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ВЕДМЕЖОГО

**Дослідження Миколи Макаренка городища біля
с. Ведмеже.**

Серед слов'яно-руських пам'яток верхнього Посулля вирізняється низка об'єктів, що були досліджені на початку ХХ ст. Картографування В.Ляскоронського, розвідки і розкопки М.Макаренка дозволяють говорити про введення до наукового обігу матеріалів про десятки пам'яток відносно великого регіону Верхнього Посулля — Середнього Попселя. Втім, далеко не всі матеріали були опубліковані, як і не всі дослідження завершені.

Вперше городище Ведмеже назване у «Кнізі Великому Чертежу», яку було створено на початку XVII ст. Там, зокрема, зазначено: «А вверх по Рамону город Медвеже да городок Липовои...»¹, що у сукупності з тогочасною та сучасною назва-

Мал. 1. Микола Макаренко. Загальний вигляд городища біля села Ведмежого. 1919 р.

Роменський краєзнавчий музей. Публікується вперше.

ми дає можливість однозначної локалізації пам'ятки на Роменщині.

Наприкінці XIX — початку XX ст. Ведмеже згадується в працях Т. Кибальчича та В. Ляскоронського. У 1916 р. городище відвідав В. Щербаківський, який фотографував його для експозиції Полтавського музею². В середині XX ст. розвідку на пам'ятці здійснив І. Ляпушкін, у 1978 р. — Ю. Моргунов³. Таким чином, слід зазначити, що цілеспрямованих широкомасштабних розкопок на городищі Ведмежому не проводилося і тому певний інтерес можуть становити невідомі матеріали про дослідження його М. Макаренком у 20-ті рр.

Серед пам'яток археології, які протягом всього життя привертали увагу М. Макаренка, особливе місце посідали два об'єкти: городища Монастирище та Ведмеже. Дослідник по кілька разів проводив роботи на них. Їх результати повинні були стати основним матеріалом для створення великої грунтовної праці. Очевидно, це мало бути монографічне дослідження про роменські пам'ятки, над яким вчений працював багато років. Але видана ця праця не була, доля рукопису або його чернеток залишається невідомою. Про те, що дослідник плану-

Мал.2. Микола Макаренко. «Городище в с.Медвежьем. 1919 р.» План.

Роменський краєзнавчий музей. Публікується вперше.

вав опубліковувати матеріали деяких своїх розкопок, він побіжно зазначав і сам⁴, писав про це І.С.Магура, маючи на увазі Зеленогайський могильник⁵.

Щодо Монастирища, розкопки якого знайшли відображення також у на сьогодні хрестоматійній статті, що включала матеріали і попередніх досліджень цієї епонімної пам'ятки, то далеко

не весь матеріал, добутий вченим, було опубліковано. Це стосується і висновків досить нечітких, особливо в питаннях датування та етнічної приналежності. Втім, аналогічну ситуацію зустрічаємо в більшості опублікованих статей М. Макаренка, присвячених роменським пам'яткам. Це пояснюється все тим же — вчений впритул підходив до розв'язання цих кардинальних питань, які слід було висвітлювати на тлі великої кількості об'єктів та накопичених матеріалів, що було можливим лише в окремій великій монографії. При цьому слід пам'ятати те, що М. Макаренко був фактично єдиним, хто протягом 30 років займався вивченням роменських пам'яток. І сьогодні, через 70 років після його розкопок, серед вчених немає єдиної думки щодо чіткої хронології, а особливо етнічної приналежності носіїв роменської культури.

Тільки зваживши все це можна зрозуміти, чому М. Макаренко не поспішав публікувати деякі матеріали. На те, що дослідник у своїх публікаціях залиував не все здобуте при розкопках, звертає увагу Й. Ляпушкін⁶.

У цьому повідомленні мова йтиме про городище Ведмеже, якому, недивлячись на кількаразові дослідження, М. Макаренко не присвятив окремої публікації, лише побіжно згадуючи свої розкопки на цій пам'ятці. Втім, маємо цілу низку фактів, що свідчать про великий інтерес вченого до Ведмежого. Це і серія малюнків власне городища та могильника неподалік, виконаних у 1920 р.⁷, записи у «Щоденниках роботи Роменського окружного музею» та у звітніх документах цього закладу, які направлялися до вищих інстанцій, малюнок та план городища.

Роменський музей було відкрито у 1920 р., з якого і почалися записи у «Щоденниках». Щодо ж досліджень М. Макаренка у 1919 р., як і про більш ранні, музей матеріалів не має. Малюнок і план були залишені вченим у закладі, очевидно вже після його відкриття.

Малюнок⁸ (акварель, олівець) створено у 1919 р. На це вказує порівняння зображення городища з датованим малюнком №3 «Медвеже. Решта валів городища», де праворуч вгорі зображені частину розкопу⁹, якого ще немає на малюнку, котрій публікується. Чітким орієнтиром є зображення, які зали-

шилися від добування глини місцевим населенням або внаслідок природного сповзання ґрунту.

План¹⁰ «Городище в с.Медвежьем» датований 1919 р. Окремо пунктирною лінією окреслено ділянку «А», про яку зазначено: «а). Место наиболее интересное.. Вал размывается водой; виден слой золы (в ней найдена костяная игла). В этом же месте найдены некоторые черепки».

Окрім цього, у «Щоденнику роботи Роменського окружного музею» за 1920 р.¹¹ є такі відомості:

«2.8. Заседание коллегии. Присутствовал Н.Макаренко.

7.8. Н.Макаренко, П.Василенко и М.Семенчик¹² поехали в с.Медвежье.

8.8. Осмотрели городище, набрали много черепков (на городище теперь кладбище), осматривали курганы (возле школы). К вечеру вернулись в город.

20.8. Получен аванс 200000 руб. для производства арх.раскопок.

21.8. Зав.музеем с проф.Н.Макаренко отправились в Медвежье для производства арх.раскопок.

6.9. Зав.музеем и Н.Е.Макаренко вернулись из с.Медвежье-го. Раскопали 5 курганов славянского типа (группа 1-я). 3 кургана (2-й группы) и городище. Привезено: 1 портрет. 1 копшелек. Привезено: книги¹³».

Про ці ж дослідження міститься інформація у звітній записці про роботу музею. Нижче наводимо фрагмент документа, що стосується нашої теми:

«<...> В августе 1920 года были произведены археологические раскопки в с.Медвежьем под руководством проф. Н.Е.Макаренко. Раскопано 6 славянских курганов, один киммерийский курган. Были сделаны два разреза валов славянского городища. Предметы, найденные при раскопках, помещены в музей <...>»¹⁴.

Серед документів тих років, що зараз зберігаються у Сумському обласному архіві, знаходиться ще одне цікаве повідомлення. Йдеться про те, що під час будівництва школи у селі Ведмежому у серпні 1927 р. за розпорядженням старшого інспектора Окружної Інспектури Народної Освіти Мельника було знищено «старе поховання наукового значення»¹⁵. Другу могилу було зруйновано частково, тому за клопотанням проф-

Макаренка М.О. та пропозицією Укр.Арх.Ком. необхідно зберегти від остаточної загибелі пам'ятки старовини (культури «скорчених кістяків»), що є в могилі»¹⁶.

Таким чином, матеріали, що тут розглянуті, у сукупності з вже опублікованими, переконливо свідчать про глибоку зацікавленість М.Макаренка городищем Ведмеже. Згодом, очевидно, будуть відкриті нові документи про його дослідження цієї пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Книга Большому Чертежу. — -М., Л., 1950. — С.109,186.
2. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея //АИП. — Полтава, 1990. — С.14,16.
3. Більш повну бібліографію див.: Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: (Археологическая карта). — К.: Наук.думка, 1984. — С.143-144.
4. Макаренко М. Городище «Монастирище». — К.,1925. — С.23; Макаренко Никола. Короткий звіт за археологічні досліди в Сумській округі за рік 1929-й //Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі.: М-ли істор.-арх.сем. — Суми, 1993. — С.69.
5. Там само; Звагельський В. Микола Макаренко та дослідження під Сумами у 1929 р. //Там само. — С.63.
6. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в епоху железа //МИА. — М., 1961. — № 104. — С.88.
7. Див.: Усачук А.М., Звагельський В.Б., Горбов В.М. Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка //ПАЗ. — Полтава, 1995. — Число 3. — С. 199-214.
8. Справа М.Макаренка //Фонди Роменського краєзнавчого музею.
9. Усачук А.М., Звагельський В.Б., Горбов В.М. //Там само.
10. Справа М.Макаренка //Фонди Роменського краєзнавчого музею. Тут і далі тексти подано мовою оригіналів.
11. Дневник работы Роменского окружного музея за 1920-1921 гг. //Фонди Роменського краєзнавчого музею.
12. П.Василенко — член колегії, співробітник Роменського музею. М.Семенчик — директор Роменського музею, багаторічний помічник і учень М.Макаренка.
13. За сприяння у пошуках матеріалів з Фондів Роменського краєзнавчого музею щиро дякую його працівникам В.Панченку та Г.Діброзві.
14. Фонд Роменського музею //ДАСО. — Ф.6434. — Оп.1. — Спр. 3. — А.2.
15. Там само. — Од.зб.24. — А.11.
16. Там само.

Zvagelsky V.B.

Researching an Ancient Settlement near Medvezhye Village**Resumе**

Some little-known facts of researching a settlement referring to the Romenskaya Culture (8th — 10th centuries A.D.) and Ancient Rus (11th — 13th centuries A.D.). Among those who held these researchings were Ukrainian outstanding archaeologists V.Shcherbakovsky and N.Makarenko. Unknown archives, drawings and pictures of the settlement, dated by 1919—1920, are published here for the first time.

17.07.1994.

Олександр ЮРЕНКО

Народився в смт. Диканці на Полтавщині 1959 р. Закінчив історичний факультет Полтавського педагогічного університету в 1979 р. Аспірант факультету соціології і психології Київського університету ім. Т. Шевченка. Спеціалізується в галузі соціології та політології.

© ЮРЕНКО О.

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НА ПОЛТАВЩИНІ ПІД ДЕНІКІНСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ У 1919 р.

Досліджуючи діяльність будь-якого політичного, громадського діяча, вченого чи митця не варто, та й не можливо, коли йдеться про науковий підхід, виривати її з історичного контексту епохи. Знання реалій відповідної доби завжди допомагає висвітлити роль певної особи та належно поцінувати її. І часто творить не тільки тло, а й відкриває шлях до вивчення персоналії, збагачує її оригінальними рисами.

Вшановуючи пам'ять Вадима Щербаківського, ватро було б дати бодай побіжний накид національно-культурних змагань українського свідомого громадянства Полтавщини, до якого він належав, під денікінською окупацією. Бо цей недовгий (з липня по грудень 1919 р. період) – теж його доба, його життя і зрештою – його праця.

Російська Добровільча армія А.Денікіна, під гаслом «За единую и неделимую Россию!», посунувши на Україну, офіційно повертала її на становище провінції царської імперії. Ідеологія білогвардійщини заперечувала навіть декларування не те, що державної суверенності України, але й права українського народу на вільний розвій своєї мови і культури. Великодержавний шовінізм денікінців на Україні викликав обурення навіть у антибільшовицьких російських колах. У відкритому листі, адресованому Особливій нараді при головнокомандувачу Добровільчої армії, член Військового кругу Війська Донського Агеєв писав: «Що дає Особлива нарада для України? Вперто виганяючи цю назву і замінюючи її Малоросією, вона дає «малоросіянам» право відкривати приватні школи на малоросійській мові... Ні права на середню національну школу, ні права на вжиток української мови в місцевих державних і громадських установах, ні визнання за українським народом на автономію з питань крайового значення, подібно, наприклад, Дону чи Кубані.»¹

Спостерігаючи за діями денікінців після вступу до Полтави, В.Г. Короленко відкрито висловив своє обурення їхнім антиукраїнством.

Він звернув увагу, що в першому ж зверненні нової влади до населення Полтави був і наказ про негайне зняття всіх вивісок «на галицькій мові». «Чому ж вона галицька, а не українська? Значить, на Україні немає своєї особливої рідної мови, і Шевченко писав на галицькій?» — задавався письменник риторичним питанням. «І от на вулицях Полтави стали часто повторюватися епізоди такого роду, — продовжував він. — До групи місцевих жителів підходить доброволець з гвинтівкою і запрошує допомогти йому зняти цю вивіску на «собачій мові». Ображені жителі не рухаються з місця. Доброволець аби як збиває вивіску гвинтівкою і з люті починає бити по жерсті прикладом».

Короленко згадував і характерний випадок збиткування денікінських офіцерів над українським національним одягом полтавських дівчат, як «азіатським костюмом».

«Це звичайно дрібниці, але їх так багато, що про них мимовілі багато говорять, торочать, вони набувають широкого і показового значення, дразнять без потреби, ображають без підстав, а головне — вказують, немов на «загальний напрямок», — підкреслював великий громадянин. До речі, він відкрито

висловив протест з приводу подібних «дрібниць» начальнику полтавського гарнізону генералу Шакельбергу і той мусив хоч би для годітсья зреагувати на нього². Проте зрозуміло, що висвітлений Короленком «загальний», цебто антиукраїнський, напрям білої окупації це не змінювало. Про що свідчить наказ № 22 денікінського генерал-губернатора України Май-Маєвського, яким заборонялося асигнування державних і земських коштів на утримання українських шкіл³. Українська мова, згідно із розпорядженням управління народної освіти при Добрармії, дозволялася до вжитку лише у перші роки навчання, як допоміжна, «для полегшення учнів»⁴.

Ці заходи окупаційної влади вели на практиці до цілковитої і негайній ліквідації української школи, цієї головної, за висловом видатного вітчизняного політика і вченого М.Шапovala, лабораторії для вироблення національної й культурної свідомості, головного апарату українського відродження⁵.

Але на Полтавщині національно-свідомі сили спромоглися на успішну протидію шовіністичним замірам білогвардійщини. Головна роль у цьому належала Полтавській Спілці споживчих товаристств (ПССТ). Це кооперативне об'єднання було не лише найпотужнішою господарською організацією, а й громадсько-організаційним оплотом українства у краї⁶. Окрім того, ПССТ, як і «Дніпросоюз» у Києві, якому вона номінально підлягала, була притулком для українських підпільників, незалежно від політичної орієнтації останніх. Як згадував І.Майстренко, гуртожитоқ ПССТ був їхньою надійною криївкою в часи денікінщини: «Як на Запорізькій Січі приймали всіх, хто знав «Отче наш», так і тут, — хто говорив українською мовою. А там — говори що хочеш.» І зусилля полтавських кооператорів мали виняткову вагу, сприяючи тому, що, за словами Майстренка, «взагалі українська Полтава була під денікінчиною дуже організована»⁷.

При скороминучій зміні політичних режимів в 1917-1920 рр. ПССТ була своєрідним островом української громадської стабільності. Зараз навіть важко ретроспективно зважити, на якій царині виявилася кориснішою для української справи її праця: економічній, громадській чи культурно-просвітній. Але безперечно, що неабияким досягненням в цих галузях ПССТ мусить завдячувати своїм працівникам: Д.Шульзі (голова), М.Філіповичу, К.Божкові (членам Правління), М.Огородньому (завідувачу Культурно-простітнього відділу), Д.Со-

лов'ю, В.Дубову, С.Раузу (інструкторам) та десятками інших кооператорів-подвижників національного відродження.

Культурно-просвітній та інші відділи ПССТ (Неторговельний, Організаційний) спільно з губернським та повітовими земсвами зорганізували Просвітній союз «Українська культура» (В.Ханко не точний, називаючи його відділом ПССТ⁸). Цей Просвітній союз об'єднав «Просвіти», освітньо-культурні заклади, а головне – кооперативні спілки (що ставило цю справу на місний економічний підмурівок) у галузі організації, координації та різnobічного забезпечення культурно-освітньої роботи на Полтавщині. Одним з ініціаторів і виконавців цієї справи став Дмитро Соловей, у майбутньому – визначний вчений та публіцист. У своїх споминах він зазначав: «Просвітній союз «Українська культура» творився при денікінцях у противагу їхнім діям, ворожим українському національному розвиткові».

До Управи союзу «Українська культура» увійшли Михайло Огородній (завідувач Культурно-просвітнього відділу ПССТ, автор проекту статуту союзу), педагоги Григорій Ващенко і Митрофан Христенко⁹. Союз було зареєстровано 7 жовтня Полтавським окружним судом, а 19 жовтня він взявся до роботи¹⁰. Вкупі з Полтавською спілкою споживчих товариств «Українська Культура» дала гідну відповідь на антиукраїнський наказ № 22 генерала Май-Мевського. Після доповіді Д.Солов'я на зборах уповноважених ПССТ було ухвалено створити Фонд національної освіти і перераховувати до нього по 2 відсотки від загальної суми кожної розрахунково-фінансової операції в системі Спілки. Вирішено було взяти на утримання 20 середніх шкіл (гімназій) на Полтавщині. Фондом безпосередньо опікувався Просвітній союз «Українська Культура». Він заснував філії Фонду по повітах¹¹. «Оскільки ПССТ ... мала величезні торговельні обороти, то Фонд національної освіти існував тепер на кошти, зібрани організованою громадськістю. Це була величезна перемога», – підкреслював Д.Соловей¹². Важливо і те, що вона набула розголосу і наслідування в інших регіонах України.

ПССТ взяла на себе і фінансування журналу «Українська культура», унікальної бібліотеки-музею при Просвітньому союзі. Все це було знищено більшовицькою потугою наступного, 1920 р.¹³

Полтавська спілка підтримувала матеріально і єдиний на початку денікінщини український часопис-газету «Робітник» Полтавської спілки працюючих в кооперативних установах (профспілки українських кооператорів у Полтаві). Та після виходу двох чисел денікінська військова адміністрація закрила газету, а її редактор Микола Петренко змушений був зникнути з Полтави.

Національно-незалежницька політика ПССТ раз-у-раз нахоплювалася на репресивні заходи білогвардійців. У жовтні 1919 р. денікінці вчинили трус у Правлінні та відділах ПССТ, конфіскували книги і папери. Тоді ж було заарештовано відомих кооператорів М.Филиповича та Я.Стеньку¹⁴. Денікінці свідомо завдали ПССТ і значних матеріальних збитків, реквізувавши 1500 пудів книжкового і 600 — газетного паперу, дошкульно вдаривши цим і по її видавничій діяльності¹⁵. Однак не змогли приборкати цю та інші українські організації, чого домоглися терором більшовики вже через рік.

Подією великої ваги в національно-громадському житті Полтавщини 1919 р. стало і святкування 150-річчя І.П.Котляревського. Місцеве українське громадянство в час воєнного лихоліття репрезентувало на цьому ювілії всю Україну. Святкування продовжувалося три дні. Першого дня — 10 вересня, після відправлення панахиди на могилі пionera українського відродження, перед величезним зібранням полтавців та жителів навколоїшніх сіл виступив Панас Мирний.

Від могили Котляревського велелюдна процесія, яку очолювали представники громадських організацій з вінками, рушила до пам'ятника поету. Похід супроводжувався співом «Ще не вмерла Україна», «Заповіту» та «Не пора, не пора». Після складання вінків виступали промовці від Полтавської «Просвіти» та Учительської Спілки. Вони «підкреслили значення цього свята для невідрядної української сучасності, вказали на те, що та єдність, з якою українське громадянство святкує ювілей Котляревського, є запорукою, що українське громадянство зможе винести іспити, котрі випали на його долю, що вони не зломлять міцного духу українського народу». Цього і наступних два дні для полтавців співав Український Національний хор, інші мистецькі сили. Перед початком першого концерту до публіки промовляв письменник, літературознавець і громадський діяч Грицько Коваленко. 11 вересня відбулися народні гуляння в Івацовому гаї, а в міському театрі — вистава

«Наталка-полтавка». Перед нею слово мав літературознавець і педагог Володимир Щепотєв. Третього дня — 12 вересня музичне свято відбулося у дитячому театрі, а увечері — на залізничній станції — «Полтава-Південна». Характерно, що і організатори (про їхні імена можемо лише згадуватися), і учасники цих заходів віншували Котляревського не просто як земляка та місцеву знаменитість, а як велику постать загальноукраїнської історії. На вінкові від ПССТ до його пам'ятника був напис: «Батькові національного відродження.» Це відповідало зробленому пізніше глибокому науковому визначеню першого українського соціолога Микити Шапovala: «З Котляревського починається історія відродження, або точніше — історія зародження української нації з етнічної групи.»¹⁶

Культурно-освітня праця нечисленної, але сильної своїм ширим патріотизмом, вітчизняної інтелігенції в роки української революції, в т.ч. і в період денікінщини, мала величезне соціально-політичне значення. В процесі творення українського сіспільства необхідною ланкою було вироблення національної свідомості, запліднення нею широких народних мас. Без цього не могло (і не може!) бути забезпечене функціонування системи національно-психологічного зв'язку окремих одиниць і груп населення, а відтак і перетворення українства з неповної нації в цілісну націю-сіспільство, повнокровний макросоціум на національному ґрунті.

Невблаганні об'єктивні і головне — суб'єктивні обставини не дали змоги реалізувати цей імператив у добу української революції.

Але згадана колосальна праця національно-свідомої інтелігенції в 1917-1920 рр., поряд з її історичною непроминущістю, мала і свої швидкі висліди. Крах денікінської окупації Полтавщини, що була підірвана могутнім повстанським українським рухом, підтверджив це. Складені в народі пісні чулися на полтавських вулицях:

«У Києві дощик іде,
А в Полтаві — слизько.
Гей тікайте, денікінці:
Українці близько!»¹⁷

Учоращні малороси, малописменні українські селяни і робітники перетворювалися в «лівобережних низових козаків»¹⁸ організовувалися в загони під проводом Якова Огія, Костя

Матяша, Олександра Лісовика, Івана Федорченка та ін., не залишали України разом з відступаючою Червоною Армією, хоча теж підіймали червоні прапори. У жовтні 1919 р., увірвавшись до Полтави, партизани з'єднання Я.Огія, К.Матяша та О.Лісовика завдали денікінцям відчутних втрат, що спричинило паніку серед них. А в грудні 1919 р., до приходу регулярного червоного війська, — вибили білогвардійських окупантів з Полтави і Кременчука¹⁹. Українство демонструвало свою розбуджену грізну силу. Та політична роз'єднаність і національна несвідомість виявилися ще грізнішими. Чуда не сталося. Натужна праця знову чекала нових поколінь патріотів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Покровський Г. Деникинщина. Год политики и экономики на Кубани: (1918-1919 гг.). — Берлин, 1923. — С.236.
2. Там само. — С.109-111.
3. Див.: Дубів В. Уламок з моого життя: (Спомин) // Визвольний шлях. — Лондон. — 1966. — Кн. 6. — С.738.
4. Київська життя. — 1919. — 10 жовтня (ст.ст.).
5. Див.: Шаповал М. Соціологія українського відродження: (З соціології національного відродження). — Прага, 1936. — С.41.
6. Див.: Юрченко О. Піднісши духом із руїни, перетривавши лихоліття: Дмитро Соловей. // Політологічні читання. — К., 1994. — № 3. — С.146-170.
7. Майстренко І. Історія моєго покоління: спогади участника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С.87, 88, 105, 106.
8. Див.: Ханко В. Культурне і мистецьке життя Полтавщини доби Української Народної Республіки // Полтавська петлюріана: Матеріали II Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. — Полтава, 1993. — С.72.
9. Соловей Д. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914-1921. — Вінніпег, 1974. — С.154, 150, 151.
10. Див.: Дм.С. Вступайте до Просвітнього Союзу «Українська Культура! // Полтавський кооператор. — 1919. — № 17-21. — С.9.
11. Див.: Просвітній союз «Українська культура» // Полтавський кооператор. — № 17-21. — С.75.
12. Соловей Д. Розгром Полтави. — С.152.
13. Там само. — С.154; Щербаківський В. Український університет у Полтаві: Спогади. // Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава, 1994. — Препринт, вип. 2. — С.13-14, 30.
14. Див.: Від редакції // Полтавський кооператор. — 1920. — № 8. — С.3.

15. Соловей Д. Розгром Полтави. — С.153.
  16. Див.: Шаповал М. Вказ. праця. — С.29.
  17. Соловей Д. Вказ. праця. — С.158.
  18. Огій Я. Лист до редакції: (Діло партизанщини лівобережних низових козаків) // Власть Советов. — Полтава, 1919. — 16 грудня.
  19. Див.: Юрченко О. Нащадок запорозьких козаків: Огій Яків Родіонович // Реабілітовані історію. — К., Полтава: Рідний край, 1992. — С.304-309.

12.05.1995.

Могила на сут. Треханическое
горизонтальное и вертикальное
последовательное проекции.

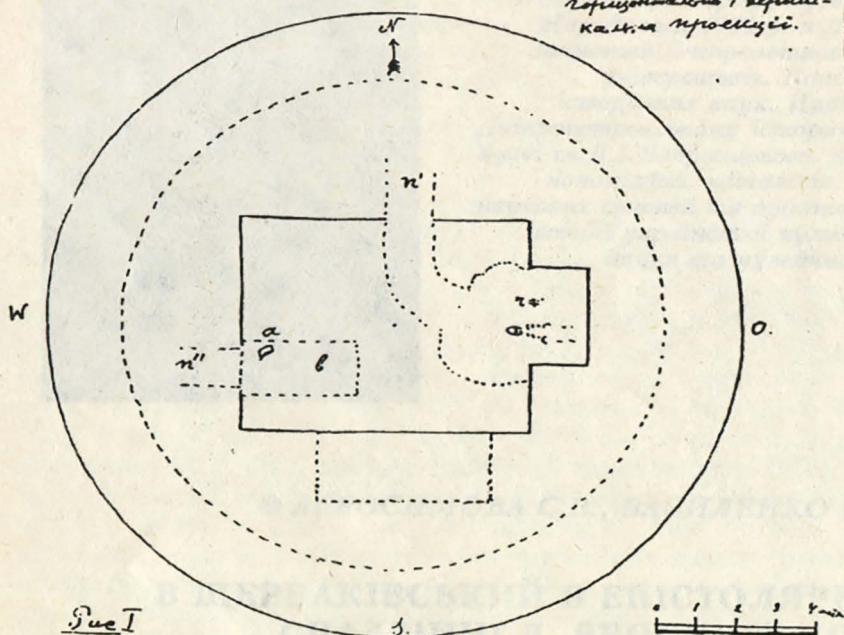

Рис I

Горизонтальный план: Плансируем сначала обеих масивных
комнатных профилей могильы. Горизонтальную масштабную линию.

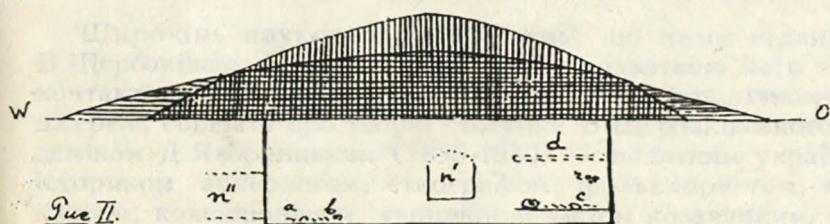
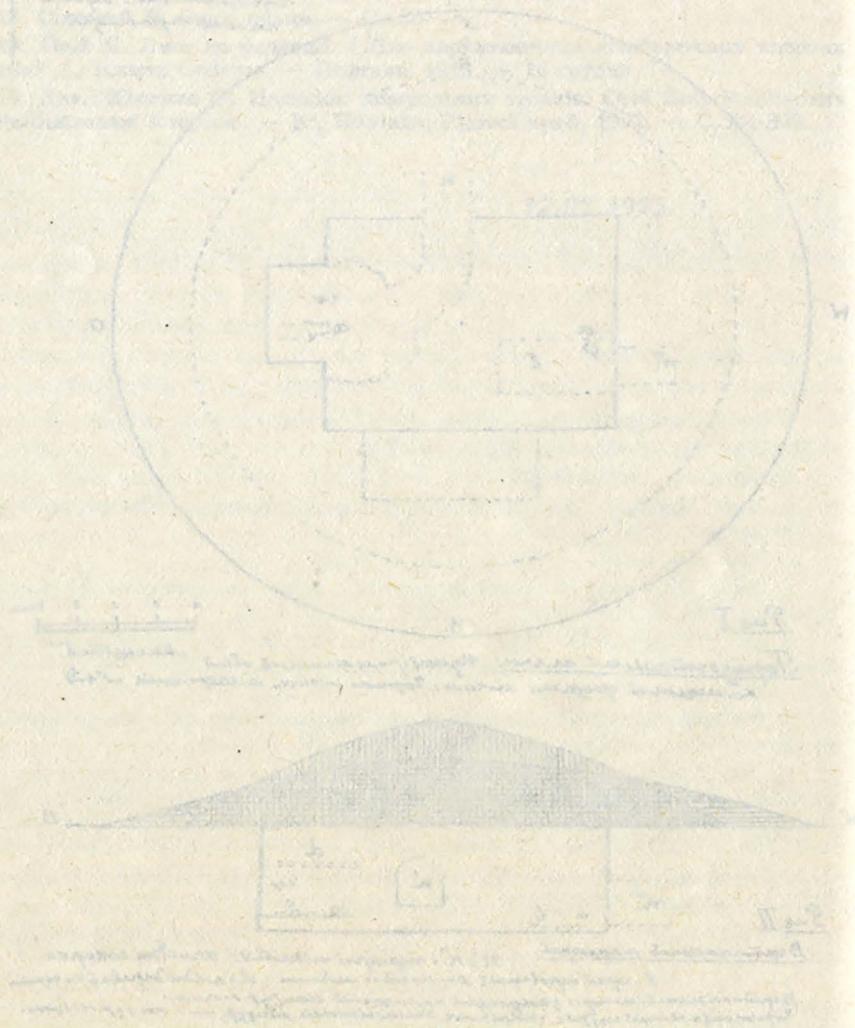

Рис II.

Вертикальный пересек: n'; n'' - первою пещерой; a - лестница сокирка.
b - горячий оврагиц; c - кости медведя; d - сидя деревя в чугуне.
Вертикальный пересек 3-й профиль каменщиками Копицукъ могильы.
При проектировании этого, заданные масштабные линии 0-5 м в 1915 году.

ЕПІСТОЛЯРІЯ

На звороті:

Кресленик В.Щербаківського розкопаного ним кургану біля хут. Гречаники на Переяславщині у 1913 р. Мал. 1928 р.

НА ІА НАНУ. — Ф.10. — Спр.67. — А.1.

Світлана АБРОСИМОВА

Історик, археограф, музейник.

Народилася 1953 р. в Литві.

Закінчила Дніпропетровський

університет. Кандидат

історичних наук. Працює в

Дніпропетровському історичному

музеї ім. Д.І. Яворницького. Автор

монографій, каталогів, ряду

наукових статей та публікацій з

історії української культури,

науки та музейництва.

© АБРОСИМОВА С.В., ВАСИЛЕНКО Н.Є.

В.ЩЕРБАКІВСЬКИЙ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДШИНІ Д. ЯВОРНИЦЬКОГО

Широчінь наукових зацікавлень, що ними відзначився В.Щербаківський, безумовно сприяла розвиткові його творчих контактів. Виявлені в Дніпропетровському історичному музеї джерела свідчать про творчі стосунки В.Щербаківського з академіком Д.Яворницьким (1855-1940) – видатним українським істориком, археологом, етнографом, фольклористом, музеєзнатавцем, колекціонером, «енциклопедистом козаччини», фундатором славновісного Катеринославського (з 1926 р. – Дніпропетровського) історичного музею¹. Завдяки подвижницькій діяльності Д.Яворницького Катеринославський музей, який він очолював понад 30 років (1902-1933), перетворився на справжню скарбницю пам'яток української історії та культури, передусім запорозького козацтва².

Невипадковим був інтерес Вадима Щербаківського до Дмитра Яворницького, до його колекції та музею, котрий він очолював. Спільні наукові інтереси, любов до археології, до

пам'яток рідної минувщини, невичерпна енергія щодо збирання, дослідження й пропагування духовних та матеріальних надбань народу були невід'ємними рисами в діяльності обох дослідників.

Саме в стосунках з сучасниками найбільш повно виявляється своєрідність і внутрішній світ людини, визначається її роль та місце в житті даного соціуму. Тому цікавим стає кожен новий факт, кожне нове джерело. Значний інформаційний потенціал, що віддзеркалює особисті стосунки між діячами української культури кінця XIX — початку ХХ ст., міститься в епістолярній спадщині Д. Яворницького, котра зберігається головним чином в Дніпропетровському історичному музеї і нараховує понад 6000 листів персональних та колективних кореспондентів³. Останнім часом ці джерела інтенсивно вводяться до наукового обігу в статтях і монографіях, а також готується їх окреме серійне видання⁴. В епістолярії Д. Яворницького виявлено лист В. Щербаківського від 7 листопада 1913 р., надісланий з Полтави до Катеринослава⁵. Цей лист свідчить, що Д. Яворницький був особисто знайомий з Вадимом та Данилом Щербаківськими. В жовтні 1913 р. Данило Щербаківський відвідав Д. Яворницького, оглянув музейну колекцію. Його, мабуть, перш за все цікавили народні картини «Козак Мамай», що зберігалися в Катеринославському історичному музеї. Музейна колекція «мамаїв» була однією з найбільш великих і цікавих в Україні. Додамо, що одна з публікацій Данила Щербаківського присвячена саме дослідженню цих унікальних пам'яток⁶.

Відвідуючи Д. Яворницького у Катеринославі, Данило Щербаківський подарував йому тільки-но заявлену друком книгу Вадима Щербаківського «Українське мистецтво»⁷. Д. Яворницький дав високу оцінку цій книзі, зазначив, що вона конче потрібна і заходився біля продовження цього видання. Він навіть знайшов фонд для реалізації цієї справи. Але щось стало на перешкоді і другий том «Українського мистецтва» побачив світ лише у 1926 р.⁸ Д. Яворницький вельми бажав мати у власній бібліотеці цей другий том «Українського мистецтва». В липні 1927 р. ця книга була надіслана Дмитру Івановичу з Харкова М. М. Лебедем⁹.

Ще у 1913 р. своє наступне видання «Українського мистецтва» Вадим Щербаківський планував проілюструвати фотографіями пам'яток з колекції Катеринославського історичного музею. В зв'язку з цим він мав намір відвідати Д. Яворницького, оглянути музейний матеріал і разом з Дмитром Івановичем пі-

дібрати та скомпонувати необхідне. Розпочавши роботу над 2-м томом, В.Щербаківський намагався усунути ті помилки, які були у першій книжці. Він не виключав можливості друкування цієї книги у Відні, де у нього були знайомі.

Час написання листа до Д.Яворницького (1913 р.) був досить плідним для В.Щербаківського, особливо у царині його археологічних досліджень. Він писав Д.Яворницькому, що влітку 1913 р. «цілих 5 місяців копав і розкопав 90 могил», хоча роботі дуже перешкоджав дощ. В.Щербаківський сам був задоволений цікавими знахідками. Він поспішає поділитися з Д.Яворницьким, для котрого археологія також була давньою стихією. У Переяславському повіті В.Щербаківський знайшов «точки» трипільської культури, а біля Круполя (також Переяславський повіт), за 10 верст від Чернігівської губернії, він знайшов «в одній могилі 2 похорони воїна із стрілами і гнуздечкою і жінку з сережками золотими, грецької роботи 5-го в[іку] і золоте намисто»¹⁰. Біля Переяслава В.Щербаківський розкопав «чудесний енеоліт: в одній могилі 2 сокірки, кам'яну і бронзову, і дуже інтересний горщик; окрім того гарну слов'янку 11 віку з бронзовими вісочними оздобами; і до 30 всяких слов'ян, та десятків 2 корчаних і крашених костяків»¹¹.

Але щасливі розкопи того літа були деякою мірою затімарені ставленням до В.Щербаківського керівництва Полтавського земського музею. Вадим Михайлович скаржився Д.Яворницькому на директора музею М.Ніколаєва, який став на перешкоді його розкопам, вимагав, щоб В.Щербаківський вже у вересні повернувся з розкопів до музею. Окрім того, Ніколаєв, за висловом В.Щербаківського, закидав його «абсолютно некомпетентними вказівками». В.Щербаківський не витримав і в досить різкій формі відповів директорові. Ситуація визначилася вельми складною, і Вадим Михайлович навіть не виключав того, що йому, як і раніше, прийдеться знову мандрувати до Галичини на заробітки, де він свого часу працював в Національному музеї в Львові (1908-1910 рр.).

Дослідуючи українську архітектуру¹², передусім церковні дерев'яні пам'ятки, Вадим та Данило Щербаківські добре знали про такий шедевр українського дерев'яного зодчества, як Новомосковський собор на Катеринославщині, котрий відомий український мистецтвознавець С.А.Таранушенко (1889-1960) вважав «однією з найцінніших перлин у вінку нашого мистецтва»¹³.

В епістолярній спадщині Д.Яворницького містяться також деякі відомості стосовно празького періоду життя та діяльності Вадима Щербаківського. Відірваний від рідної землі та улюблених пам'яток, він продовжував багато й плідно працювати на еміграції. Про це йдеться в листах до Д.Яворницького Василя Олексійовича Біднова (1874-1935) — відомого катеринославського історика, архівіста, археографа, громадського діяча, який також опинився на еміграції в Празі, де спільно з В.Щербаківським викладав у Вільному Українському університеті¹⁴. В цій інституції, окрім них, викладали визначні українські вчені Д.Дорошенко, М.Левицький, Л.Білецький та ін. Колегою В.Щербаківського в цьому університеті був і Левко Чикаленко (син відомого українського громадського діяча Євгена Чикаленка). Левко Чикаленко також працював у галузі археології, зокрема дослідження орнаменту палеолітичної доби.

В листі до Д.Яворницького від 27 квітня 1925 р. В.Біднов повідомляв, що Вадим Щербаківський досить напружену працює над передісторичними часами, і що його праці цінить і добре до нього ставиться професор Любомир Нідерле (1865-1944)¹⁵ — видатний чеський археолог, етнограф та історик, академік, котрий вивчав античну й первісну археологію та історію слов'янських народів, автор чотиритомової праці «Слов'янські старожитності».

В іншому листі В.Біднов знову наголошує, що Вадим Щербаківський «надзвичайно багато працює над археологією, зробив багато і ще хоче зробити»¹⁶. Результати своїх досліджень В.Щербаківський публікував у «Науковому збірнику Українського університету в Празі», в збірнику «Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі», а також окремими виданнями. Так, в листі від 17.04.1924 р. В.Біднов сповіщає про статтю В.Щербаківського «Мальована неолітична кераміка на Полтавщині», що була вміщена в «Науковому збірнику Українського університету в Празі», а також про те, що В.Щербаківський збирається прочитати доповідь про українську писанку на всеслов'янському з'їзді археологів. Дослідженю писанки В.Щербаківський присвятив сеціальну розвідку «Основні елементи орнамента українських писанок і їхнє походження» (Прага, 1925).

Резюмуючи, зазначимо, що в епістолярній спадщині академіка Д.Яворницького міститься інформація, що деякою мірою він зберігає творчі стосунки й діяльність В.Щербаківського у царині археології та етнографії в Полтаві й Празі. Безумовно

подальше дослідження епістолярних джерел допоможе більш повно наскільки багатогранну діяльність видатного вченого.

ПРИМІТКИ, ЛІТЕРАТУРА

1. Про Д.Яворницького див.: **Шубравська М.М.** Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К., 1972; **Ковальський М.П.** Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі // Вчений-подвижник. — Дніпропетровськ, 1991. — С.3-10.
2. Див.: **Матвієвський П.** 25-річчя Дніпропетровського краєвого історичного-археологічного музею // Дніпропетровський історико-археологічний музей: Збірник. — Дніпропетровськ, 1929. — Т.1. — С.5-24; Каталог Екатеринославського обласного музея імені А.Н.Поля. — Екатеринослав, 1905; **Скрипник Г.А.** Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — К., 1989. — С.49-57; **Абросимова С.В., Архіпова Т.А., Степаненко Н.О.** З історії меценатства та колекціонерства на Катеринославщині (кінець XIX — початок ХХ ст.) // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. — Дніпропетровськ, 1993. — С.64-71.
3. Дніпропетровський історичний музей (далі — ДІМ). — ВР. — Ф.10. — Од.зб.955; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: Каталог музеїної колекції. — Дніпропетровськ, 1992. — С.221.
4. Див.: **Абросимова С.В., Журба О.И.** Эпистолярное наследие академика Д.И.Яворницкого как объект археографического исследования / Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.: Межвузовский сб. науч. тр. — Днепропетровск, 1990. — С.129-135. Про контакти Д.Яворницького з попередником В.Щербаківського у Полтавському музеї див.: Невідомий лист Д.І.Яворницького / Публ. Супруненка О.Б. // ПАЗ. — Полтава, 1993. — Ч.1. — С.107-111.
5. ДІМ. — ВР. — Ф.10. — Од.зб.955. — Арх-22565.
6. Див.: **Щербаківський Д.** Козак Мамай (народна картина) // Сяйво. — 1913. — № 10,11,12.
7. Див.: Українське мистецтво / Під ред. В.Щербаківського. — Ч.І.Львів.; К., 1913. — ХХ,127 с., іл.
8. **Щербаківський Данило.** Українське мистецтво. — К.; Прага, 1926. — Т.2. — 62 с. Хоча на титулі книги зазначено авторство Данила Щербаківського, але багато зусиль до випуску цього видання доклав саме Вадим Щербаківський.
9. ДІМ. — ВР. — Ф.10. — Од.зб.955. — Арх-15296.
10. Там само. — Арх-22565. — Арк.1.
11. Там само. — Арк.1-2.
12. Див.: **Щербаківський В.** Архітектура у ріжних народів і на Україні. — Львів; К., 1910; **Щербаківський Д.** Українські дерев'яні церкви... // Збірник секції Мистецтв. — К., 1921.
13. ДІМ. — ВР. — Ф. 10. — Од.зб. 955. — Арх-21321.
14. Про В.Біднова див.: **Ульяновський В.І.** В.О.Біднов // УІЖ — 1992. — № 10-11. — С.80-94; **Абросимова С.В.** Д.І.Яворницький і українська спадщина // Світ книжки. — К., 1993. — № 10. — С.10-11.

транція 20-30-х рр. ХХ ст. // Питання історії України: історико-культурні аспекти. — Дніпропетровськ, 1993. — С.129-140.

15. ДІМ. — ВР. — Ф.10. — Од.зб.955. — Арх-12855. Листи В.Біднова до Д.Яворницького опубліковані, див.: «Найдорожче для мене зосталося там, коло Вас...» (листи Василя Біднова до Дмитра Яворницького) / Передмова, публ. та комент: Ю.Мишика, С.Абросимової // Кийська старовина. — 1993. — № 2. — С.10-21.

16. ДІМ. — ВР. — Ф.10. — Од.зб. 955. — Арх-12853.

Abrosimova S.V., Vasilenko N.E.

V.Shcherbakovsky in D.Yavornitsky's Epistles

Resum e

The epistles left by D.Yavornitsky (1855—1940) hold some information about the activity of V.Shcherbakovsky, as an archaeologist and ethnographist in Poltava and Prague.

01.02.1994.

Світлана НЕСТУЛЯ

Історик, аспірантка
Кременчуцької філії Харківського
політехнічного університету.
Полтавка. Народилася в 1962 р.
Закінчила Полтавський
педінститут 1983 р. Вивчає
творчу спадщину
М.Ф.Біляшівського.

© НЕСТУЛЯ С.І.

М.Ф. БІЛЯШІВСЬКИЙ І В.М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

Аналізуються спогади В.М.Щербаківського про його спільну з М.Ф.Біляшівським працю в царині етнографії.

Ім'я Миколи Федотовича Біляшівського нині широко відоме в Україні. Один з провідних вітчизняних археологів і етнографів, музейників і пам'яткоохоронців першої четверті ХХ ст., він за найтяжчих умов царизму, громадянської війни й розрухи дбав за збереження і розвиток української культури. Помітною на науковій ниві того часу була і постаття Вадима Михайловича Щербаківського, якого з М.Ф. Біляшівським зв'язували не лише колежанські, а й дружні відносини.

Виники і зміцніли вони на ґрунті спільного захоплення українською старовиною, а особливо — етнографічними пам'ятками. Справа в тому, що з 1902 р. М.Ф.Біляшівський очолив Київський музей старовини і мистецтва, який мав в «пам'ятках»

подати культурно-історичний образ України, починаючи з доісторії і кінчаючи сучасною добою»¹. При цьому в окремому (етнографічному) відділі М.Ф.Біляшівський планував зібрати «зразки різних промислів малоруського народу, в яких виразився його художній смак.»².

В.М.Щербаківський вказав М.Ф.Біляшівському на одне з багатющих джерел поповнення етнографічних збірок музею – церкви. В 1902 р. він досліджував їх архітектурні особливості в Сквирському та Радомисльському повітах. Вчений оглянув та зафотографував храми 35 сіл, виявивши в них унікальні зразки українського килимарства, вишивки тощо. Деякі з них він придбав для власної колекції та передав до Київського музею старовини і мистецтва. Вони надзвичайно вразили М.Ф.Біляшівського, який виділив В.М.Щербаківському музеїні кошти на придбання етнографічних пам'яток в церквах Липовецького та сусідніх повітів Київщини. Незабаром, писав у 1938 р. В.М.Щербаківський, «почав їздити по церквах і сам Біляшівський, і мій брат, а пізніше, з 1906 року прилучився до того ще один архітектор Мощенко, що скінчив у Петербурзі архітектурний відділ при Академії Мистецтв, а потім політехніку у Львові»³.

Дослідники музеїної справи в Україні зазначають, що становленню етнографічного відділу Київського музею сприяла організована у 1906 р. «Виставка прикладного мистецтва і кустарних виробів.» Власне, М.Ф.Біляшівський задумував її як етнографічну. Але щоб заручитися матеріальною допомогою місцевих властей і буржуазії, вчений оголосив про організацію на базі музею «І Південноросійської кустарної виставки», яка мала сприяти розвиткові місцевих кустарних промислів. В 1905 р. М.Ф.Біляшівський розробив проект виставки, а вже наступного року вона була відкрита для огляду⁴.

В.М.Щербаківський залишив надзвичайно цікаві спогади про підготовку виставки. «Весною 1906 року, — пише він, — Біляшівський захотів довести уперше ширшій публіці і власне показати її красу українського мистецтва і для сего задумав у Київськім Городськім Музеї, де був директором, зробити виставку українського народного мистецтва. Правда, в силу особливих обставин, вона могла отримати назву тільки «Київської кустарної виставки».

Вона тягнулася цілий місяць, мала дуже багато людей, що її оглянули, і дала можливість піри поясненнях колекцій дати образ цілої української культури і мистецтва, оскільки ми самі

мали його перед очима в колекціях і фотографіях. Головним творцем виставки був Біляшівський, а беззавітно відданими помічниками брат і я. Ми на своїх нарадах дуже боялися, що у нас не стане матеріяла, щоб наповнити дві залі верхнього поверху, се тому, що збираючи матеріяли попередні три роки ми їх складали в скрині, в склади і підвали, і самі не знали скільки мали. Але коли ми почали розставляти на полиці і розвішувати по стінах речі, то нам не тільки стало мало двох заль, але був зайнятий цілий верхній поверх музея, де було аж п'ять заль і вестибюль, та переходи зі сходами. Розвішивши по стінах ми самі побачили у всій силі красу нашого мистецтва. Ми (ми троє) перестали боятися за успіх виставки і фреквенція публіки перейшла, перевищила навіть більш оптимістичні припущення в декілька разів. Не дивлячись на те, що школи мали безоплатний вступ на виставку, виставка покрила всі витрати і дала значну подвіжку, так що гроші лишилися для закупування дальших збірок.»⁵

Як зазначає В.М.Щербаківський, виставка етнографічних пам'яток українського народу вразила навіть маститих колекціонерів. «Одного часу на виставці, - зазначає він, - звертається до мене якийсь пан і просить, щоб я його відвів до директора (я якраз поясняв глядачам колекції). Я відвів до Біляшівського і тоді цей пан представився як московський купець Ретський, відомий колекціонер кераміки, у якого колекція стояла на другому місці в Росії, на першому місці стояла колекція великого князя Костянтина Костянтиновича. Він нам пояснив, що його колекція має кераміку, зібрану з цілого світу і коштувала йому 2 міліони рублів (зн. міліон золотих доллярів), але він не має такої гарної кераміки як наша українська і він хоче купити у нас ці миски. Біляшівський тоді запитав: «Ви мусите мати свою, московську, мабуть таку саму?» Але він нам пояснив, що москалі зовсім не мають такої кераміки і в них є тільки фабрична; якби була, то він би її уже мав. Він нам пояснив, що по силі мистецького враження, наша кераміка ліпша і сильніша, ніж всі ті, що в нього зібрані. Він давав нам по 15 рублів за миску, але звичайно Біляшівський не продав йому ані одної; він розпитував Ретського про інші речі і той пояснив, що москалі килимів народних теж не мають, а фабричні не цікаві і не мають ціни. Ці відомості, передані нам безперечним знавцем багатим колекціонером, придали нам багато певності, і у нас неначе виростили крила. Ми знали тепер ціну своєї

колекціям, і знали, що треба будь що будь зібрати все, що можна зібрати»⁶.

В спогадах В.М.Щербаківського наводяться також цікаві дані про громадський резонанс виставки та її вплив на розвиток етнографічних студій в Україні. «На нашу виставку, — згадує В.М.Щербаківський, — завітали і такі гості як голова Полтавського Земства Лизогуб, член управи Саранчов, які готувалися будувати новий будинок Полтавського Губернського Земства. Приїхав і В.Кричевський і Мощенко. Останній тільки що скінчив був свою науку і тепер захопився українським мистецтвом. Приїхав з Катеринослава і (Єварницький) Яворницький, якому було тоді уже 50 літ. В результаті Полтавські земці вирішили завести при Земстві музей для зборки зразків, з яких би можна було наподобляти нові килими і вишивки для допомоги народнім промислам. Яворницький взявся і собі заводити етнографічний відділ, і скоро довів його до близкучого стану в своїм Катеринославськім Земськім Музею. Багато молодих українців захопилося тоді збиранням і таким колекціонером на Поділлю став Александровський. Появився видатний молодий історик українського мистецтва К.Шероцький, в Києві Жук. Хтось заснував музей у Житомирі. Музей Тарновського (засланий урядом до м. Чернігова, йому не позволено бути в Києві, бо мав багато козацької старовини) одержав тепер новий імпульс для дальнього поповнення Чернігівськими збирками і т.д.»⁷

ПРИМІТКИ

1. Цит.за: **Скрипник Г.А.** Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — К.: Наук.думка, 1989. — С.38.
2. Киевский художественно-промышленный и научный музей. — К., 1905. — С.13.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО) України. — Ф.4465.оп.1.спр.889. — Арк.27.
4. **Скрипник Г.А.** Вказ.праця. — С.38-39.
5. ЦДАВО України. — Ф.4465, оп.1, спр.889. — Арк.27-28.
6. Там само. — Арк.28.
7. Там само.

*Nestulya S.I.***N.F.Belyashevsky and V.M.Shcherbakovsky****Résumé**

The author gives the analysis of V.M.Shcherbakovsky's reminiscences about his and N.F.Belyashevsky's joint work on collecting ethnographic materials for Kiev City Museum of Art and Relics and preparations for the 1st South-Russian exhibition of Applied Art held in Kiev in 1906. The exhibition was of great influence on the ethnography's development in Ukraine.

03.12.1994.

Ірина КУЛАТОВА

Археолог, музейник. Народилася 1957 р. у Грозному. Навчалася у Чечено-Інгушському державному університеті, закінчила 1983 р. історичний факультет Харківського університету. Працювала в музеях Диканьки, Полтави. Очолює відділ охорони пам'яток археології Центру охорони та дослідження пам'яток археології. Автор ряду публікацій та монографічного дослідження з проблематики раннього залізного віку Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Олександр СУПРУНЕНКО

Археолог, історіограф. Народився 1957 р. у Полтаві. Закінчив Полтавський педінститут (1978). Працював науковцем, хранителем, заступником директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею (1978-1993). З 1993 р. очолює Центр охорони та дослідження пам'яток археології управління культури. Автор понад 400 наукових та публіцистичних робіт з історії української археології, археології бронзового та раннього залізного віку, історії, краєзнавства, музеїнцтва, бібліографії.

© КУЛАТОВА І.М., СУПРУНЕНКО О.Б.

КУРГАНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ (за розкопками В.Щербаківського 1913 р.)

Публікація матеріалів розкопок біля сс. Лукаші та Вел. Круполь.

Серед поховань пам'яток скіфського часу дослідниками вирізняють групу старожитностей Лівобережного Придніпровського терасового Лісостепу¹, що розташована на схід від Дніпра, між Києвом та Кременчуком, у особливій ландшафт-

но-географічній зоні — Середньодніпровському лісостеповому «коридорі» шириною близько 100-120 км вздовж лівого берега Дніпра. Останнім часом з'явилися узагальнені повідомлення в літературі про досліджені в різний час в цьому регіоні пам'ятки². Разом з тим, лише кілька публікацій позначають внесок у справу вивчення старожитностей скіфського часу цієї ділянки Подніпров'я В.М.Щербаківського³. Але, за відсутністю публікацій та звітної документації, результати розкопок полтавського дослідника залишаються практично невідомими широкому загалу фахівців. Певно, злу долю щодо введення у науковий обіг матеріалів досліджень В.М.Щербаківського на Переяславщині внесли події 1930-1940-х рр. — «смуга» репресій та війна, що не тільки знищили звітну документацію і колекції, але й зовсім виключили для науковців на батьківщині вченого можливість згадувати ім'я та роботи колеги-емігранта.

Зазначимо, що В.М.Щербаківським у 1913-1915 рр. було досліджено ряд курганів скіфського часу у Переяславському повіті на Полтавщині, з-поміж яких 19 — між селами Вел. Круполь, Лукаші, 1 — біля с. Вел. Березянка, 2 — поблизу с. Софіївка, 8 — поряд з с. Пилипчичі⁴. Переважна більшість курганів досліджувалася на приватних землях, тому основна звітна документація не подавалася до Археологічної комісії. Щоденники розкопок були захоплені В.М.Щербаківським до Праги зі сподіванням оприлюднення друком результатів робіт за кордоном. Частина ж архівних матеріалів, що залишилася в Полтавському музеї, була знищена чи втрачена у 1930-1943 рр., вироби з дорогоцінних матеріалів вилучені з установи горизонтним «Антикваріатом» чи до чергових «фондів» будівництва, оборони тощо, а колекції — депаспортизовані, змішані чи знищені під час фашистського вилучення з музею, пожежі у будинку 1943 р. і «перегляду» українських музеїв скарбів після повернення з Німеччини та евакуації 1946-1947 рр. у Києві.

Отже, певне світло щодо інформації про досліджені В.М.Щербаківським комплекси скіфського часу проливає реєстр матеріалів розкопок у рукописному «Кatalозі археологічного відділу Полтавського музею», ще зберігся⁵, опису знахідок, що мав призначення інвентаря музею. Цей опис подає досить значний обсяг корисної наукової інформації. Нижче починаємо публікацію зазначених матеріалів за роками досліджень, де перше місце посідають за часом робіт Лукашівські

кургани (між с. Лукаші та Вел. Круполь), досліджені 1913 року.

Розкопки курганів велися В.М. Щербаківським в кінці травня — на початку червня 1913 р. за кошти, виділені Природно-історичним музеєм Полтавського губернського земства, поміщиком Переяславського повіту В.М. Бутовичем та особисто автором досліджень. Розкопки здійснювалися за методикою того часу «колодязями» розміром від 3×3 до 5×5 м в центрі кургану, з фіксацією матеріалів по штикам (0,3 м); зрідка неширокою траншеєю, що зазначено в описах результатів розкопок окремих насипів. Суцільна нумерація курганів, досліджених експедицією музею, встановлена В.М. Щербаківським, включає як насипи доби міді-бронзи, раннього залізного віку, так і кургани давньоруського часу.

с. Лукаші, Переяславський повіт Полтавської губернії

Курган № 6

Знаходився на «церковній землі» біля дороги з Лукашів у Вел. Круполь. Його висота складала 2,30 м, діаметр 20 м. Досліджувався траншеєю шириною понад 3,5 м. Поверхня задернована.

На глибині 2,30 м від вершини, під чорноземним супіщаним насипом, на межі зі стародавньою «піскуватою» поверхнею, виявлені сліди дерева і рештки кісток від поховання 1. Поховальна камера зафіксована як прямокутна, розмірами 2,30×0,70 м, орієнтована по вісі захід — схід. Дно її залягало фактично на рівні стародавнього горизонту. Зотлілій витягнутий на спині кістяк жінки було орієнтовано головою на захід. Речові знахідки розтягнуті землерийними тваринами. За авторським описом зазначені: поряд з рештками черепа — дві золотих сережки з «прекрасним спіральним орнаментом», в обlasti ший — понад 40 «дужих» золотих намистин та кілька «зовсім маленьких золотих бляшечок для нашивки на комірець», біля ніг — шматок знищеного корозією залізного виробу.

На південь від поховання, у 2,5 м, на рівні стародавнього горизонту, виявлене основне поховання 2, вірніше його перекриття — накатник з рештками «березової» кори⁶ (КАВ, т.2, с.290).

Опис знахідок

Поховання 1 (впускне, скіфського часу)

1. Бронзові тригранні наконечники стріл. Довж. 3,2 см. 13 прим. (КАВ, т.2, с.289 зв., №1836) та 11 прим. (с.291 зв., № 1846).
2. Кругла бронзова бляшка з вушком зі зворотнього боку — прикраса вузди. Дм. 3,0 см (№ 1837).
3. Шматки круглого стрижня бронзової шпильки довжиною 5,32 та 3,25 см, «вкриті по краях чернню». 2 прим. (№№ 1838, 1839).
4. Бронзові ворворки (циліндричної та слабо-конічної форми — ?) довжиною 2,5 ; 1,13 і 1,42 см, діаметром відповідно 1,56; 1,57 та 1,58 см (№№ 1840, 1841, 1842). 3 прим.
5. Золоті нашивні бляшки у вигляді «зернятка» з вушком зі зворотнього боку для кріплення на одягу. Діам. 0,2 см. 16 прим. (№ 1843).
6. Золоті сережки зі «спіральними та жгутовими» прикрасами; одна з «вушком» довжиною 4,45 см та ширину 2,53 см; друга — подібна, але з обірваним «вушком». 2 прим. (КАВ, т.2, с.289 зв., 291 зв.; № 1844).
7. Намисто у складі: золотих пустотілих намистин (42 прим.), кам'яних і склопастових (5 прим.) (с.291зв., № 1845).
8. Уламки древок стріл зі втулок наконечників. Більше 20 прим. (№ 1846).

Поховання 2 (основне, чоловіче, скіфського часу)

9. Шматки знищеною корозією залізного вістря на спис, з шириною пера 3,45 см (№ 1848).
10. Залізне вістря на спис у фрагментах, з шириною пера до 4 см (№ 1849).
11. Уламки залізного широкого кинджалу чи меча, найбільший — довж. 29 см (№ 1850).
12. Уламок леза з жалом залізного меча, що лежав поряд з № 1850. Довж. 23,6 см, максимальна шир. 3,31 см (№ 1851).
13. Подібний попередньому уламок леза з жалом залізного кинджала зі слідами дерев'яних піхов. Довж. 17,7 см, максимальна ширина 2,61 см (с. 292 зв., № 1852)².
14. Залізні підтоки до списів довжиною 6,44 та 8,07 см і діам. 2,33 та 2,12 см. 2 прим. (№№ 1853-1854).
15. Чотирикутна залізна пряжка шир. 3,25 см, довж. 4,87 см (№ 1855).

16. Уламок вістря списа — його втулка зі шматками дерева всередині та слідами бронзових окислів на поверхні. Довж. 13,7 см (№ 1856).

17. Фрагмент верхньої частини високогорлої кружальної античної амфори з двома ручками, з жовтої глини. Довж. бл. 20 см, діам. 10,8x9,32 см (№ 1858).

18. Уламок дерева від накатника з віткнутим в нього корозованим бронзовим наконечником стріли (№ 1859).

19. Бронзові тригранні наконечники стріл — залишки сагайдачного набору (понад 30 прим.), з рештками берести від сагайдака (с.292 зв., № 1860).

20. Шматок дерев'яної дошки (дубової) від конструкції «зрубу» камери, розміром 2,5x3x11,7 см (с.291 зв., № 1857).

Курган № 14

Знаходився на землі Петра Рунця поблизу села. Був сильно розтягнутий оранкою. Висота 4,75 м, діаметр 40 м. Досліджувався «колодязем» 3,5x3,5 м. Вказані розміри поховальної ями 3,5x3,5 м не відповідають дійсності. У процесі часткових досліджень виявлено два поховання. Перше — впускне — скіфської доби (?) на глибині біля 3,75 м від вершини насипу, зі слідами зотлілого дерев'яного накатника, що просів у поховальну яму, та рештками кори на дні останньої. Кістяк похованого лежав витягнуто на спині у південно-західній частині камери, головою на схід. Череп запрокинувся (?) на південь; руки витягнуті вздовж тулуба, кисті — в області живота. Довж. кістяка 1,70 м. В області пояса — шматки заліза. У заповненні ями, на глибині близько 2 м, серед вуглинок і золи від поминального багаття, трапився невеликий ліпний горщик та керамічне прясло, шматки березової кори.

Поховання 2 (доби енеоліту — ранньої бронзи -?) виявлене за 1,5 м на північ, на рівні стародавнього горизонту, в материковій піщаній ямі глибиною до 5,25 м, перекритій дерев'яним накатником. Розміри ями складали не менше 1,4x1,8 м, але остання була зовсім зрита землериями. Орієнтація ями за віссю близька до широтної. У похованні розчищені залишки двох зотлілих «зібганих» кістяків, що супроводжувалися намистом з раковин дрібних річкових молюсків. У насипу кургана на глибині 3 м знайдений фрагмент «ніжки» ліпної (?) посудини, у заповненні ями поховання 2 — відщеп кременю (КАВ, т.2, с.293, 294).

Опис знахідок

Поховання 1 (впускне, скіфської доби)

1. Горщик ліпний з орнаментом по вінцю у вигляді нігтьових відтисків. Вис. 7,6 см, діам. тулуба 8,2 см (КАВ, т.2, с.292 зв., № 1861).
2. Прясло керамічне з вузьким отвором. Вис. 2,4 см, діам. 3,5 см (№ 1862).
3. Шматки залізного виробу (ножа?). 1 прим. (№ 1863).
4. Фрагмент стінки керамічної посудини жовтого кольору. 1 прим. (№ 1864).

Поховання 2 (доби енеоліту — ранньої бронзи — ?)

5. Округлий відщеп кременю «з гострими краями, що нагадує неолітичну скребачку чи ножик». Діам. 6,8 см, товщ. 2,3 см (КАВ, т.2, с.293 зв., № 1867).
6. Намисто з дрібних раковин прісноводного молюска (?). 47 прим. (№ 1869).

Насип кургану

7. «Кругла ніжка керамічної посудини». Діам. 5 см (№ 1868).

Курган № 15

Був розташований в околицях села, на землі Петра Скорого, поряд з дорогою с. Лукаші — Лук'янівка. Виявився задернованим. Висота 1,0 м, діаметр 10 м. Досліджувався «колодязем» 4,20x4,00 м.

На рівні стародавнього горизонту виявлені рештки перекриття ями у вигляді накатника єдиного поховання скіфського часу розміром 3x2 м. Орієнтація ями не позначена. Глибина прямокутної в плані похованальної камери — 2 м. У заповненні біля південної стінки трапилася дубова плаха від перекриття в один шар. Кістки похованої (літньої жінки — КАВ, т.2, с.294 зв., № 1872) були перемішані у заповненні землериями і, можливо, грабіжниками. На дні, вкритому березовою корою, в центрі знайдені золоті та скляні прикраси від намиста (КАВ, т.2, с.294, 295).

Опис знахідок

Поховання 1 (основне, скіфського часу)

1. Намисто із золотих (150 прим.) та скляних (3 прим.) намистин. Діам. 0,46 см (КАВ, т.2, с.293 зв., № 1870).
2. Золота трикутна бляшка, прикрашена «кружечками з штампованих бугорків по кутам». Розміри 1,5x2,3 см. 1 прим. (№ 1871).

Курган № 16

Знаходився поряд з курганом № 15 на землі Петра Скорого. Насип сильно розорний, розтягнутий, досягав висоти 0,4 м при діаметрі 15-18 м. Повністю не досліджений. У центрі кургану, досліджуваного «колодязем» до 3,5x4 м, виявлена грабіжницька кругла яма діаметром до 2 м, котра досягала 2 м глибини. У заповненні грабіжницького котловану «на другому штику від верху» виявлені маленький ліпний горщик і керамічне прясло. «Всяди траплялися шматки дерева і уламки кісток людини. На глибині 0,5 м — фрагмент черепа», можливо, «зі слідами фарбування червоного кольору». На дні — сліди «підстилки» з березової кори.

Напевне, в кургані містилася впускне поховання скіфського часу та зруйнована ним могила доби бронзового віку (КАВ, т.2, с.295).

Опис знахідок

Поховання 1 (скіфського часу)

1. Горщик ліпний неорнаментований. «Глина погана». Вис.9,9 см, діам. тулуба 9,7 см (КАВ, т.2, с.294 зв., № 1873).
2. Прясло керамічне з вузьким отвором. Вис.3,0 см, діам.3,0 см (№ 1874).

Курган № 17

Був розташований у складі тієж ж компактної групи на землі Петра Скорого біля кургану № 15. Насип сильно розтягнутий розорюванням, висота — не більше 0,35 м. Досліджений «колодязем» 3,7x4,5 м, повністю не докопаний.

«На перших же штиках траплялися залишки кісток людини. На другому штику — горщик і біля нього зуби коня, сліди залізної іржі. Виразного обряду ями не знайдено. Але на глибині 1,60 м помітні були прошарки корозованого заліза». У за-

повненні ями, зритої грабіжниками, виявлені кілька зубів «літнього чоловіка» (КАВ, т.2, с.296).

Курган, певно, містив єдине поховання скіфського часу.

Опис знахідок

1. Горщик ліпний неорнаментований. Глина жовта, потріскалася; вінця надбиті. Вис.6,3 см; діам. вінця 5,5 см, тулуба — 6,8 см (КАВ, т.2, с.295 зв., № 1876).

2. Фрагмент черепка від ліпної посудини. Розм.: 9x6,9 см (№ 1877).

3. Уламок якоїсь залізної дужки, сильно пошкодженої корозією (пластина від бойового поясу -?). Довж.5,9 см (№ 1880).

4. Фрагмент залізного виробу, пошкодженого корозією. Довж.5,8 см; шир.0,9 см (№ 1875).

5. Зуби коня. 2 прим. (№ 1878).

Курган № 18

Розташований «під Лукашами», по дорозі до с.Вел. Круполя в 200 кроках на схід від великої «Розгребеної могили». Розорювався. Висота 0,75 м, діаметр — не вказаної. Пограбований у давнину. Зазначена глибина поховальної ями від вершини кургану — 2,0 м. Містив, напевне, єдине поховання скіфської доби. При дослідженні «на перших штиках» виявлений заливний спис» (КАВ, т.2, с.297).

Опис знахідок

1. Фрагменти залізного списа (КАВ, т.2, с.296 зв., № 1880).

2. Уламок залізного ножа із заклепкою, навколо якої помітні сліди дерева від ручки (№ 1881).

Курган № 19

Знаходився «за 60 кроків» на схід від кургану № 18, розорювався. Висота складала близько 0,8 м. Повністю пограбований. Дані про поховання, вірогідно, скіфського часу, відсутні. Зазначено лише, що «на глибині 2,5 м знайдено уламок ліпного черепка» (КАВ, т.2, с.296 зв., 297).

Опис знахідок

1. Трикутний уламок ліпного черепка (КАВ, т.2, с.296 зв., № 1882).

2. Уламок зуба людини (№ 1883).

Курган № 20

Розкопаний біля с.Лукаші, на землі Івана Очеретька. Розораний поодинокий насип. Вщент пограбований у давнину. Висота 1,0 м, діаметр — 16-18 м. Досліджувався «колодязем» 5x4 м, в північній частині якого виявлений грабіжницький «підкоп» та лисяча нора у ньому, в заповненні котрих трапилося кілька шматків зотлого дерева від дубового накатника з неошкуреніх плах поховання скіфського часу, фрагментовані кістки людини, окремі знахідки. Зазначена глибина ями — 2,0 м (КАВ, т.2, с.297 зв., 298).

Опис знахідок

1. Фрагменти втулки та середини пера залізного вістря на спис. З прим. Загальна довжина 25 см (КАВ, т.2, с.297 зв., № 1884).
2. Уламок маленької бронзової бляшки від панциря (прикраса) (№ 1885).
3. Фрагменти бронзової бляшки на дереві від прикрас захисного обладунку (№ 1886).
4. Уламок бронзового наконечника стріли (№ 1887).

Курган № 21

Знаходився між сс. Лукаші та Вел. Круполь, зліва від дороги між ними. Мав висоту 0,5 м, діаметр — 20 м, розорювався. Пограбований у давнину. Поховальна яма під дубовим накатником у один шар сягала глибини 1, 20 м, була прямокутною в плані і орієнтованою в широтному напрямку за довгою віссю. Відзначена її ширина — 1,20 м. На дні були помітні залишки березової кори (?). Кістяк похованого, орієнтованого вздовж вісі ями, пошкоджений грабіжниками, череп відсутній. У західній частині ями, у заповненні, знайдені уламки бронзового наконечника стріли та прикраси вузди. Курган містив єдине поховання скіфської доби (КАВ, т.2, с.298 зв., 299).

Опис знахідок

Поховання 1 (основне, скіфського часу)

1. Бронзова прикраса кінської вузди — бляшка, у вигляді орлиної голівки, з петлею на звороті. Довж.6,86 см; шир. 3,95 см (КАВ, т.2, с.298 зв., № 1890).
2. Бронзові круглі бляшки — прикраси вуздечного набору, трохи конусовидні, з 19-ти «гороховидними» опуклими виступами по краю. Діам.3,8 та 3,63 см. 2 прим. (№№ 1891, 1892).

3. Бронзові круглі пласкі бляшки з 27-ми «гороховидними» опуклими виступами навколо (по краю). Діам. 2,9 та 2,82 см. 2 прим. (№№ 1893, 1894).
4. Бронзова бляшка — прикраса вузди у вигляді голови лева. Довж. 6,84 см (№ 1895).
5. Тригранні бронзові наконечники стріл. 70 прим. (№ 1896).
6. Уламки залізних вудил, пошкоджених корозією. 7 прим. (КАВ, т.2, с.299 зв., № 1897).
7. Дрібні уламки залізного списа, зі слідами дерева на втулці. Загальна довж. списа 34,5 см (№ 1898).
8. Уламки залізного списа. 2 прим. Довж. загальна 29,0 см (№ 1899).
9. Білій порошок (крейда-?) і кілька бронзових наконечників стріл в ньому (№ 1900).
10. Кілька бронзових наконечників стріл на дереві (від сагайдака-?) (№ 1901).
11. Фрагменти заліза, пошкодженого корозією, від виробів невідомого призначення (№ 1902).

Курган № 22

Був розташований край с. Лукаші на землі селян Юхна та Макара Олексієнків. Розорювався. Мав висоту 0,3 м при діаметрі 15 м. Досліджувався «колодязем» 3,5x3,5 м. Зафіксована глибина ями в 1,0 м. Пограбований у давнину. «По краям обрізу колодязя були помітні сліди дерева. На першому штику — шматочок білої черепашки (каурі — ?). На другому — уламок черепа, кістки рук і ніг людини. На третьому — уламки кісток і сліди заліза (1x0,5 см), на четвертому — шматочок зализа. Грабіжницький колодязь «пройшов» глибше дна похованальної ями» (КАВ, т.2, с.300). Курган містив єдине поховання скіфської доби.

Опис знахідок

1. Уламок залізного виробу (леза ножа-?). Довж. 4,0 см; шир. 2,0 см (КАВ, т.2, с.299 зв., № 1903).
2. Фрагмент ліпного черепка (№ 1904).

Курган № 23

Знаходився поблизу кургана № 22, на землі тих же господарів, розорювався. Розміри не вказані. Зазначено, що курган «розорений» грабіжницькою ямою. Місцями, під північною

стінкою розкопу, траплялися уламки кісток людини зі слідами окислів міді (кістки рук, ребра). У описі знахідок значиться 9 уламків кісток з такими слідами (КАВ, т.2, с.300 зв.-301, №№ 1905-1911).

Курган № 24

На землі тих же власників, у складі групи курганів №№ 22, 23, 24. Розорювався. Висота 0,3 м. Діаметр не вказанний. Курган пограбований у давнину через яму у центрі насипу. Вказана глибина похованальної камери (за її залишками) — 0,9 м. У заповненні ями знайдені уламок черепа та кілька кісток дорослої людини, на південний схід від них — бронзові наконечники стріл (КАВ, т.2, с.302), що свідчило про наявність поховання скіфського часу.

Опис знахідок

1. Бронзові наконечники стріл (цілі та в уламках). 25 прим. (КАВ, т.2, с.301 зв., № 1912).

Курган № 25

Був розташований на землі селянина Семена Зінченка, на схід від с.Лукаші, розорювався. Висота насипу 0,30 м, діаметр — біля 20 м. Глибина похованальної ями відзначена як 4,0 м. Форма і розміри не вказані. Зазначено лише, що «на 3-му штику виявлено небагато кісток, кістка черепа людини і шматочки золотого заліза» (КАВ, т.2, с.302), що свідчить про існування в кургані свого часу пограбованого поховання скіфської доби.

Опис знахідок

1. Шматки «пустотілого» залізного виробу. 17 прим. (КАВ, т.2, с.301 зв., № 1913).

2. Уламки залізного списа. 3 прим. (№ 1914).

3. Фрагменти другого залізного списа. 3 прим. (№ 1915).

4. Уламок вапняку з раковинами (№ 1916).

c. Вел. Круполь, Переяславський повіт Полтавської губернії

Курган № 29

Досліджений у складі компактної групи з семи розораних насипів за 0,6 км на захід від лукашівського кургану № 26, як найбільш добре збережений. Розкопки велися «колодязем» 5×5

м. Діаметр насипу не вказаний, але висота кургану становила не більше 0,8 м. «На глибині 1м виявлений шар дубових колод шириною до 1 м і товщиною 0,1 м. Під деревом знайдено кілька шматочків бронзової бляшки. Все останнє розграбовано» (КАВ, т.2, с.303). Таким чином, курган містив, напевне, поховання скіфської доби, котре було досліджено не повністю.

Опис знахідок

1. Уламки бронзової бляшки (від панциру-?) (КАВ, т.2, с.302 зв., № 1917).
2. Фрагменти леза та руків'я залізного бойового ножа, зі слідами дерева від піхов та ручки. 4 прим. (№ 1918).

Курган № 30⁸

«Гостра могила» у с. Вел. Круполь. Мав висоту 1,50 м, діаметр – до 30 м. Досліджувався «колодязем» 5x5 м. «Розкопки велися до глибини 3-х м. Знайдено фрагмент заліза у вигляді ручки. Все виявилося пограбованим» (КАВ, т.2, с.303). Про причетність кургану до пам'яток доби раннього залізного віку свідчить опис знахідок:

1. Уламок заліза, трохи прогнутий. Довж. 5,0 см; шир. 2,2 см (КАВ, т.2, с.302 зв., № 1919).

Курган залишився недокопаним.

Таким чином, враховуючи наведене вище, можна зі впевненістю віднести переважну більшість досліджених поблизу с. Вел. Круполь та Лукаші курганів до поховальних пам'яток піздньоскіфської доби, датуючи їх попередньо V-IV ст. до н.е. Особливий інтерес серед розкопаних В.М. Щербаківським поховань становлять комплекси курганів №№ 6 та 15, які вже потрапили в поле зору дослідників⁹. Сподіваємося, що з часом можуть бути відшукані й окремі депаспортизовані предмети з цих комплексів у збірках Полтавського краєзнавчого музею та Національного музею історії України, що буде посильним внеском у справу вивчення старожитностей скіфської доби Придніпровського терасового Лісостепу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильинская, В.А., Тереножкин И.А. Скифия VII—IV вв. до н.э. — К.: Наукова думка, 1983. — С.306, 308-312.
2. Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994. — Препринт. — 54с.
3. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.45; Спицyn A. Курганы скифов-пахарей // ИАК. — Пг., 1918. — Вып.65. — С.129; Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания). // АИП. — Полтава, 1990. — С. 13-14.
4. [Щербаківський В.]. Діяльність музеїв // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.96-97.
5. Каталог Археологичекого отдела Полтавского музея. — Рукопис // Фонди ПКМ. — Т.2. — С.289 зв^п — 305 зв. Далі посилання на «Каталог» наводяться безпосередньо у тексті з позначкою: КАВ, т.2, с., №.
6. Можливо, В.М.Щербаківський вважав за березову кору в цілому зотлії залишки будь-якої кори з дерев'яних плах та горбілів накатників поховань скіфського часу.
7. Уламок леза кинджалу зберігається у ПКМ. Інв. № ПКМ. 10376, А. 525.
8. Кургани №№ 7-13, 26-28 планувалися до розкопок, але не дали знахідок, тому й не потрапили до опису «Каталога».
9. Рудинський М. Вказ. праця. — С.45; Спицyn A. Указ. работа. — С.129; Супруненко А.Б. Указ. работа. — С.13.

Kulatova I.N., Suprunenko A.B.

Some Relics of the Scythian Times Researched by V.Shcherbakovsky

Resume

The authors' descriptions of the materials of excavated burials, nearby the villages Lukashi and Veliky Krupol (Pereyaslav county) dated by the Scythian times. The excavations had been carried out by V.Shcherbakovsky in 1913.

20.05.1995.

ЛИСТИ ВАДИМА ЩЕРБАКІВСЬКОГО ДО ФЕДОРА ВОВКА

**Публікація добірки листів В.М.Щербаківського до
Ф.К.Вовка (Волкова) 1911-1916 рр.**

Невелика добірка листів полтавського археолога до уродженця Полтавщини, видатного українського етнографа, антрополога, археолога і музеїніка Ф.К.Вовка (Волкова) (1847-1918) відклалася у його фонді в Науковому архіві Інституту археології Національної Академії Наук України¹. Це 10 листів, які охоплюють час з 1911 по 1916 рр., від заочного знайомства за листуванням В.М.Щербаківського зі старшим колегою, відомим дослідником українського палеоліту, до вже позначеніх контактів. Листи адресовані переважно до Санкт-Петербургу - Петрограду в Музей Імператора Олександра III (сучасний Музей етнографії народів Росії), в якому Ф.К.Вовк завідував відділом. Лише останній лист направлено до Яресьок, на дачу В.І.Вернадського на Бутовій горі, де відпочивав адресат. Але з-за воєнного безладдя на пошті, лист знайшов адресата тільки у Петрограді². Хронологічно, останнім є лист, оприлюднений

авторами публікації дещо раніше³, у другому числі цього збірника.

Якщо три перших листа стосуються долі кількох невеличких статей В.М.Щербаківського до енциклопедичного видання, то всі останні прямо чи опосередковано присвячені проблемам дослідження та збереження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки в Лубенському повіті на Полтавщині, і несуть часом рідкісну інформацію щодо умов дослідження пам'ятки, розкривають еволюцію парадигми дослідника тощо.

Сподіваємося, що знайомство з листами буде корисним не тільки фахівцям в галузі палеоліту, але й більшості археологів.

Усі листи подані за хронологією за рукописними оригіналами В.М.Щербаківського. Збережена орфографія та стилістика, правопис, з огляду на характерні мовні звороти того часу. Втрати та нерозбірливі слова позначені крапками у дужках.

1. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Ц/4681. — 1 а., скл.вдвічі.

Високоповажний Хведір Кондратович!

Звертаюся до Вас з уклінним проханням, коли можливо вислати мені, статтю мою «Искусство на Украине», писану для Граната на доручення Біляшівського⁴ і послану до Шахматова⁵ в Академію Наук, ще в початку іюля цього року.

Я дуже хапався з цею статтею, бо Біляшівський доручив її писати в початку іюня, а терміном дав 1-е липня. Тепер я від Біляшівського довідається, що вона не друкована і хочу дещо змінити, дещо додати і взагалі переглянути. Біляшівський казав мені, що стаття у Вас, тому я до Вас і звертаюсь, а не до Шахматова.

Адреса моя:

Київ. Музей. Данілу Михайловичу Щербаковському для В.Щерб.

Пошліть наложним платежем.

Друге мое прохання, се те, що можу ж збирати етнографію, хтів би мати доручення і значить документ від Музея Имп.Алекс. III.⁶ Се багато б помогло. А Ви ж знаєте, що збирати умію, учити мене не треба, і балакав з братом, а він з Вами, що до збирання, знаю що і як треба робити.

З поважанням готовий на послуги Вадим Щербаківський. Київ. Музей. 9/X.1911 р.

2. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Ц/4682. — 1 а., скл.вдвічі.

Високоповажний Хвєдір Кондратович!

Читаючи проспекти маючої вийти в світ «Української енциклопедії» (Граната), чи як там вона інакше зветься, я помітив, що моя стаття «Іскусство України» підписана у Вас ім'ям моого брата Д.Щербаківського⁷, а не моїм В.Щерб., як се стоїть під «Архітектурою».

Отже повідомляю, що мій брат Данило не писав туди жодної статті, а обидві писав я, я і підписував. Чому ж така коректура повстала, і при тім добре знаю проти бажання моого брата, я не знаю. Щоб же знову Ви не (звичайно нехотячи) змішували моєго і братнього імені, то прошу замітити отсе. — Данило Щербаківський — завідувач етногр. відділом Київського музею. Я ж — Вадим Щербаківський — недавно отримав посаду завідувочого археологічним відділом Полтавського Земського Музею⁸. Куди і прошу направляти кореспонденцію.

Тім часом прошу, коли не пізно, виправити помилку, та ще прошу вибачення за турботи.

Бувайте здорові. З щирим поважанням В.Щербаківський.

Полтава. Музей Губернського Земства. 19 4/УII 12 р.

3. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Ц/4683. — 1 а. — «Фірменний» бланк Полтавської Української Книгозбирні з фото: Будинок Дмитрієвих у Яреськах.

Високоповажніший Федор Кондратович!

Мої рукописи про архітектуру і штуку Українську для енциклопедії написані тає давно і з таким поспіхом, що нині вони зовсім відстали від сучасного стану науки. Тому я дуже просив би відіслати їх мені як найскоріше під опаскою по адресі: Полтава. Поштовий ящик № 5.Щербаківському.

З щирою пошаною В.Щербаківський. Полтава 30 / 1. 1914 р.

4. НА ІА НАНУ. — Ф.І. — Ц/4684. — Поштова картка. — Дата за штемпелем: Санкт-Петербург — 24.04.1914.

Високоповажній Хвєдір Кондратович!

Я думаю, що у Петербурзі Вам легше знайти спеціалістів по українській штуці, бо там і бібліотеки, і усе під руками, а мені сидячи у Переяславщині на роскопках⁹, трохи трудненько буде се зробити, писати без бібліотеки. Тепер, слава Богу, спеціалістів є скільки, хоч по українській архітектурі і штуці, а мені трохи трудно, бо я тілько збирав матеріали по українській архітектурі, іздачі по селах, то з двох сот з полу-

Вадим Щербаківський. Прага. 1930-ті рр.
Фото з родинної збірки К.Кричевської-Росандич, передане до ПКМ.

Виною сіл не багато збереш. Тож вибачайте, що я примусив Вас гаяти час на читання моєї нісенітниці по архітектурі і штучі. Але ж я писав те 4 роки назад, на прохання людей, бо тоді ще не було спеціалістів в цій галузі. З щирим поважанням В.Щербаківський.

5. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Ц/4685. — Листівка: «Письмо с оплаченным ответом», скл.вдвічі.

с.Гонци

18. VI. 1915

Високоповажний Федоре Кондратовичу!

Ведучи розкопки у Гонцях¹⁰, я почув від Володимира Івановича Вернадського — Петербурзького академіка-геолога, що Ви будете цього літа у Шишаку у нього. — Я мав би собі за велику честь і радість, як би Ви могли заглянути у Полтаву від 1-го по 14 липня, бо у розкопках своїх я найшов багато цікавого, між іншим голку 'тахітит' грубини котрої = 1,25 milimetra, довжина = 5 сантіметрам, а діаметр дірочки вушка менше 1/2 milimetra. — Їдно шило (*Ivoire*), оздоблене двома поясками. Між звірячими кістками найдено кости мамута, оленя, лося, медведя, ще якогось хижого [звіра] зуби, 2 породи гризунив, черепашка «ипіо», і багато костей, котрих не можна зразу оприділити. Багато шил, і дрібного кремінного начиння (*lame, burin, grattoir*). Я приїду у Полтаву 1-го липня і пробуду там до 15-го. Напишіть, як Ваша ласка, коли Ви сподіватися, бо після 15 їду на інші розкопки. З щирим поважанням завжди готовий до послуг В.Щербаківський.

6. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Ц/4686. — Листівка: «Письмо с оплаченным ответом», скл.вдвічі.

Високоповажаний Хвedor Кондратович!

Я дуже Вам вдячний, що Ви відповіли на мій лист, і дуже щасливий з того, що Ви зацікавилися цею роботою моєю і так зично до мене поставилися. Мені дуже багато хтілося б з Вами побалакати і Вас поспитати, у Вас поучитися. І я дуже пишався би, коли б Ви могли безпосередньо видіти те, що я достав там. Я цю розкопку розпочав ще торік, але мені перебила війна. І я забравши у музей 7 голів мамонтових (труби, з котрих ростуть ікла, і част. черепної коробки) і багато іклів, частин рогів і зуби оленя (*tarandus*), зуби медведя, і, здається, зуби *canis cyrus* (якісь хижаки), черепашку *upio*, дрібні кістки *lepus*, якусь дуже дрібну черепашку менше 1 мм довжини і то поломану, під мікроскопом вона здається спірально-цилінд-

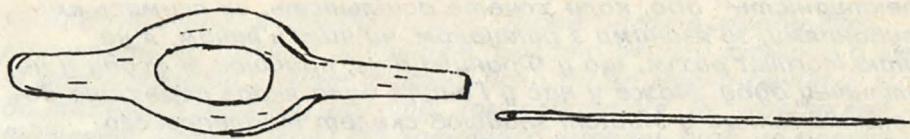
ричною, і багато крем'яного начиння, такого як у Вас. Зняв багато фотографій, між іншим стереоскопових. Розкопав усього 4 квадрат. метри. Боявся, що за зиму ікла ті, що пооставалися у землі і кругом котрих земля уже була рушена, порозпадаються і потріскаються од морозу. Але сього року упевнився, що вони у дуже добром стані, і нічого з того, що було у землі, не пропало, хоча глини було накладено усього 1 метр. Сього року я кости засипав на 0,75 метра, потім дав дерев'яний дубовий склеп, щоб земля не дуже душила кістки і над цим склепом насипав глини 1,50 м, а для раптової води дав нахил, щоб вона стікала у безпечне місце. Сього року з самого початку на розкопки приїхав Городцов¹¹, і відносно усього я з ним радився, дуже боячись за будучину усього. У земстві виникали різні проекти, напр. устроїти кругом усього клуню, але за браком грошей, поки-що відкладали сей проект. Городцов предложив перевезти цілком у музей, коли він буде у нас цілком вистроєний. Я думаю, що се технічно цілком можливо. Тут цікаві дуже самі купи кісток, їхня конфігурація має ясну доцільність¹², але якого роду ся доцільність, трудно сказати. У сьому листі я не маю можливості висловлювати різні гадки, як Городцова, так і мої, тут ще може треба подумати. І таки добренько подумати. Мартільє¹³ не припускає ритуала у ті часи, але Городцов каже, що хоча Мартільє може й прав, але тут є щось таке, що для нас незрозуміле. Поки що і я через це особливо настоював на захованні, по можливості не рушити цієї конфігурації.

Дивно, що тут непомітно кінських костей, і бичачих, дивно, що нема тут ребер і позонків мамонтових, бо їх утroe менше, ніж голів, а голів — 28 у сій одній купі. Дивно, що дрібні перепалені кісточки посередині сеї купи, а кругом ідуть голови і лопатки, а зверху — ікла.

Багато є поломаних шил (ніби із заячих нижніх кісток), але є штук 5 цілих, нарешті — маленька голка. Ще є один предмет з івоїре, я його тут трохи недобре намалював¹⁴, але приблизно він такий, а голка така.

Видно культура досить технічно висока. Ще пригадую, що метрів на 10 на полуденъ від сії купи, Гельвіг¹⁵, найшов теж 30 голов мамонта, і теж не мав позонків і ребер¹⁶, то се досить дивне. Камінський¹⁷ не мав багатьох голов, — у бік пішли ще 2 купи, але я їх не розбирав, тільки там замітив 5 позонків у купі мамонтових. То вже я залишив на той рік. Само собою розуміється, що я наробыв багато фотографій і простих, і стереоскопових, чудесно видно на них і земляні по-

[Малюнок В.Щербаківського у листі: виріб з кістки та кістяна голка з Гінців]

клади, під кістками прісноводний <...> намул і т.п. Але усе ж таки нема того враження, яке здається самою картиною природньою. Зроблено профілі, нівеліровка, і т.п. Вернадський напише геологічний нарис до сеї стоянки¹⁸.

Дуже дякую Вам ще раз за співчуття, і все ж таки тішу себе надією, що як-небудь, може у кінці августа або початку сентября нам удастся побачитися у Полтаві і побалакати. Особливо хтілося б Вам показати усе.

З щирим поважанням, готовий до послуг В.Щербаківський.
3 /VII. 1915.

7. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Ц/4687. — Поштова листівка, скл.вдвоє.

Високоповажний Хведор Кондратович!

Сьогодні я одержав другого Вашого листа, в котрім Ви дуже непокоїтесь, що зруйнують кости у засипаній мною стоянці. Я думаю, що Левко¹⁹, не зовсім добре зрозумів картину, яка уже була засипана перед його приїздом. Але я певен, що кости не зруйнуються, бо сього року провірив все на торішніх кістках, а також на кістках, відкритих Гельвігом²⁰ і погано ним засипаних, не глибше аршина, і кістки, і навіть ікла зовсім цілі, хоча лежали 10 літ, а я ж насипав до 1 аршина грубини, і зробив перемичку дубовоу, щоб не почавило деяких кісток. Дрібних кісток я взяв дуже багато, а лишив лише великі голови і лопати [к]и та ікла, бо їх нема де у нас держати і вони од сиши у нас у музею скоріше пропадуть, ніж у землі; се я зробив навіть тільки після ради з Городцовым. Що до метода перевозки його цілком, то тут також вироблені пляни, і у Городцова була велика практика, і се являється навіть порівнюючи з іншими способами фіксації дуже дешевим способом...

Що ж до ритуалу, то я мабуть розумію його не так, як Левко, я у цій купі бачив деяку архітектурність, в смислі розкладу костей і говорив тільки, що чим вона викликана ся архі

тектурністю²¹ або, коли хочете доцільність, чи якимись кмітутваннями, зв'язаними з ритуалом, чи чимсь іншим, я не знаю. Mortillet рахує, що у Францію *ritus*, прийшов зі сходу у неолітичну добу. Може у нас у Гонциях була якраз перехідна доба. Emile Riniere у Mentonі знайшов скелет Мадленського чоловіка²², котрий дуже нагадує нам скорчений похорон, т.б. *ritus*. Але я зовсім не стою (у Гонциях) на тім, що у Гонциях було щось ритуальне, тільки бачу у конфігурації костей якусь доцільність, і хочу дати розглянути його конфігурацію усім, хто бажає. Ще раз дуже дякую Вам за таку Вашу зичливість, був би дуже радий, як би Вам удалось приїхати до Полтави і побачити речі. З щирим поважанням В.Щербаківський.

5/VII. 1915.

8. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Ц/4688. — Поштова листівка, скл. вдвічі.

Високоповажний Хведір Кондратович!

Я тепер на розкопках у п. Бутовича²³ і тут мабуть забарюся.

Напишіть мені точно, коли Ви приїдете у Полтаву то я умисне приїду на той час. Без мене ніхто Вам не зможе показати нічого, бо речі, ще не монтувані і заперті у мене. Адреса моя: Нова Баварія, Козелецького уезда. Чернігівск.губ., г.В.Н.Бутовичу для В.Щерб.

г.Бутович²⁴ — поміщик містний і сусіднього Полтавського с.Круполя. Я у нього живу у Круполі і веду розкопки²⁵. Тут я пробуду мабуть числа до 25 серпня і переїду далі на роботу. Хтілося б, щоб Ваш лист прийшов сюди раніше 25-го. Вибачайте, що Вас турбую, але мені треба було б побалакати з Вами і про видання Ваших мезенських розкопок в Наук.Тов. Я асигную на се від себе 50-100 руб. коли треба і ще може кого удастися підмовити, на ілюстрації, щоб вони краще вийшли.

Будьте здорові. З щирим поважанням завжди готовий до послуг В.Щербаківський. Нова Баварія 6.08.1915.

9. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Ц/4689. — 1а. (поштовий папір).

Високоповажний Хведір Кондратович!

Я учора вернувся з Роменського повіту, і з жалем дізнається, що Ви тут є, що Ви були у Музею, але мене не було. Через жнива я мусив скінчити розкопки і цього року мабуть уже більше копати не зможу. Дуже мені бажається побачити Вас і поучитися від Вас. Усе, що з Ваших праць мені довелося здогодити, я перечитав, але це незначна частина того, що є у Вас.

Коли дозволите, я приїду до Вас. Дуже багато треба Вас розпитати по ріжним питанням. Багато дечого хтілося б мені Вам показати у мене такого, чого Ви не могли бачити, що до техніки [зняття] налету, консервування. Як, наприклад, відділяти кістку (ікол) від вапняного налету, щоб не попсувати кости. І багато, багато іншого.

З щирим поважанням В.Щербаківський.

Полтава. 9 /УІІ. 1916⁶.

ЛІТЕРАТУРА, ПРИМІТКИ

1. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Спр.Ц/4681-4690. Див. також: Кононенко Ж.А., Франко О.Е. Исследования на Полтавщине: (по материалам личных фондов В.В.Хвойки и Ф.К.Волкова (Вовка)). // ОИПАП: Второй обл.науч.-практ.семинар. / ТДС. — Полтава, 1989. — С.119-121.
2. НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Спр.Ц/4698. — Конверт.
3. З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського. / Публ. Кононенко Ж.О., Супруненка О.Б. // ПАЗ. — Полтава: ОДГВ «Полт.літератор», 1994. — Число 2. — С.159, 167-176.
4. Біляшівський Микола Федорович (1867-1926) — видатний український археолог, етнограф, мистецтвознавець, музейник, академік ВАУН з 1919 р. На час написання листа В.М.Щербаківський виконував тимчасові доручення М.Ф.Біляшівського як директора Київського художньо-промислового і наукового музею.
5. Шахматов Олексій Олександрович (1864-1920) — видатний російський філолог, академік Петербурзької Академії наук з 1897 р.
6. Музей Імператора Олександра III — сучасний Музей етнографії народів Росії у Санкт-Петербурзі.
7. Щербаківський Данило Михайлович (1877-1927) — відомий український етнограф і археолог, музейник, завідуючий історико- побутовим та народно-мистецьким відділами Київського художньо-промислового і наукового музею, молодший брат В.М.Щербаківського.
8. В.М.Щербаківський був запрошений за конкурсом на посаду завідуючого Археологічним відділом Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства за клопотанням Д.І.Яворницького влітку 1912 р. Див.: Гавриленко М.І. До історії археологічного відділу Полтавського Республіканського історико-краєзначного музею // ПАЗ. - Полтава: ОДГВ «Полт.літератор», 1993. — Число 1. — С.9-10; Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания. /Под ред. Супруненко А.Б. — Полтава, 1991. — С.9,11.
9. В.М.Щербаківський навесні-влітку 1914 р. планував провести і здійснив археологічні розкопки курганів давньоруського часу у Ліппляному та Гельмязові на Золотоніщчині, Перяславі, дослідив кілька курганів у Гінцях на Лубенщині та розпочав невеликі роботи на Гінцівській пізньопалеолітичній стоянці. Див.: [Щербаківський В.] Діяльність музеїв // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.96-97; Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания). // АИП. — Полтава, 1990. — С.13-14.
10. Розкопки у с.Гінці розпочаті В.М.Щербаківським восени 1914 р.

11. **Городцов Василь Олексійович** (1860-1945) — відомий російський археолог, професор Московського університету (1918-1944), учасник дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки 1915 р. Про розкопки в Гінцях див.: **Городцов В.А.** Археология. Т.1. Каменный период. — М., Пг.: Госиздат, 1923. — 397с.: ил.; **Його ж.** Исследование Гонцовской позднепалеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. Секции археологии РАИОН. — М., Пг., 1926. — Т.1. — С.5-35.

12. Дослідники вважають, що В.М.Щербаківський остаточно не зрозумів сутності відкритих у Гінцях археологічних об'єктів як житлово-господарських комплексів: **Сергин В.Я.** Гонцовское палеолитическое поселение // ОЙПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар // ТДС. — Полтава, 1989. — С. 10-11. Але, як бачимо з листа, він був близький до думки сучасних дослідників, і лише події наступної революції та відлучення дослідника від розкопок пам'ятки через виїзд за кордон, не дозволили В.М.Щербаківському підтвердити свої згадки.

13. **Мортільє Габріель де** (1821-1898) — відомий французький археолог, засновник одного з перших археологічних журналів, автор загальновідомих археологічних класифікацій, передусім у галузі палеолітознавства.

14. **Малюнок гінцівського «жезлу»** — кістяного виробу типу шпильки чи застібки поданий В.М.Щербаківським у роботі: **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.64. Він відтворений з доповненнями за збереженим витвором стародавнього майстра у колекції Полтавського краєзнавчого музею (ПКМ, інв. № ПКМ.10196, А.345) на обкладинці цього числа збірника. Експонується у ПКМ: **Супруненко А.Б.** Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель. — Полтава: Облполиграфиздат, 1988. — С.4.

15. **Гельвіг Р.І.** — приват-доцент Київського університету св. Володимира, автор недокументованих розкопок у Гінцях 1904-1906 рр. Про його роботи: **Борисковский П.И.** Палеолит Украины // МИА. — М., Л.: Изд-во АН ССР, 1953. — № 40. — С.306.

16. Вважається, що Р.І.Гельвігом розкопані залишки одного-двох жител з кісток мамонта у Гінцях: **Сергин В.Я.** Вказ робота. — С.11.

17. **Камінський Федір Іванович** (1845-1891) — лубенський археолог, краєзнавець, музейник і педагог, першовідкривач українського палеоліту у Гінцях 1873 р. Мається на увазі його робота: **Камінський Ф.І.** Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Тр. III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878. — Т.1. — С.153-159. Про нього: Пам'яті Ф.І. Камінського (1845-1891). // АЗ ПКМ./За ред. Супруненка О.Б. — Полтава, 1992. — Вип.2. — 98с.: ил.; **Супруненко О.Б.** Ф.І. Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — К., 1991. — №3. — С. 69-75; **Федір Камінський** (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. // Укл. **Пустовіт Т.П.**, **Супруненко О.Б.** — Полтава, 1992. — 180с.

18. В.І.Вернадський дійсно підготував 1916 р. відповідну статтю, яка так і залишилася у рукописі. Див.: Архів РАН. — Ф.518. — Оп.1. — Спр.332 та наступну публікацію цього числа збірника.

19. **Чикаленко Левко Євгенович** (1888-?) — український археолог, учень Ф.К.Вовка, доктор філософії, доцент Українського Вільного Університету у Празі. Про нього: **Курінний П.** Історія археологічного знання про Україну. — Мюнхен, 1970. — С. 129-130.

20. Як свідчить лист, на час розкопок В.М.Щербаківського, частина комплексів у Гінцях, відкритих Р.І.Гельвігом, збереглася. Напевне, деякі з них збереглися і на сьогодні.

21. Ще раз засвідчено згадку В.М.Щербаківського про причетність відкритих комплексів до жителів первісної людини.

22. Йдеться про знахідку в печері Ментон у департаменті Сен-Жермен у Франції.

23. Маються на увазі розкопки В.М.Щербаківського 2 курганів в околицях с. Софіївка та 8 коло с. Пилипчиці Переяславського повіту влітку 1915 р. Див.: Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея... — С.14.

24. **Бутович Володимир Миколайович** — поміщик Переяславського пов. Полтавської губ., фінансував розкопки В.М.Щербаківського 1913 та 1915 рр., товаришував з ученим.

25. Влітку 1915 р. В.М.Щербаківським поблизу Круполя, біля с. Пилипчиці вело дослідження яскравий комплекс кургану скіфського часу № 323. Див.: [Щербаківський В.] Діяльність музеїв // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.96.

26. Наступний лист див.: ПАЗ. — Полтава: ОДГВ «Полт.літератор», 1994. — Число 2. — С.170-173.

Kononenko Zh.A., Suprunenko A.B.

The Letters of Vadim Shcherbakovsky to Fedor Vovk (Volkov)

Resum e

The private correspondence of V.Shcherbakovsky and F.K.Vovk (Volkov), a well-known Ukrainian archaeologist and antropologist (1847—1918), the native of the Kryachkovska Village (Piryatin county, Poltava region), is published here. The documents this publication based upon, are given by the F.Vovk Fund of the Scientific Archive of the Archaeological Institute, National Academy of Science, Ukraine

© Публікація та коментарі Кононенко Ж.О.,
Супруненко О.Б.

**Олександр
СУПРУНЕНКО**

Археолог, історик археології.
Директор Центру охорони та
дослідження пам'яток археології
управління культури Полтавської
облдержадміністрації. Ініціатор
проведення читань пам'яті
В.Щербаківського.

З ЛИСТУВАННЯ З ВОЛОДИМИРОМ ВЕРНАДСЬКИМ

Публікація листів В.М.Щербаківського 1915 р. про дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки та відомостей про археологічні знахідки В.І.Вернадського на Бутовій горі під Шишаками.

Знайомство Вадима Щербаківського з Володимиром Вернадським (1863-1945), визначним ученим-природознавцем, академіком Петербурзької Академії наук (з 1912 р.), першим президентом Всеукраїнської Академії Наук відбулося під час відвідин розкопок Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки на Лубенщині 1915 р.¹ До с.Гінців на р.Удаї групу провідних природознавців того часу у складі В.Вернадського, О.Павлова, Г.Мірчинка, М.Павлової та ін.² запросив саме В.Щербаківський з метою залучення до досліджень пам'ятки фахівців природничих дисциплін. Перебування В.Вернадського на розкопках було плідним і вилилося у написання окремої геолого-стратиграфічної праці³, на сьогодні ще не виданої⁴.

Слід зазначити, що В.Вернадський вже кілька разів до свого приїзду в Гінці 1915 р. бував на стоянці. Напевне, 1891 р.

він разом з К.М. Скаржинською (1854-1932) здійснив також спробу розкопок небуденої пам'ятки — першої з палеолітичних стоянок, відкритих в Україні⁵. Вчений мав також інтереси в галузі археології, передусім полтавської, уклавши у молоді роки карту курганів та місцезнаходжень кам'яних баб у Кременчуцькому повіті⁶ під час обстежень території Полтавщини у складі відомої експедиції В. Докучаєва (1846-1903) в 1888-1894 рр.⁷, котра не збереглася⁸. В. Вернадський жував цікавився археологічними знахідками і результатами розкопок на Полтавщині, відвідував експозицію Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, оглядаючи нові надходження археологічного відділу, яким завідував В. Щербаківський⁹. До збірок відділу він передав в дар деякі археологічні знахідки, виявлені ним під час спорудження дачі на Бутовій горі під Шишаками на Пслі¹⁰. Ці речі походили з насипів двох курганів, знівелюваних під час будівельних робіт біля краю мису лівого високого берега Псла в межах території садиби, споруджуваної за проектом В. Кричевського. Як виявилося в ході обстежень автора публікації 1994 р., безпосередньо до садиби прилягала група з п'яти збережених насипів скіфської доби (за знахідками ліпних фрагментів посуду) висотою 0,3-0,65 та діаметром 12-28 м¹¹. Запис предметів до інвентарних книг музею здійснений рукою В. Щербаківського¹². Наведемо ці рядки за оригіналом:

*«Колекція предметов, пожертвованых академиком
В.И.Вернадским, и найденных при будуванні дома його в Мир-
городськім повіті біля містечка Шишаки, на високім лівім берè-
зі р.Псла в 1914 році, від №№ 3254-3257.*

*3254 / 26369¹³. Булавка або шпилька бронзова з двома ма-
ленькими різьбленими спіраллю поясками.*

Довж. 14 сант. Груб. макс. = 0,35 см. Діам.шапочки = 1,1 см.

3255 / 26368. Прясличко глиняне двоконове.

Висота = 2,05 см. Діам. макс. = 3,0 см.

3256 / 26366. Прясличко глиняне двоконове.

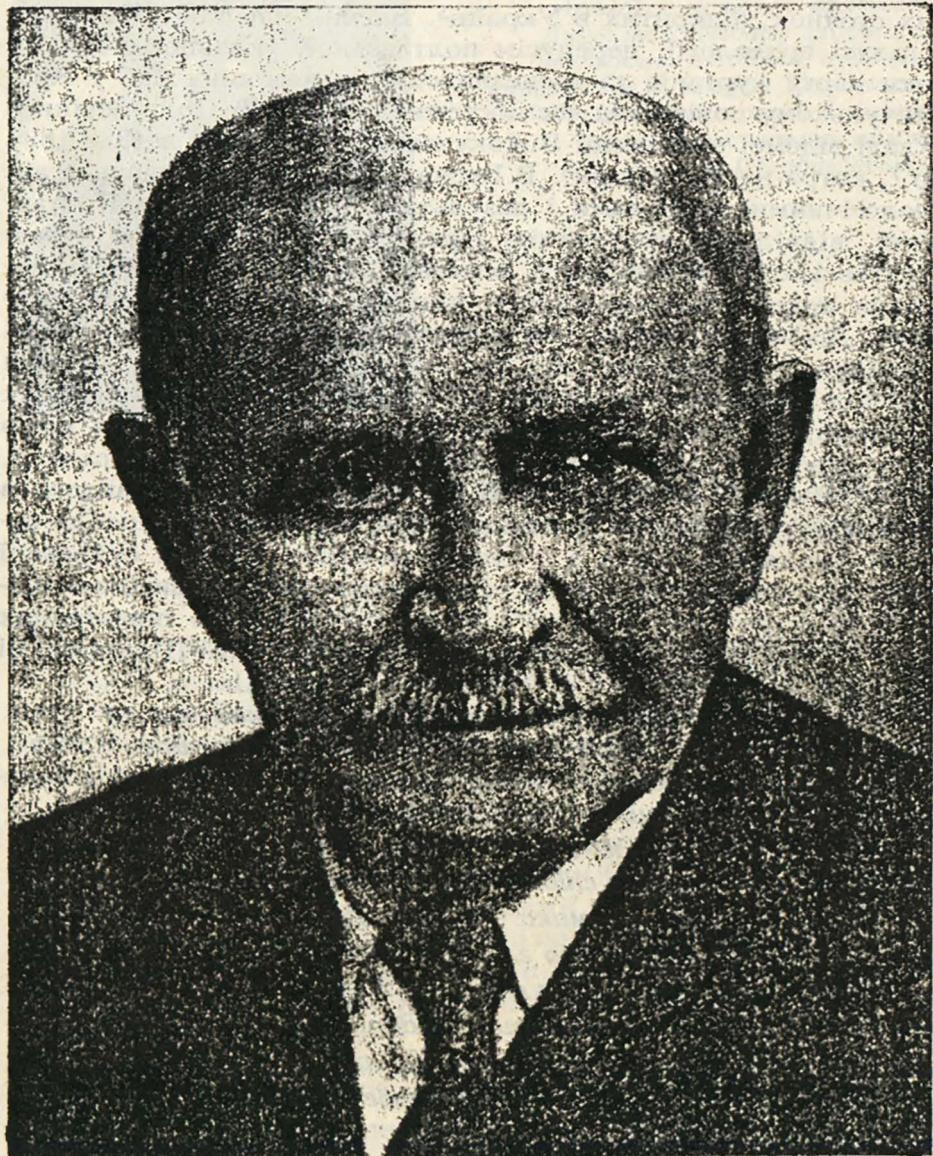
Висота = 1,7 см. Діам. макс. = 3,2 см.

3257 / 26367. Прясличко одноконове глиняне.

Вис. = 1,7 см. Діам. макс. = 2,4 см.»

Описані знахідки належать скіфському часу і можуть бути датовані попередньо VI-V ст.до н.е. На сьогодні предмети, де-паспортизовані у складі збірок Природничо-історичного музею

Проф., доктор Вадим Щербаківський.
Мюнхен. Фото кін. 1940-х рр.

Полтавського земства, зберігаються серед колекцій Полтавського краєзнавчого музею.

З приводу участі у дослідженнях¹⁴, створенні Полтавського Товариства любителів природи¹⁵, відвідин В.Вернадського визначним українським етнографом та археологом Ф.Вовком (1847-1918)¹⁶, В.Щербаківський мав листування з творцем світоглядного вчення про ноосферу. Про те, що В.Вернадський добре знав полтавського археолога, свідчать згадки про нього на сторінках полтавського щоденника мислителя¹⁷.

В Архіві Російської Академії Наук, у фонді В.Вернадського, збереглося кілька листів В.Щербаківського до вченого, написаних влітку 1915 р., пов'язаних з опрацюванням матеріалів розкопок Гінцівської стоянки, які ми оприлюднююмо друком вперше за автографами.

«Глубокоуважаемый Владимир Иванович!

Составляя начисто план раскопанного мною места, я убедился, что некоторые цифры, как, например, глубина залегания костей под поверхностью почвы, несколько колеблются. Толщина костного слоя колеблется от 0,9 метра до 0,40 м, а высота почвы над подошвой костного слоя колеблется от 2,30 метр[а] до 2,95 метров. Значит я указал Вам прошлый раз лишь верхний предел подошвы. Теперь я проверил еще раз эти высоты и сделал измерения как раз в том месте, где Вы интересовались кротовинами в западной стене отложений [обозначенном] на плане линией АВ. Тут высота почвы над нижним уровнем костей оказалась на 2,70 метров. Эту цифру я и прошу считать наиболее достоверной. При сем прилагаю план раскопок в таком виде, в каком Вы его застали во время второго приезда.

С искренним уважением всегда готовый к услугам В.Щербаковский.

8-го і[ю]ня 1915 г. с.Гонцы»¹⁸

Уривок другого листа доповнює перший:

«Глубокоуважемый Владимир Иванович!

*В прилагаемых к этому письму снимках я, кажется, дал Вам все, что необходимо, и, что касается осадочных слоев. Если Вам нужно будет еще что-нибудь, сообщите и я вышлю.
<...>*

С искренним уважением всегда готовый к услугам В.Щербаковский.»¹⁹

У додатках до листа значаться 4 фото, виконані В.Щербаківським безпосередньо у Гінцях:

«1). Яма под костями мамонта. Сдвиг осадочных слоев²⁰.

2). Выемка образца из Сорочьей балки²¹.

[Зображені два чоловіки-робітники].

3). Глубокая яма в западной стороне раскопа²².

4). Яма под костями мамонта под сдвигом.»²³

Поряд з цими листами та фото у фонді В.Вернадського зберігається і план розкопок Гінцівської стоянки, викреслений олівцем В.Щербаківським²⁴ з написом: «Палеолитическая стоянка. Лубенский у., с.Гонцы, имение Климова, бывшее Скаржинской-Кіріакова. Из раскопок 1914-1915 гг. В.Щербаковский»²⁵, який сподіваємося подати друком у наступних числах збірника за наявності поліграфічних умов до відтворення.

Отже, пропоновані епістолярні матеріали, до певної міри, можуть не тільки свідчити про взаємини В.Щербаківського з відомим ученим, але й істотно доповнити інформацію про коло джерел з проблем вивчення першої палеолітичної пам'ятки на Україні — Гінцівської стоянки²⁶.

ЛІТЕРАТУРА, ПРИМІТКИ

1. Щербаківський В. Розкопки палеолітичного селища в с.Гонцих, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. //ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.62.

2. Борисковский П.И. Палеолит Украины. //МИА. — М.,Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — С.20.

3. Вернадский В.И. О результатах раскопок в с.Гонцы Лубенского уезда... 1914-1915 гг. — Рукопис. //Архів РАН. — Ф.518. — Оп.1. — Спр.332. — 38а.

4. Кигим С.Л. В.І.Вернадський і Полтавський краєзнавчий музей //ТДП першої Полтавської наук.конф. з історичного краєзнавства. — Полтава, 1989. — С.85.

5. Супруненко О.Б. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської //Археологія. — К., 1990. — №4. — С.103; Вацак Б., Супруненко О. Подвижники українського музеїнцтва. — Полтава, 1995. — С.63. — У видавництві.

6. Вернадский В.И. Письмо к Гавриленко Н.И. от 08.05.1941 г. //Документы з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: Зб.док. /Упорядник Супруненко О.Б. — Полтава, 1993. — С.124-125.

7. Кигим С.Л. В.В.Докучаев, В.І. Вернадський та Полтавщина //Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. — Полтава, 1991. С.10-12. Див.: Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-

- историческая часть: Отчет Полтавскому губернскому земству. Кременчугский уезд. /Сост. Вернадский В.И. — СПб., 1892. — Вып.XV.
8. Там само. — С.15.
  9. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания. /Под ред. Супруненко А.Б. — Полтава, 1991. — С.9.
  10. Надходження 1914 р.
  11. Див.: Губарь В., Іщенко Ж. Відродження садиби В.І.Вернадського на Бутовій горі у Шишаках //ПАЗ. — Полтава: ОДГВ «Полт.літератор», 1995. — Ч.3. — С.110-111 (у видавництві).
  12. Каталог Археологічного відділу Полтавського музею. — Рукопис. //Фонди ПКМ. — Т.2. — С.93зв.-94.
  13. Першим подається інв.№ за Каталогом Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, другим — інвентар за книгою обліку Центрального музею Полтавщини.
  14. Кигим С.Л. В.В.Докучаєв, В.І.Вернадський та Полтавщина. — С.10-17.
  15. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: 36.док. //Упорядник Супруненко О.Б. — Полтава, 1993. — С.19.
  16. З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського. /Публ. Кононенко Ж.О., Супруненка О.Б. //ПАЗ. — Полтава: ОДГВ «Полт.літератор», 1994. — Ч.2. — С.168, 170-176.
  17. Вернадський В.І. Щоденник (1918 рік. Полтава). //Київська старовина. — К., 1993. — №3. — С.40.
  18. Архів РАН. — Ф.518. — Оп.1. — Спр.332. — А.25.
  19. Там само. — А.34.
  20. Там само. — А.30.
  21. Там само. — А.31.
  22. Там само. — А.32.
  23. Там само. — А.33.
  24. Там само. — А.27.
  25. Копія плану зберігається у НА ПКМ.
  26. Супруненко О.Б. Гінцівська стоянка //Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.174; його ж. Перший дослідник палеоліту України. //Краєзнавство. — К., 1994. — № 1-2. — С.12-14.

© Публікація та примітки Супруненка О.Б.

Олексій НЕСТУЛЯ

Історик. Народився 1957 р. на Харківщині. 1978 р. закінчив

Полтавський педагогічний інститут. Кандидат історичних наук. Працює доцентом кафедри історії України Полтавського педінституту. Автор монографій та статей з проблем охорони пам'яток культури в Україні в 1917-1941 pp.

© НЕСТУЛЯ О.О.

ДОКУМЕНТИ ПРО ПАМ'ЯТКООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ В.М.ЩЕРБАКІВСЬКОГО У 1917 Р.

Аналізуються нововиявлені архівні документи, в яких висвітлюються обставини призначення В.М.Щербаківського комісаром по охороні пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині.

Пам'ятоохоронна діяльність В.М.Щербаківського після повалення російського самодержавства останнім часом привертає все більшу увагу дослідників¹. Думается, це не випадково, ось кільки він належав до тієї когорти творців державного і культурного відродження України, яка прекрасно розуміла значення історико-культурної спадщини українського народу для зростання його національної самосвідомості, вирішення непростих політичних і культурно-освітніх завдань, що постали перед ним за нових історичних умов.

В травні 1917 р. у Києві за ініціативи провідних національно свідомих діячів науки і культури було утворено Централь-

ний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ). Комітет прибрав на себе функції збереження історико-культурної спадщини, дослідження та популяризації пам'яток, розвитку музейної мережі тощо. Залишаючись громадською організацією, він користувався підтримкою Української Центральної Ради і завдяки цьому досить скоро завоював авторитет серед пам'яткоохоронців України. Зміцненню позицій ЦКОПСІМУ на пам'яткоохоронній ниві сприяло і те, що до його складу входили такі відомі учені та діячі культури як М. Біляшівський, М. Бойчук, М. Василенко, М. Грушевський, М. Бурачек, Д. Дорошенко, С. Єфремов, М. Жук, П. Зайцев, Ф. Кричевський, В. Леонтович, В. Модзалевський, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, П. Тутківський, Ф. Штейнгель, Д. і В. Щербаківські, В. Щербина та ін.²

Прагнучи розширити організаційні підвалини охорони пам'яток, ініціатори створення ЦКОПСІМУ звернулися на місця з пропозицією сформувати там відповідні губернські комітети та домогтися від місцевих органів влади введення у їх штатах посади комісара охорони пам'яток. Вже весною-влітку 1917 р. це дало позитивні наслідки. Наприклад, на початку травня 1917 р. виконком об'єднаних громадських організацій Чернігівщини підтримав висловлену у листі М. Біляшівського до В. Модзалевського від 25 квітня цього року пропозицію про призначення останнього губернським комісаром по охороні пам'яток. А в кінці травня 1917 р. в Чернігові конституувався губернський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва³.

Пропоновані читачам архівні документи дають підстави стверджувати, що подібним чином вирішувались організаційні питання охорони пам'яток і на Полтавщині. Зокрема, документ № 3 дотично свідчить про те, що ініціатива запровадження посади комісара по охороні пам'яток на Полтавщині виходила від ЦКОПСІМУ (в документі він називається Археологічним товариством, що відповідало тодішній пам'яткоохоронній термінології). Не випадково Полтавський губернський громадський комітет повідомляв ЦКОПСІМУ про своє рішення призначити В. Щербаківського комісаром охорони пам'яток Полтавщини. Мотиви цього рішення чітко сформульовані у протоколі засідання громадського комітету від 7 червня 1917 р. (док. № 2). Цей же документ, так само як і документи за №№ 1 та 4, висвітлюють не лише культурологічні, а й суспільно-політичні аспекти проблеми охорони пам'яток.

Зазначені документи змушують переглянути поширену в літературі точку зору про те, що запровадження посади комісара охорони пам'яток Полтавщини відбулося за ініціативи членів губернського пам'яткоохоронного комітету⁴. Очевидно, як і в Чернігові, комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині, до складу якого увійшли Ф.Булдовський, В.Липинський, К.Мощенко, Л.Падалка, В.Щепотьєв, В.Щербаківський, виник після призначення В.Щербаківського на посаду комісара охорони пам'яток краю.

ЛІТЕРАТУРА, ПРИМІТКИ

1. Нестуля О.О. В.М.Щербаківський і охорона пам'яток Полтавщини //АЗ ПКМ. – Полтава, 1992. – Вип.2. – С.59-63; Його ж. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). – К., Полтава, 1994. – С.35-39; Супруненко О. Вадим Щербаківський: сторінки біографії //Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава, 1993. – С.86-100; Його ж. Вадим Щербаківський як дослідник археології Дніпровського Лівобережжя //История и археология Слободской Украины: ТДС Всеукраинской конф., посвящ. 90-летию XII Археологического съезда. – Хар'ков, 1992. – С.198-199.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.2581, оп.1, спр.206. – А.11-15, 27-28.
3. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України. – Ф.12, №№ 901, 969, 1013.
4. Записки Українського наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип.1. – С.VII-VIII; Нестуля О. Біля витоків... – С.36.

ДОКУМЕНТИ

№1

Полтавский Политический клуб 2-го июня 1917 г.

В Полтавский губернский общественный комитет

Общее собрание членов Полтавского Политического Клуба 1-го июня, выслушав заявление члена Клуба В.Горбачева о необходимости учреждения особого Комиссара по охране в пределах Полтавской губернии памятников старины и пояснение члена Клуба Я.К.Имшенецкого о том, что вопрос об

этом уже возникал среди членов Губернского Комитета, при чем намечалась кандидатура на должность Комиссара по охране памятников старины и украинской культуры В.Щербаковского,

п о с т а н о в и л о :

обратиться к Губернскому Общественному Комитету с представлением о настоятельной необходимости скорейшего учреждения должности Комиссара по охране памятников старины и украинской культуры в пределах Полтавской Губернии, прося члена Клуба Я.К.Имшенецкого лично поддержать и мотивировать это ходатайство.

По поручению Совета Старшин /Подпись/
ЦДАВО України. — Ф.996, оп.1, спр.43. — А. 1. Оригінал.

№ 2

Протокол заседания Губернского Общественного Комитета 7 июня (1917 г.)

Председатель — Я.К.Имшенецкий, Секретарь — А.С.Сахаров.

В.М.Щербаковский предлагает в интересах охраны от разрушения ценных памятников старины, по примеру других городов, учредить должность особого комиссара по охране этих памятников. На обязанности комиссара лежит разыскивать эти памятники и забирать их на хранение в земский музей, если они являются предметом общественного достояния или же скапливаться, если они находятся в частных руках. На приобретение таких памятников земство отпускает 1500 руб. Если предложение будет принято и состоится избрание комиссара, тогда Щербаковский предлагает об этом довести до сведения Киевского Археологического Общества.

Предложение Щербаковского без прений принимается и В.М.Щербаковский избирается на должность комиссара по охране памятников старины».

ЦД АВО України. — Ф.996, оп.1, спр.24. — А.19. Копія

№3

Полтавский губернский Общественный Комитет

В Археологическое Общество

Июня 8 дня 1917 г. № 179 Киев 8/УІ

Полтава. Губ. Зем. Управа

Губернський Общественний Комитет в заседании 7 июня постановил учредить должность Комиссара для охраны памятников старины и избрать на эту должность Вадима Михайловича Щербаковского, о чём Комитет имеет честь довести до сведения Археологического Общества.

Председатель Комитета

Секретарь

ЦДАВО України. — Ф.996, оп.1, спр.43. — А.2. Копія.

№4

Полтавский губернский Общественный Комитет

Удостоверение

июня 8 дня 1917 г. № 183 8 /УЦ

Полтава. Губ. Зем. Управа

Представитель сего хранитель Полтавского Земского Музея Вадим Михайлович Щербаковский действително назначен Комиссаром по охране памятников старины Полтавской губернии в заседании Комитета 7 июня с.г. По сему Губернский Комитет просит все уездные комитеты и общественные организации оказывать Щербаковскому необходимое содействие по охране памятников старины и искусства.

За Председателя Губернского Комитета

Секретарь

ЦДАВО України. — Ф.996, оп.1, спр.43. — А.3. Копія.

Бадиму Чорбаковому на добрую пам'ять

59
5.19

Витольдъ Клингеръ.

авторъ.

Софія
Чорбакова

352.5
13.45

СКАЗОЧНЫЕ МОТИВЫ

въ

ИСТОРИИ ГЕРОДОТА.

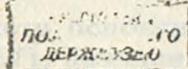
Erant in quadam civitate rex et regina...

Ariosto.

... ταγνόμενα μὲν τοι ἀεὶ ἐπέμεν, ὅτε ἀτὴ^η
ἀστὴ φύεις ἀνθρώπους οὐ.

Thucydides.

Художник
А. А. Борисов

1158
1158

КІЕВЪ.

Типографія Імператорського Університету Св. Владимира
Акціон. О-ва земельн. і надат. ділян. П. Т. Корчака-Новицького, Маріїнськ. ул.
1903.

БІБЛІОГРАФІЯ

На звороті:

Титульна сторінка праці Вітольда Клінгера «Сказочные мотивы в Истории Геродота» (К.: Друк. Імп.ун-та сб. Володимира, 1903) з авторським дарчим написом та штампом власної бібліотеки Вадима Щербаківського. 1904 р.

Бібліотека Полтавського краєзнавчого музею, інв. № 1158.

© С.

11

ДО БІБЛІОГРАФІЇ ПРАЦЬ В.ЩЕРБАКІВСЬКОГО

Подано реєстр основних праць В.М.Щербаківського (1876-1957), виявлених на 1994 р.

1904

1. Результаты археологической экскурсии в Сквицкий и Радомыльский уезды (Киев.губ.) летом 1904 года //ЧИОНЛ. — К., 1904. — Кн.18. — Вып.1. — Отд.І. — С.27-35.
2. Памятники церковной старины: (Охрана памятников старины) //АЛЮР. — К., 1904. — З. — С.98-99. — Підп.: В.Щ.
3. К вопросу о типах старинных малорусских церквей: (Из наблюдений экспедиции 1904 г.) //АЛЮР. — К., 1904. — 6. — С.232-235.

1906

4. Деревляні церкви на Україні і їх типи //ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т.74. — Кн.VI. — С.10-32, 26 світл. і кресл. — Окр.відб.: 1906. — С.1-23.

1907

5. К вопросу о деревянной архитектуре малорусских церквей Киевской губернии XVIII века // Тр. XIII АС в Екатеринославе. — М., 1907. — Т.1. — С.175-179.

1908

6. Спомин про В.Б.Антоновича // Рада. — К., 1908. — 7 мая (20 трав.). — №105. — С.2. — Підп.: В.К.

1910

7. Лопушанський «Святовид» // ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т.98. — С.147-148.

8. Архітектура у ріжких народів і на Україні: В тексті більш ніж 200 ілюстрацій. — Львів — К: Накладом автора, 1910. — 254с.

Рец.: **Коваленко Гр.** (Полтава). // Рада. — К., 1910. — 3 марта (16 берез.). — №50. — С.4;

Кричевський В. // Літературно-науковий Вісник. — К., 1911. — Т.53. — Кн.11. — За лютий. — Бібліограф. — С.440-441.

Съвенціцький Іл. // Діло. — Львів, — 1910. — 6 н.ст.січ. (24 ст.ст.груд.). — Ч.5. — С.3; 10 н.ст.січ. (28 ст.ст.груд.). — Ч.6. — С.3; 11 н.ст.січ. (29 ст.ст.груд.). — Ч.7. — С.3.

Відгуки: Архітектура у ріжких народів і на Україні. (До 300 сторінок, більше 200 ілюстрацій) //

Рада. — К., 1909. — 22 дек. (4 січ.). — №289. — С.3; Там само. — 1909. — 31 дек. (13 січ.). — №295. — С.3.

1911

9. Лист до редакції: [Про видання альбому з проектами пам'ятника Тарасові Шевченку для м.Києва]. // Рада. — К., 1911. — 11 февр. (24 лют.). — №33. — С.3.

10. Виставка артистичних творів Тараса Шевченка // Рада. — К., 1911. — 19 марта (4 квіт.). — №64. — С.2-3. — Підп.: В.Копирь.

11. Малюнки Тараса Шевченка. Видання «Общества имени Т.Шевченка», Петербург, р. 1911. Ціна 4 руб. // Там само. — 23 апр. (6 трав.). — №82. — Бібліограф. — С.5-6. — Підп.: В.Копирь.

12. П'ятидесятіліття могили Т.Г.Шевченка / 10.V.1861 р.-10.V.1911 р./. // Там само. — 29 мая (11 черв.). — №121. — С.3. — Підп.: Н.Василенко; 1 июня (14 черв.). — №122. — С.2. — Підп.: Мик.Василенко.

13. Старое искусство в Галиции // Искусство. Живопись. Графика. Художественная Печать. — К., 1911. — №10. — С.414-424: 56 світл.

14. Перед з'їздом художників у Петербурзі // Рада. — К., 1911. — К., 1911. — 27 нояб. (10 груд.). — №268. — С.4. — Підп.: Щ.

15. На українській артистичній виставці // Рада. — К., 1911. — 18 дек. (31 груд.). — №285. — С.3. — Підп.: В.Копирь.

1912

16. Українська артистична виставка //Рада. — К., 1912. — 8 янв. (21 січ.). — №6. — С.1-2. — Підп.: В.Копирь.
17. Перещепинський скарб: Од власного кореспондента //Там само. — 28-го июня (11 лип.). — №147. — С.3. — Підп.: В.Копирь.

1913

18. Церкви на Бойківщині //ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т.104. — С.5-12: світл.

19. Українське мистецтво. I. Деревляне будівництво і різьба на дереві, улаштував В.Щербаківський. — Львів — К., 1913. — ХХс., 127 світл., 2 кол.репр. — Титул роботи В.Кричевського.

Рец.: [Антонович Д.] Перед лицем Європи //Сяйво. — К., 1914. — I. — С.27-28. — Підп.: Д.А.

Гребеняк В.//Ілюстрована Україна. — Львів, 1914. — Ч.1. — С.21-22.

Гребеняк Волод.//Літературно-Науковий Вісник. — К., 1913. — Т.64. — Кн. X, за жовт. — Бібліограф. — С.188-190.

К.Л.//Рада. — К., 1913. — 18-го окт. (31 жовт.). — №238. — Бібліограф. — С.4.

Назарій О. //ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т.106. — Кн.IV. — Бібліограф. — С.215-220.

Павловський М. Ще про «Українське мистецтво» «L'art L'Ukraine» В.Щербаківського //Рада. — К., 1913. — 25-го окт. (7 листоп.). — №244. — С.4. — Підп.: М.П.

Старые Годы. — СПб., 1913. — Дек. — Бібліограф, листки. — С.42-43.

[**Широцький К.**]//Искусство в Южной России. Живопись. Графика. Художественная Печать. — К., 1913. — №11-12. — С.507-509. — Підп.: К.Ш.

Передрук: Щербаківський Вадим. Українське мистецтво. /Попереднє слово В.П[ідгора]. //Образотворче мистецтво. — К., 1992. — 4. — Лип.-Серп. — С.19-21: 9 світл.

20. Раскопки в урочище «Мечеть», возле м.Кишеньки, Кобеляцкого уезда, Полтавской губ. //Ежегодник Естественно-исторического Музея Полтавского губернского Земства. — Полтава, 1913. — №1. — С.1-8, 5 ил.вкл.

1914

21. Ілюзійне підвищення внутрішньої високості українських церков. //ЗНТШ. — Києві. — К., 1914. — Ки. XIII. — С.155-167. Окр.відвітка: 16с.

1919

22. Провідник по Археологічному відділу Полтавського Народного Музея з коротким описом передисторичного життя на Полтавщині. — Полтава, 1919. — 25с.
23. Українське Наукове Товариство досліджування і охорони пам'яток старовини і мистецтва // Там само. — С.22.
24. Охорона Пам'яток Старовини і мистецтва // Там само. — С.23-25.
25. Історія Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.V-IX. — Співавт.: [Рудинський М., Щепотьєв В.] — Без підп..
26. Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // ЗУНТ. — Полтава, 1919. — Вип.1. — С.61-78: іл. — Рез.фр.
27. Діяльність музеїв // Там само. — С.96-97. — Без підп..
28. Охорона пам'яток старовини та мистецтва // Там само. — С.98-104. — Без підп..
29. Праця Губкомиса при сейфкомі сії // Там само. — С.104. — Без підп..
30. Праця Губкомиса в Полтаві // Там само. — С.104-105.— Без підп..
31. Матеріали до вивчення Полтавщини: З записної книжки подорожнього // Там само. — С.106-109.

1920

32. Розкопки в м. Городищі Лохв.пов. року 1918 // ЗУНТ. — Полтава, 1920. — Вип.ІІ. — Окрема відбитка з першого віддрукованого аркуша збірника. — С.1-12: іл. — Рез.фр.
33. Розкопки в с. Липовому Ром.пов. 1916 р. (Полт.губ.) // Там само. — С.13-16.

1921

34. Знайдення палеолітичного селища на Полтавщині // Укр. Наук. Т-во: Збірник Секції мистецтв. — К., 1921. — Т.1. — Без підп..

1922

35. Вивчення минулого. Архів жандармського управління в Галичині // Голос труда. — Полтава, 1922. — 24 окт. — № 168(699). — С.5.

1923

36. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині: З додатком щоденника розкопок // Науковий збірник Українського університету у Празі. — Прага, 1923. — Т.1. — С.1-27: іл.

Рец.: **Макаренко Микола.** // Україна. — К., 1925. — Кн.6. — С.129-130.

37. Ukrajinské neolithické «plošcadky» a obrad spalovani // Obzor praehistoricke. — Roč.II. — Ses.II. — Praha, 1923. — S.108-119.

1924

38. Українські писанки // I Kongres Slov. Geogr. v Praze. — Praha, 1924.

39. Une methode Ubliée // Compte rendu du Congres Internat. prehist. in Praga. — Praga, 1924. — P.355.

1925

40. Основні елементи орнаментації Українських писанок та їхнє походження: Студія // Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі. — Прага, 1925. — Т.1. — 34с.: іл.

41. Die vorgeschichtliche archeologische Vorhungen in der Ukraine // Mitt.Ukr.Wiss.Inst. in Berlin. — Berlin, 1925. — B.I. — S.21-34.

42. Українське мистецтво. II: Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. — К., Прага, 1925. — XXXVIс. + 62 табл.

Робота Д.М.Щербаківського, доповнена і проілюстрована В.М.Щербаківським.

1926

43. Eine paläolithische Station in Honci // Die Eiszeit. — Wien, 1926. — B.III. — S.106-116.

44. Ліплявський Могильник: (Попередне звідомлення) // Niederslav sbornik. — Praha, 1926. — S.339-348: іл.

45. Une methode oubliée // Compte rendue. Institut International d'Anthropologie. II Session. Prague: /14-21 sept. 1924. — Paris, 1926. — P.355-357.

46. Тілоопальні точки і мальована кераміка // Трипільська культура на Україні. — У Київі: ВУАК, 1926. — Т.1. — С.119-138: 2 мал.

1927

47. Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. — Wien, 1927. — B.IV. — S.27 ff. + ABB.

48. La signification de l'oeuf de Râques peint ukrainien dans symbolique du culte soleire // Sbornic I Sjezdu slov.geogr. a etnogr. Praha, 1927.

49. L'Habitude de la populace de s'éviter // II Zjezd Slowans.geogr. i etnogr. v Polsce. — 1927.

1928

50. A propos du modèle de terre cuite d'un prétendu enclos sur pilotis de M.E.Majewski // Przeglad Archeologiczny. — Poznań, 1928. — T.III. — S.202-204.

51. Kalyta // Ceskoclovanský Narodopisný Vestnik. — Praha, 1928. — S.226-236, 308-310.

52. Die vorgesichtlich-archeologischen Forschungen in der Urkaina nach dem Weltkriege // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Berlin, 1928. — Heft 2.

1929

53. Бронзові списи з вирізками на листі на території України й на Приураллі // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім.М.Драгоманова у Празі. — Прага, 1929. — Т.1. — С.531-540: іл.

54. Reste der ursprunglichen Religionen in der Urkaina // Actes du V.congres international L'Histoire des religions a Lund: /27-29. Aout 1929. — Lund, 1930.

1930

55. Матеріали екскурсії 1919 р. на Полтавщині // Збірник науковий ювілейний Українського Університету в Празі, присвячений президентові Т.-Г.Масарикові. — Прага, 1930. — Ч.ІІ. — С.140-149: іл.

56. La situation géographique de la ville de Gelone d'Herodote // Rsiega pamjatkowa kuczci Prof. Dr.Wl.Demetrykiewicza. — Poznań, 1930. — S.265-286: іл., план городища.

57. Rez.: Savicky P. Die Stepenkulturen // Літературно-Науковий Вісник. — Львів, 1930. — Т.СІ. — С.183-188.

58. Магнітна інклінація й датування кераміки // Записки ВУАК. — К.: ВУАК, 1930. — Т.І. — С.179-188: іл. — Рез.фр.

1931

59. Моє перебування та праця в Музею о. митрополита А.Шептицького у Львові // Двайцятьп'ять-ліття Національного музею у Львові: Зб. під ред. директора музею І.Свенціцького. — Львів: Др-ня «Діло», 1931. — С.22-27.

60. Розкопи в с.Лісках біля Коршова Коломийського повіту в 1909р. // Там само. — С.27: іл.

61. La céramique peinte contemporaine des paysans ukrainiens // Art populaire. — Paris, 1931. — Т.І. — Р.228-233. I pl.

62. Les tapis populaires Ukrainiens // Ibid. — Paris, 1931. — Т.ІІ. — Р.78-81. I pl.

63. Soužiti lidstva malowané keramiky a skrcených okroých pohřboů //Obzor Prehistorieky. — Roč. 1930-1931. — Praha, 1931. — S.129-140.

64. Рец.: Шелухин. Кельтське походження Руси //Літературно-Науковий Вісник. — Львів, 1931. — Т.CVI. — С.365-368.

1932

65. Meda jantar v pravěku //Památky Archeologie. — 1932. — S.45.

66. Вепрь у Великоднім обряді на Україні //Зборник радова III конгресу слов.Геогр. и етногр. у Югославии. 1930. — Београд, 1933. — С.287 ff.

1933

67. Les rites funéraires dans la culture de la céramique peinte de l'époque néolithique en Ukraine //XV Congrès Internation. d'Anthrop. et d'Archeol. prehist. — Paris, 1933.

68. Malama //Českoslovanský Národop. Věstník. — Praha, 1933. — Poč. XXV-XXVI. — S.91-95.

69. Project d'une symbolisation dans les recherches ethnologiques //Contributions à l'histoire de l'Ukraine au VII-e congrès international des sciences historiques par Varovie août, 1933. /Prediges par M.Korduba. — Leopol, 1933. — S.13-17.

1934

70. Le tableau Synoptique des formules de structure préhistorique des peuples slaves //Proceedings of the first International Congres of pre-historie and protohistorie Sciences. — London, 1934.

71. Zur Agathyrsenfrage //Eurasia Septentrionalis Antiqua. — Minns Volume. — 1934. — T.IX. — S.209-214.

1935

72. A propos de l'art pontique //XVI congrès international d'Anthropologie. — Bruxelles, 1935. — P.695-703.

73. Протоісторія України //Наша Культура. — Варшава, 1935. — С.65-68; 135-141; 539-544.

1936

74. Au probleme des Slaves primitives //International Congres of Prehistoric and Protohistoric Sciences.-Oslo, 1936.

75. До питання про Праслов'ян //IV Конгресъ на славянските Географи и етнографи въ София. — София, 1936. — С.387-391.

76. Протоісторія України //Наша Культура. — 1936. — С.81-88; 225-228; 420-429. — Продовження.

1937

77. A propos de la Psychologie des auteurs de l'ancien Art pontique // Deuxième II Congrès International d'Esthétique et de Science de l'Art. — Paris, 1937. — Tome I. — P.300-304.

78. A propos de la cultur hallstatienne en Ukraine // XVII Congrès International d'Anthropologie. — Bucarest, 1937. — На правах рукопису.

79. Матеріали з Археологічних розкопів на Переяславщині // Праці Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі. — Прага, 1937. — Т.ІІ.

80. Понтійське мистецтво // Науковий Збірник ... на честь Пр. І.Огієнка. — Варшава, 1937. — С.206-215.

81. Поросся // Життя і знання. — Львів, 1937. — Ч.4(115). — С.121-123: 4 світлини.

82. Протоісторія України // Наша Культура. — 1937. — С.96-99; 183-186; 297-302. — Закінчення.

83. Формація українського народу. — Подебрад, 1937.

84. Рец.: D.Zelenin. Russische (Ostslavische) Volks-Runde // Слово. — Львів, 1937. — Т.ІІІ. — С.75-79.

85. Рец.: T.Palm. Wendische Kultstätten // Наша Культура. — 1937. — С.415-416.

1938

86. Неіндоєвропейські племена на території України за часів Геродота // Ethnolodia. — Ljublana, 1938.

87. Мої спогади про Мишугу // Олександер Мишуга — мистець і людина. — Львів, 1938. — С.84-100.

Передрук: Те саме // Олександер Мишуга: Спогади. Матеріали. Листи. — К.: Муз. Україна, 1971. — С.158-177.

88. Die Verzierung der Ukrainischen Ostereier und ihr Ursprung // Volk und Volkstum. — Berlin, 1938, — В.ІІІ. — S.323 ff.

89. Палеоліт: (Конспект лекцій з рисунками). — Прага, 1938. — 58с.: іл.

1940

90. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Прага, 1949. — Т.ІІІ. — С.27-40.

1941

91. Три пільська культура. — Прага, 1941. — 79с.: іл.

92. Формація української нації: — Прага, 1941. — 91с.

1942

93. Про питання про т.зв. точки три пільської культури // Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. — Прага: Накладом УВУ, 1942. — Т.ІІІ. — С.393-403.

1947

94. Кам'яна доба в Україні: [Лекції, читані в УВУ в 1946р.] — Мюнхен, 1947. — Скрипти, ч.6. — 90с.: іл.

1948

95. Старовинний пракраїнський соціальний устрій на основі аналізи українського весілля //Літературно-науковий вісник. — Регенсбург, 1948. — Кн.І (на чужині). — Трав. — С.57-78.

1949

96. Відкриття пам'ятника Котляревському: Спогади. — Там само. — Мюнхен, 1949. — Кн.2 (На чужині). — Січ, лют. — С.219-223.
 97. З молодих літ //Там само. — С.223-236.
 /Рец.: Олекса Повстенко. Історія Українського Мистецтва. Ч.І. Нюрберг-Фюрт, 1948/. — Там само.-С.317-318.

1952

97. Головні різниці між українською та московською мовами //Визвольний Шлях: Суспільно-культ. місячник. — Лондон, 1952. — Рік V.-Черв. — Ч.6(57). — С.29-34.
 98. Московські теорії і український народ //Там само. — 1952. — Рік V. — Верес. — Ч.9(60). — С.22-27.
 99. Чи трирамений хрест із скінним підніжком — національний хрест України? //Там само. — 1952. — Рік V. — Листоп. — Ч.11(62). — Рецензія. — С.33-34.
 Рец. на працю Митрополита Іларіона, видану у Вінніпезі 1951р.
 100. До сорокових роковин сметрі М.В.Лисенка //Там само. — 1952. — Груд. — Ч.12(63). — С.25-31. — Підп.: В.Щербаківський. 2.11.1952р.
 101. Rapporti fra l'Ucraina e i paesi del bacino mediterraneo //Atti del I Congr. Intern. di Preistoria e Protostoria mediterranea. Firenze-Napoli-Roma, 1950. — Firenze, 1952.
 102. Матеріали до висвітлення південного походження слова «Русь», як нашого народного імені //Визвольний Шлях: — Лондон, 1953. — Рік VI. — Трав. — Ч.5(68). — С.29-34.

1953

103. Московські теорії і український народ //Укр. Голос. — Канада, 1953. — ч.ч.16-19.
 104. Зв'язки між Україною й Середземномор'ям //Україна і Світ. — м.Ганновер, 1953. — Зош.8-9. — С.49-53.

1954

105. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського //Визвольний Шлях. — Лондон, 1954. — Рік VII. — Січ. — Кн.1 (Ч.1-76)

С.44-52; Лют. — Кн.2 (Ч.2-77). — С.79-85; Квіт. — Кн.4 (Ч.4-79). — С.74-84: світлина; Лип. — Кн.7 (Ч.7-82). — С.73-82: кольоров. світлина і репр.; Серп. — Кн.8 (Ч.8-83). — С.63-72: 2 репр., світлина надмогильн. пам'ятника в Каракасі. Видано також:

106. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського: Накладом Укр. видавничої Спілки // Окрема відбитка з журналу «Визвольний Шлях». — Лондон, 1954. — 56с.

107. Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця // Визвольний Шлях. — Лондон, 1954. — Листоп. — Кн.11(Ч.11-86). — С.61-69; Груд. — Кн.12(Ч.12-87). — С.61-67.

1955

108. Життя і діяльність Олександра Антоновича Кошиця: [Продовження]. // Визвольний Шлях: Сусп.-пол. і наук.-літ. місячник. — Лондон, 1955. — Січ. — Кн.1 (Ч.1-88). — С.54-63; Лют. — Кн.2 (Ч.2-88). — С.40-46; Берез. — Кн.3 (Ч.3-89). — С.77-84: портрет О. Кошиця. Видано також окр. відбиткою: Лондон: Накладом Укр. видавничої Спілки, 1955. — 53(+1)с.

109. Цінні видання: [Рец.: Проф. О.І. Повстенко. Золотоверхий Київ, зошит II; фотоальбоми «Любіть Україну», Видання Михайла Борецького]. // Там само. — 1955. — Квіт. — Кн.4(Ч.4-90). — С.112-114.

110. Цікаві археологічні відкриття на Близькому Сході // Там само. — 1955. — Лип. — Кн.7 (Ч.7-93). — С.61-66; Серп. — Кн.8 (Ч.8-94). — С.68-71; Груд. — Кн.12 (Ч.12-98). — С.86-94.

111. Катедра Святої Софії в Києві: (Замість рецензії) // Там само. — 1955. — Серп. — Кн.8 (Ч.8-94). — С.109-111.

Рец. на кн.: Повстенко О. Катедра Святої Софії у Києві. — Нью-Йорк, 1954. — Аналі УВАН. — Т.ІІІ-ІV, ч.4. — 470с. — Англ., укр.м.

1956

112. Цікаві археологічні відкриття на Близькому Сході: [Продовження]. // Там само. — 1956. — Січ. — Кн.1 (Ч.1-99). — С.66-76; Лют. — Кн.2/26 (Ч.100). — С.185-192; Берез. — Кн.3/27 (Ч.101). — С.337-344; Квіт. — Кн.4/28 (Ч.102). — С.445-452: світлина; Трав. — Кн.5/29 (Ч.103). — С.553-558.

113. Про скитів та їхнє мистецтво // Там само. — 1956. — Верес. — Кн.9/33 (Ч.107). — С.1057-1064.

114. Коляди і щедрівки на нашій Україні // Свобода: Український щоденник. — Джерзі-Сіті і Нью-Йорк, 1956. — 18-го січ. — Ч.10. — С.2-3.

1961

115. Про українські церкви Київщини // Визвольний Шлях. — Лондон, 1961. — Трав. — Кн.5/89(Ч.163). — С.439-448.

Спогади: З архівних матеріалів В.М.Щербаківського.

116. Український етнічний тип // Там само. — 1961. — Черв. — Кн.6/90 (Ч.164). — С.551-563; Лип. — Кн.7/91 (Ч.165). — С.673-683; Серп. — Кн.8/92 (Ч.166). — С.781-788; Верес. — Кн.9/93 (Ч.167). — С.895-901; Жовт. — Кн.10/94 (Ч.168). — С.1029-1036; Листоп. — Кн.11/95 (Ч.169). — С.1140-1148; Груд. — Кн.12/96 (Ч.170). — С.1267-1279.

117. З життя архиєпископа Парфенія Левицького // Там само. — 1961. — Лип. — Кн.7/91 (Ч.165). — С.708-711.

Передрук: Гідний полтавський святитель Парфеній // Наша віра. — К., 1995. — №3(83). — Берез. — С.7: Портр., світлина.

118. Спомини про М.В.Лисенка // Там само. — 1961. — Жовт. — Кн.10/94 (Ч.168). — С.1072-1081; Листоп. — Кн.11/95 (Ч.169). — С.1187-1191.

119. Український Університет у Полтаві // Там само. — 1961. — Груд. — Кн.12/96(Ч.170). — С.1319-1324.

Передруки: Зоря Полтавщини. — Полтава, 1992. — 5 груд. — №177(18127). — С.3. — Зі скороченнями;

Український Університет у Полтаві: Спогади. // Відп.ред., упорядник Супруненко О.Б. — Авт.прим. та комент. Коротенко В.В., Супруненко О.Б. — Полтава, 1994. — Препринт, вип.2. — 40с.: Портр. роботи Є.Путрі на с.3; За тією ж назвою:

Публ. Супруненко О.Б., комент. Коротенко В.В., Супруненко О.Б. // Київська Старовина. — К., 1994. — №4. — С.9-14: Портр. роботи Є.Путрі.

1962

120. Український етнічний тип: [Продовження.] // Визвольний Шлях. — Лондон, 1962. — Січ. — Кн.1/97 (Ч.171). — С. 19-29; Лют. — Кн.2/98 (Ч.172). — С.137-150.

121. Мемуари // Там само. — 1962. — Берез. — Кн.3/99 (Ч.173). — С.301-310; Квіт.-трав. — Кн.4-5/100 (Ч.174). — С.442-453; Черв. — Кн.6/101 (Ч.175). — С.633-642; Лип.-Серп. — Кн.7-8/102 (Ч.176). — С.765-774; Верес. — Кн.9/103 (Ч.177). — С.867-876; Листоп. — Кн.11/105 (Ч.179). — С.1140-1148; Груд. — Кн.12/106-С.1252-1260.

122. Із спогадів про М.В.Лисенка // Там само. — 1962. — Черв. — Кн.6/101 (Ч.175). — С.626-628.

1963

123. Мемуари: [Продовження]. // Там само. — 1963. — Січ. — Кн.1/107 (Ч.181). — С.55-61; Лют. — Кн.2/108 (Ч.182). — С.213-218; Квіт. — Кн.4/110 (Ч.184). — С.435-445; Трав. — Кн.5/111 (Ч.185). — С.554-559.

1964

124. Зв'язки між Україною і Середземномор'ям. // Там само. — 1964. — Черв. — Кн.6/197. — С.623-631.

125. Спомини про Терещенків. // Там само. — 1964. — Жовт. — Кн.10/200. — С.1127-1130.

1965

126. Формація української нації. // Там само. — 1965. — Кн.1/203. — Січ. — С.11-28; Кн.2/204. — Лютий. — С.139-151; Кн.3/205. — Берез. — С.269-282; Кн.4/206. — Квіт. — С.402-414; Кн.5/207. — Трав. — С.491-500; Кн.6/208. — Черв. — С.634-644; Кн.7-8/209. — Лип.-серп. — С.788-800; — Кн.9/210. — Верес. — С.946-953; Кн.10/211. — Жовт. — С.1082-1094; Кн. 11/212. — Листоп. — С.1193-1207; Кн.12/213. — Груд. — С.1291-1303.

1966

127. Формація української нації [Продовження]. // Там само. — 1966. — Кн.1/214. — Січ. — С.32-45; Кн.2/215. — Лютий. — С.162-172; Кн.4/217. — Квіт. — С.422-435; Кн.6/219. — Черв. — С.678-697; Кн.7-8/220-221. — Лип.-серп. — С.851-870; — Кн.9/222. — Верес. — С.1062-1077; Кн.10/223. — Жовт. — С.1131-1142; Кн. 11/224. — Листоп. — С.1236-1246; Кн.12/225. — Груд. — С.1352-1363.

1967

128. Формація української нації [Продовження]. // Там само. — 1967. — Кн.1/226. — Січ. — С.78-90; Кн.2/227. — Лютий. — С.182-195; Кн.5/230. — Трав. — С.559-571; Кн.6/231. — Черв. — С.671-682; Кн.7-8/232-233. — Лип.-серп. — С.845-860.

1969

129. Формація української нації [Продовження]. // Там само. — 1969. — Кн.9/258. — Верес. — С.982-991; Кн. 11/260. — Листоп. — С.1279-1287; Кн.12/261. — Груд. — С.1392-1400.

1970

130. Формація української нації [Закінчення]. // Там само. — 1970. — Кн.2/263. — Лютий. — С.185-193; Кн.4/265. — Квіт. — С.447-455; — Кн.5/266. — Трав. — С.561-571; Кн.6/267. — Черв. — С.698-703; Кн.7-8/268-269. — Лип.-серп. — С.830-840.

1980

131. Орнаментація української хати. — Рим, 1980. — 46с.: 68 репр., світлин і креслеників. — Сер. «Українське мистецтво», т. 11. — Видання «Богословії», ч. 53. — Бібліограф.: С.44-46.

1994

132. З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського. /Публ. Кононенко Ж.О., Супруненка О.Б. //ПАЗ. — Полтава: Полт.літератор, 1994. — Ч.2. — С.159, 160, 167-176: іл. — Рез.англ. Публікація листів до Д.Щербаківського та Ф.Вовка 1915-1916 рр.

Укладачі висловлюють щиру вдячність за допомогу у відшуканні деяких праць В.Щербаківського відомому львівському бібліографу С.Костюку та бібліотекарю Центру Н.Пасько.

Звертаючись до колег, будемо вдячні за надання будь-якої інформації про невказані в цьому реєстрі праці вченого чи наявність видань, в яких міститься оцінка наукової діяльності В.Щербаківського, посилання на його праці, уточнення до реєстру або ж дані про археолога, етнолога, мистецтвознавця, музеїстика, педагога і пам'яткоохоронця.

© Укладачі О.Супруненко, В.Ханко.

ОГЛАВ

Від редколегії	5
СТАТТИ	7
Мірчук І. (Мюнхен). Проф. д-р В.Щербаківський (1876-1957)	9
Бірюков В.П. (Хорол). В.М.Щербаковский и его лекции по археологии на курсах украиноведения в городе Хороле, Полтавской губ. (июль, 1917 г.)	14
Ротач П.П. (Полтава). «З особливою любов'ю до народу України...»: (Післямова до публікації статті В.П.Бірюкова) ...	37
Ханко В.М. (Полтава). Мистецтвознавча спадщина великого україніста В.Щербаківського	44
Моця О.П. (Київ). Вадим Щербаківський — дослідник лівобережних некрополів епохи Київської Русі	60
Шрамко Б.А. (Харків). О достоверности сведений Геродота о гелонах	71
Приймак В.В. (Суми). До питання про появу терміну «боляри» на Русі в світлі археологічних даних	80
Селівачов М.Р. (Київ). Дерев'яні церкви Київщини	86
ПУБЛІКАЦІЇ	103
Павличко Я. (Львів). Внесок Вадима Щербаківського в розбудову колекції Національного музею у Львові	105

Звіринська-Гелитович М. (Львів). Давні церковні тканини, придбані В.Щербаківським для Національного музею у Львові	116
Звагельський В.Б. (Суми). До історії дослідження городища Ведмежого	126
Юренко О.П. (Київ). Українське національно-культурне життя на Полтавщині під денікінською окупацією в 1919 р.	133
ЕПІСТОЛЯРІЯ	141
Абросимова С.В., Василенко Н.Є. (Дніпропетровськ). В.Щербаківський в епістолярній спадщині Д.Яворницького ..	143
Нестуля С.І. (Полтава). М.Ф.Біляшівський і В.М.Щербаківський	149
Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (Полтава). Кургани скіфського часу на Переяславщині: (за розкопками В.Щербаківського 1913 р.)	154
Листи Вадима Щербаківського до Федора Вовка. / Публ. Кононенко Ж.О., Супруненка О.Б.	167
Супруненко О. З листування з Володимиром Вернадським ..	178
Нестуля О.О. (Полтава). Документи про пам'яткохоронну діяльність В.М.Щербаківського.	184
БІБЛІОГРАФІЯ	189
До бібліографії праць В.М.Щербаківського. / Укл. Ханко В.М., Супруненко О.Б.	191
Оглав	204
The Contents.....	206
Список скорочень.....	207

The Contents

Editor's Introduction	5
ARTICLES	7
Mirchuk I. (Munich). Prof. Doc. V.Shcherbakovsky (1876-1957)	9
Biryukov V.P. (Khorol). V.M.Shcherbakovsky's Lectures on Archaeology and Ukrainian Country-Studying in Khorol, Poltava Reg. (July, 1917)	14
Rotach P.P. (Poltava). «With a Special Love to the People of Ukraine» (An afterword to the publication of the V.P.Biryukov's work)	37
Khanko V.N. (Poltava). V.Shcherbakovsky as an Art Researcher	44
Motsya A.P. (Kiev). Vadim Shcherbakovsky as a Researcher of Ancient Rus' Necropoles on the Dnipro's Left Bank	60
Shramko B.A. (Kharkov). On Trustworthyness of Herodot's Story about Helons	71
Priymak V.V. (Sumy). On the Issue of Appearing the Term of «Bolyary» in Rus	80
Selivachev M.R. (Kiev). Wooden Churches in Kiev Region	86
PUBLICATIONS	103
Pavlychko Ya. (Lvov). V.Shcherbakovsky's Contribution in Forming the Collections of Lvov National Museum	105
Zvirinetskaya-Gelitovich M. (Lvov). Ancient Church Webs Acquired by V.Shcherbakovsky Specially for Lvov National Museum	116
Zvagelsky V.B. (Sumy). Researching an Ancient Settlement near Medvezhye Village	126
EPISTLES	141
Abrosimova S.V., Vasilenko N.E. (Dnepropetrovsk). V.Shcherbakovsky in D.Yavornitsky's Epistles	143
Nestulya S.I. (Poltava). N.F.Belyashevsky and V.M.Shcherbakovsky	149
Kulatova I.N., Suprunenko A.B. (Poltava). Some Relics of the Scythian Times Researched by V.Shcherbakovsky	154
Kononenko Zh.A., Suprunenko A.B. (Kiev, Poltava). The Letters of Vadim Shcherbakovsky to Fedor Vovk (Volkov)	167
Suprunenko A.B. (Poltava). Two Letters to Vladimir Vernadsky	178
Nestulya A.A. (Poltava). Some Papers Concerning Relics-Protection Activity of V.Shcherbakovsky in 1917	184
BIBLIOGRAPHY	189
Considering Bibliography of Works by V.Shcherbakovsky	191
The Contents	206

КИМГАЗІЯ
ЦЕНТРУ АРХЕОЛОГІЇ
Полтавської обл.
Ра

1695

Список скорочень

- АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею
- АИП — Археологические исследования на Полтавщине
- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
- АО — Археологические открытия
- AC — Археологический съезд
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВИ — Вопросы истории
- ВР — Відділ рукописів
- ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
- ВУАН — Всеукраїнська Академія Наук
- ДАСО — Державний архів Сумської області
- ДАПО — Державний архів Полтавської області
- ДІМ — Державний історичний музей
- ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка
- ЗУНТ — Записки Українського Наукового товариства
- ИАК — Известия Императорской Археологической Комиссии
- КАВ — Каталог Археологического отдела Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства
- КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України
- НА ИИМК РАН — Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии Наук
- НА ПКМ — Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею
- ОДГВ — Обласне державно-громадське видавництво
- ОИПАП — Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины
- ПАЗ — Полтавський археологічний збірник
- ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей
- РАН — Российская Академия Наук
- РАНИОН — Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
- СА — Советская археология
- СЭ — Советская энциклопедия
- ТДП — Тези доповідей і повідомлень
- Тр. ГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
- УДЖ — Український історичний журнал
- УЕ — Українська енциклопедія
- УРЕ — Українська радянська енциклопедія
- ЦДАВД — Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України
- ЧИОНЛ — Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца

Помічені помилки

Вельмишановні колеги! У зв'язку зі становленням видавничого центру "Археологія" у виданні допущені кілька технічних помилок, що спричиняють деякі незручності у користуванні збіркою праць.

сторінка	рядок	надруковано	слід читати
12	9-й зверху	1. Щербаківський	I Щербаківський
12	5-й знизу	етнології	етнології
31	9-й знизу	високими. Как	высокими. Как
32	18-й зверху	государственнем	государственным
48	1-й знизу	зупиняється	зупиняется
50	3-й зверху	відрізняється	відрізняются
71	4-й та 10-й зверху	Харківський	Харьковский
73	11-й знизу	больші	большой
78	посилання 15, 2-й зверху	Скифо-сифирський	Скифо-сибирский
79	посилання 22, 3-й зверху	жихнеописания	жизнеописания
82	2-й зверху	кінця VIII-початку XI ст.	кінця VIII-початку IX ст.
87	11-й зверху	Києва	Киева
87	13-й зверху	великокняжому	великокняжому
96	5-й зверху	позначався	позначувався
101	посилання 9, 1-й знизу	Чужинці про Україну	Чужинці про Україну
104	10-й знизу	реконструктивні	реконструктивні
108	9-й зверху	Євангеліє-тетр. із	Евангеліє-тетр із
136	1-й зверху	десятками	десяткам
136	5-й зверху	земсвами	земствами
136	10-й зверху	культурно-освітньої	культурно-освітньої
138	16-й зверху	революції	революції
145	3-й знизу	С.А. Таранушенко (1889 - 1960)	С.А. Таранушенко (1889 - 1976)
154	4-й знизу	дослідниками	дослідники
196	позиція 54, 2-й	L'Histoire	l'Historie
196	позиція 56, 2-й	Rsiega	Knieda

197	позиція 66	позначена під 1932 р.	необхідно під 1933 р.
198	позиція 86, 1-й зверху 2-й зверху	терріторії <i>Ethnologia</i>	території <i>Ethnologia</i>
198	позиція 90, 1-й знизу	Прага, 1949	Прага, 1940
207	16-й зверху	Записки Українського Наукового товариства	Записки Українського Наукового товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині
208	1-й знизу	Типографія	Друкарня

Збірник наукових праць

Полтавський археологічний збірник

Число четверте

Українською, російською та англійською мовами.

Відп.ред. Супруненко О.

Переклад на англ.мову Коржиков О.

Коректори Гавриленко І., Кулатова І., Ротач А., Ханко В.

Комп'ютерний набір Протопопов А., Хорев С.

Комп'ютерна верстка Хорев С.

Підписано до друку 08.10.95 р. Формат 60x84 / 16.

Папір офсетний №1. Гарнітура Петербург. Друк офсетний.

Ум.-друк.арк. 12,08. Ум.-фарб.відб. 12,5. Обл.-вид.арк. 13,0.

Тираж 500 прим. Вид. №3. Зам. №23. Ціна вільна.

Типографія «Гротеск»

